

नेपालको राजनीतिक संक्रमणको अनुगमन

सन् २००८-२०१४

अन्तिम प्रतिवेदन

नेपाल

द
कार्टर सेन्टर

विषयसूची

प्राक्कथन	२
मूल सारांश	४
राजनीतिक इतिहास	४
संक्रमण-अनुगमन परियोजना	५
कार्यपद्धतिको सिंहावलोकन	६
राजनीतिक सन्दर्भ	११
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	११
शान्ति प्रक्रिया र सन् २००८ को संविधानसभाको निर्वाचन	११
संविधान निर्माण प्रक्रिया तथा सन् २०१३ को संविधानसभाको निर्वाचन	१२
प्रमुख घटनाक्रमहरूका समयरेखा	१६
नेपालमा राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षण	१९
लक्ष्य र परियोजना विकास	१९
कार्यपद्धति र चुनौतीहरू	२२
परियोजनाका उपलब्धिहरू	३४
हासिल पाठहरू	३८
प्रमुख पर्यवेक्षण तथ्यहरू	४१
शान्ति प्रक्रिया एवं संविधान निर्माण	४१
मतदाता दर्ता	५१
सन् २०१३ को संविधानसभा निर्वाचन	५२
प्रमुख तथ्यहरू	५३
निष्कर्ष तथा सुझावहरू	५५
अनुसूची क: आभारहरू	५९
अनुसूची ख: कार्टर सेन्टर नेपालका कर्मचारी २००९-२०१४	६१
अनुसूची ग: मुख्य शब्दावली तथा शब्दसंक्षेप	६३
अनुसूची घ: सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचन पर्यवेक्षणका तथ्यहरू	६४
अनुसूची ङ: आमन्त्रण पत्रहरू	६६
अनुसूची च: प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरूको विस्तृत सूची	७१
अनुसूची छ: नमूना पर्यवेक्षण फारमहरू	७३
कार्टर सेन्टरको एक भ्रमक	७८

प्राक्कथन

म नेपालको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियालाई सघाउन कार्टर सेन्टरले गरेका कार्यहरूबारेको यो प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न पाउँदा हर्षित छु । १९८५ मा भएको हाम्रो पहिलो नेपाल भ्रमणदेखि रोजालीन र मैले देशको विकासलाई नजिकैबाट पछ्याएका छौं । हामीले नेपालको दीगो शान्ति तथा समावेशी लोकतन्त्रतर्फको प्रयासको पर्यवेक्षण गर्न र निरन्तर उपलब्धिहरूलाई हौसला प्रदान गर्न पाउनु हाम्रो अहोभाग्य हो ।

यस संक्रमणले देशको भावी शान्ति र समृद्धिका निम्ति महत्वपूर्ण अवसर सिर्जना गरेको छ र नेपाली जनतामा आशाको संचार गरेको छ । धेरै महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भैसके पनि धेरै गर्न बाँकी पनि छ । सन् २००८ र २०१३ मा गरी दुईवटा सफल निर्वाचनहरू भए र ती दुवै निर्वाचनपश्चात् शक्तिको हस्तान्तरण शान्तिपूर्ण भएको थियो । सन् २००६ को मे महिनामा हस्ताक्षरित युद्धविराम सम्झौताको ठूलो सम्मान भएको थियो र धेरै वर्षसम्म नेपाली सेना आफ्ना ब्यारेकहरूमा र माओवादी शक्तिहरू शिविरहरूभित्र खुम्चिए । बहुसंख्यक पूर्व लडाकुहरूले अवकाश रोजेको देखिन्छ जबकि थोरै संख्या मात्र विस्तृत शान्ति सम्झौताअन्तर्गत राष्ट्रिय सशस्त्र बलमा समायोजित भएका थिए । राजनीतिक हिंसा सन् २००६-२००९ को द्वन्द्वपश्चातको प्रारम्भिक अवधिमा भन्दा घटेको छ ।

त्यसै समयमा, विस्तृत शान्ति सम्झौता र त्यसपछिका सम्झौताहरूमा गरिएका नयाँ संविधान निर्माण, सुरक्षा क्षेत्रमा निरन्तर सुधार, संक्रमणकालीन न्याय, जग्गा फिर्ता र सुधारजस्ता धेरै प्रतिबद्धताहरू पूरा हुन बाँकी नै छन् । देशका राजनीतिक नेताहरूले मुख्य संवैधानिक मुद्दाहरूमा व्यापक स्वीकार्य सहमतिमा पुग्न कठिन भएपछि लामो अवधिको गतिरोध निम्तियो र मे २०१२ मा एक संवैधानिक संकट थपियो भने सन् २०१४ को शुरुतिर प्रक्रिया पुनः प्रारम्भ भयो । मूल रूपमा दुई वर्षका लागि मात्र परिकल्पना गरिएको संविधान निर्माण हाल छैटौँ वर्षमा छ । स्वभावतः संघीयता र शासकीय स्वरूप दुवैले नेपालको भविष्यको मार्गलाई गम्भीर प्रभावित गर्ने भएको हुँदा तिनलाई सुझबुझपूर्ण ढंगमा सम्हाल्नु पर्छ र सहमतिहरू हतारमा, राजनीतिक लाभका लागि मात्र गरिनु हुँदैन । संयुक्त राज्यलाई हाम्रो हालको प्रिय संविधानसम्म आइपुग्न एक दशकभन्दा बढी समय र दुईपटकको प्रयास लागेको थियो ।

यद्यपि, यी मुद्दाहरूको निराकरण गर्न र जनताको सर्वोपरि हितकर सहमतिमा पुग्नका लागि नेपालका राजनीतिक नेताहरू अब समर्पित ढंगमा काम गर्न तयार हुनुपर्छ । मैले उनीहरू उचित समयसीमाभित्र समावेशीता र शासनको सेरोफेरोमा स्थायी सहमतिमा पुगी नयाँ लोकतान्त्रिक संविधान दिन सक्षम हुने अपेक्षा गरेको छु । नेपालका नेताहरूले आफ्ना छनौटका दीर्घकालीन परिणामहरूको बारेमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ र नेपाललाई यो क्षेत्र तथा संसारकै एक नमूनाको रूपमा अघि बढाउने प्रयासमा लाग्नुपर्छ ।

नेपाल अघि बढ्दै गर्दा, म सबै नेपाली नागरिकहरूका लागि उपलब्ध हुने साधनस्रोत तथा अवसरहरूमा वृद्धि गर्नका निम्ति आर्थिक विकास एवं समतापूर्ण वृद्धिमा पुनः जोड दिइने अपेक्षा गर्दछु । त्यसै समयमा, नेपालले लोकतान्त्रिक संक्रमणको दौरानमा हासिल गरेका उपलब्धिहरूलाई सशक्त बनाउन सरकारको जवाफदेहिता बढाउने प्रणालीहरू स्थापित गर्नु जरूरी छ । अर्को प्रमुख कदम भनेको १५ वर्षभन्दा बढी समयदेखि हुन नसकेको स्थानीय निर्वाचन गराउनु हो ।

कार्टर सेन्टरले नेपालको संक्रमण प्रक्रियालाई सन् २००४ देखि निरन्तर सघाइरहेको छ । हाम्रो काम माओवादी र राज्यबीचको द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानलाई सहयोग गर्ने सानो प्रयासमा लक्षित रही थालिएको थियो । हामीलाई त्यसपछि सन् २००७ मा संविधानसभा निर्वाचन प्रक्रियाको पर्यवेक्षण गर्नका लागि आमन्त्रण गरिएको थियो, निर्वाचन अप्रिल २००८ मा सम्पन्न भयो ।

सन् २००८ को निर्वाचनपछि कार्टर सेन्टरले शान्ति प्रक्रियाका मुख्य प्रतिबद्धताहरू र संविधान निर्माण प्रक्रियाका उपलब्धिहरूमा केन्द्रित हुँदै नेपालको संक्रमणकालको अनुगमनलाई निरन्तरता दियो । पर्यवेक्षकहरूले निर्वाचन आयोग, नेपालको नयाँ बायोमेट्रिक मतदाता पञ्जिका निर्माण प्रयासलाई पछ्याए । नयाँ मतदाता दर्ताको कार्य सन् २००८ को मतदाता सूचीका बारेमा कार्टर सेन्टर तथा अन्य पर्यवेक्षण संस्थाहरूले जनाएको चासोको प्रत्युत्तर पनि थियो ।

यी प्रयासहरूले कार्टर सेन्टरका लागि नयाँ धरातल प्रदान गरे । नेपालमा हाम्रो निरन्तर उपस्थितिले हामीलाई शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियामा निहित प्रमुख चासोका मुद्दाहरूबारे स्थानीय तहका धारणाहरू वरिष्ठ राजनीतिक, सरकारी तथा नागरिक समाजका नेताहरूलाई प्रदान गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग बाँड्न सहज भयो । त्यसो गर्दा हामीले हासिल गरेका महत्वपूर्ण पाठहरूलाई हाम्रो अरु देशको कार्यमा उपयोग गर्ने अपेक्षा गर्दछौं । तीमध्ये प्रमुख द्वन्द्वको परिवेश तथा शुरुवातलाई गहिरोसँग बुझ्न स्थानीय तहको दीर्घकालीन पर्यवेक्षणको महत्व र राष्ट्रिय तहका नीतिनिर्माताहरूलाई संवेदनशील मुद्दाहरूमा महत्वपूर्ण जानकारी प्रदान गर्नु हो ।

यी सबै पाठहरूलाई यो प्रतिवेदनभरि अझ गहिरो विमर्श गरिएको छ जसले हाम्रो परियोजनाको कार्यपद्धति, हामीले प्राप्त गरेका मुख्य तथ्यहरू र हामीले सामना गरेका चुनौतीहरूका साथसाथै भविष्यमा ध्यान दिनुपर्ने क्षेत्रहरूको विस्तृत लेखाजोखा पनि प्रस्तुत गर्दछन् । यो दस्तावेजले कार्टर सेन्टरका भावी गतिविधिका लागि मात्र नभई अन्य संस्था तथा नागरिक समाज सदस्य, अनुसन्धानकर्ता, नीतिनिर्माता तथा परियोजनाको बारेमा अझ जान्नु उत्सुकहरूका लागि पनि उपयोगी साधनको रूपमा काम गर्ने मेरो अपेक्षा छ ।

हामीले नेपालमा गरेको कार्य संयुक्त राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था, संयुक्त अधिराज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग तथा नर्वे र डेनमार्कका सरकारहरूको उदारतापूर्ण सहयोगविना सम्भव हुने थिएन । रोजालीन, म र अटलान्टा तथा नेपालका हाम्रा सबै कर्मचारीहरू यो सहायताका लागि हाम्रो गहिरो आभार व्यक्त गर्दछौं ।

सन् २०१४ को शुरुतिर कार्टर सेन्टरले आफ्ना नेपालस्थित कार्यालयहरू बन्द गर्‍यो । असहज मुद्दाहरूको सम्बोधन बाँकी नै रहे पनि नेपालले ती चुनौतीहरूलाई छलफल र सहमतिका माध्यमबाट टुङ्ग्याउनेमा म ढुक्क छु ।

म हामीले गरेका कार्यहरूप्रति गर्वान्वित छु र म गएका वर्षहरूमा हामीलाई स्वागत गर्ने र हामीसँगै काम गर्ने धेरै नेपालीहरूको सहयोगका लागि कृतज्ञ छु । हामी नेपालका विकासहरूलाई नजिकबाट पछ्याइरहने छौं र भावी उपलब्धिहरूलाई हरसम्भव सघाउने प्रयत्न गर्नेछौं । नेपालका नागरिकहरूको शान्तिपूर्ण, समावेशी, लोकतान्त्रिक तथा समृद्ध समाजको आकांक्षा पूरा हुने मेरो निष्ठापूर्ण ठहर रहेको छ ।

पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर
संस्थापक, द कार्टर सेन्टर

मूल सारांश

मुख्यतः सन् २००९ देखि सन् २०१४ को अवधिमा केन्द्रित यस प्रतिवेदनले नेपालमा कार्टर सेन्टरका गतिविधिहरूको सारांश प्रदान गर्दछ । प्रतिवेदनले तीन उद्देश्यहरू प्राप्त गर्ने प्रयास गरेको छः

- नेपालको संक्रमणकालको राजनीतिक परिदृश्यलाई अभ्र राम्ररी बुझ्न चाहनेहरूका लागि कार्टर सेन्टरले पर्यवेक्षण गरेका श्रृंखलाबद्ध विस्तृत सार्वजनिक प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख भएका मुख्य राजनीतिक तथा निर्वाचकीय तथ्यहरूको सारांश निर्माण गर्नु;
- अन्य देशका प्रसंगहरूसँग तुलना गर्न चाहनेहरूका लागि नेपालको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाको इतिहास तथा पृष्ठभूमिलाई संक्षेपमा वर्णन गर्नु;
- भविष्यमा यस्तै कार्य गर्न इच्छा राख्नेहरूका लागि विचारणीय हुनेगरी राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण परियोजनाको रचना र कार्यान्वयन गर्ने सेन्टरका प्रयासहरूलाई गहिराईमा वर्णन गर्नु र कार्यपद्धति, उपलब्धिहरू, हासिल पाठ तथा सान्दर्भिक प्रश्नहरूको व्याख्या गर्नु ।

त्यसै हिसाबले यो प्रतिवेदन तीन मुख्य खण्डहरूमा संयोजित छ । पहिलो खण्डले पाठकलाई सान्दर्भिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्नका लागि देशको संक्रमण प्रक्रियाका मुख्य राजनीतिक घटनाक्रमहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र समयरेखाको पुनरावलोकन गरेको छ । दोस्रो खण्डले नेपालमा कार्टर सेन्टरको राजनीतिक पर्यवेक्षण कार्यपद्धतिको विकास र कार्यान्वयनलाई व्याख्या गरेको छ । अन्ततः, प्रतिवेदनले नेपालको राजनीतिक संक्रमणमा कार्टर सेन्टरले प्राप्त गरेका प्रमुख वस्तुगत तथ्य तथा पर्यवेक्षणहरूको सारांश प्रदान गर्दछ ।

राजनीतिक इतिहास

नेपाल भारत र चीनको छिमेकमा रहेको एक मध्यम आकारको दक्षिण एशियाली राष्ट्र हो । यो भूगोल, जातीयता, भाषा, धर्म तथा वर्णलगायत सबै मापकहरूद्वारा एक अत्यन्तै विविधता पूर्ण राज्य हो । आफ्नो इतिहासको अधिकांश खण्डमा नेपाल शासकहरूको श्रृंखलाबद्ध वंशद्वारा शासित थियो । सन् १९९० मा जनआन्दोलन नामक एक लोकप्रिय आन्दोलनले राजनीतिक स्वतन्त्रताको नयाँ अवधिको थालनी गर्‍यो । तथापि, राजनीतिक दलहरूबीचको निरन्तर आन्तरिक संघर्ष र गुटबन्दीले गर्दा राजनीतिक अस्थिरता र कमजोर शासन निम्तियो ।

सन् १९९६ मा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादी नामको एउटा सानो वाम दलले सरकारको विरुद्ध सशस्त्र विद्रोह थाल्यो । त्यसपछिको दशकमा प्रहरी चौकीहरू र अन्य सरकारी आधारहरूमा आक्रमणसँगै देशभरि विद्रोह फैलियो । समग्रमा दशक लामो द्वन्द्वको दौरान १३,००० भन्दा बढी मानिसहरू मारिए । फेब्रुअरी २००५ मा तत्कालीन राजाले निर्वाचित सरकार विद्रोह अन्त्य गर्न असक्षम भएको भन्दै सेनाको सहयोगमा कु गरेर शासनसत्ता हातमा लिए । यसले “प्रजातान्त्रिक” राजनीतिक दलहरू, माओवादी तथा सेनाको आडमा रहेको राजतन्त्रका बीचमा त्रिपक्षीय द्वन्द्व सिर्जना गर्‍यो ।

त्यसको एकै वर्षपछि, प्रजातान्त्रिक दलहरूको संयुक्त गठबन्धन तथा माओवादीहरूको संयुक्त नेतृत्वमा भएको दोस्रो जनआन्दोलनले राजालाई प्रत्यक्ष शासन त्याग्न बाध्य पार्‍यो । यसले मूलधारका दलहरू र माओवादीमाभ्र शान्ति प्रक्रियाको पहललाई बल दियो, फलतः मे २००६ मा एक युद्धविराम सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो र त्यसै वर्षको नोभेम्बरमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरियो । नयाँ निर्वाचन नहुन्जेलसम्मका लागि एउटा अन्तरिम सरकार निर्माण गरियो र अस्थायी रूपमा संसद पुनर्स्थापना गरियो । संक्रमण प्रक्रियालाई सघाउनका निम्ति संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपालस्थित नियोग (अनमिन) लाई खटाइयो ।

त्यसै समयमा, शान्ति प्रक्रिया अघि बढ्दै गर्दा देशभरिका ऐतिहासिक उपेक्षित समूहहरूले आफ्ना अधिकार र राजनीति तथा सरकारका अंगहरूमा समावेशिताका लागि दवाव दिने क्रम बढाए । पहिचान, प्रतिष्ठा र सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकारसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूले देशको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियामा उल्लेख्य भूमिका खेली नै रहे ।

प्रारम्भमा सन् २००७ मा गर्ने योजना भएको संविधानसभाको निर्वाचन मुख्य राजनीतिक दलहरूबीचका विवादका कारण दुई पटक स्थगित भयो । अप्रिल २००८ मा संविधान निर्माणको जिम्मेवारी साथ ६०१ सदस्यीय अंग निर्वाचित भयो । मे २८ मा नेपालको संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्यो र राजतन्त्रलाई समाप्त पार्दै नेपाललाई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणा गर्‍यो ।

निर्वाचनपश्चात् नेपालका नयाँ राजनीतिक नेताहरूले पूर्व माओवादी लडाकुको व्यवस्थापन तथा सुरक्षा क्षेत्रमा सुधार, नयाँ समावेशी र लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण, ऐतिहासिक रूपमा उपेक्षित समुदायसँग गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन, आर्थिक विकास तथा वृद्धिको प्रवर्द्धन र सुरक्षा वातावरण तथा कानूनको शासनलाई सशक्त बनाउनेजस्ता शान्ति प्रक्रियाका बाँकी रहेका प्रतिबद्धताहरूसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्छन् भन्ने अपेक्षाहरू उच्च थिए । तथापि, कम्तीमा राष्ट्रिय तहमा त्यस बिन्दुसम्मको उपलब्धिलाई सहजीकरण गरेको “सहमतिको राजनीति” लाई निर्वाचनले अन्त्य गरेको सावित भयो र शुन्यजोडको

राजनीतिको समय प्रारम्भ गर्‍यो । तसर्थ, देशलाई संक्रमण प्रक्रियाको नयाँ चरणमा अगाडि बढाउँदै गर्दा संविधानसभाको निर्वाचनले समेत उक्त प्रक्रियालाई केही अर्थपूर्ण र दुर्भाग्यवश नकारात्मक असर पायो ।

निर्वाचनबाट माओवादी सबैभन्दा ठूलो दल बनेर आयो, तर श्रृंखलाबद्ध विवादास्पद निर्णयहरूका कारणले गर्दा नयाँ सरकारको नेतृत्वकर्ताका रूपमा उनीहरूको अवधि छोटो रह्यो र तत्कालीन प्रधान सेनापतिलाई बरखास्त गर्ने असफल प्रयाससँगै अन्त्य पनि भयो । त्यसले सरकार निर्माणमा धेरै असफल गठबन्धनहरूको आरोह अवरोह जन्मायो जसमध्ये कुनैसँग पनि शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउन अपरिहार्य राजनीतिक दृष्टिकोण थिएन । लम्बिँदो राजनीतिक गतिरोधका बावजूद संविधानसभाले यस अवधिमा केही प्रगतिहरू हासिल गर्न सक्यो र अधिकांश प्रमुख मुद्दाहरूमा सहमतिमा पुग्यो । तथापि, संघीयताबारेको बहस विवादको मुख्य बिन्दु बन्यो । यसैबीच, संविधान निर्माण र शान्तिप्रक्रिया एकापसमा निर्भर रहेको पुष्टि भयो र देशभरिका शिविरहरूमा रहेका पूर्व माओवादी लडाकुहरूको भाग्य निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा सहमतिमा पुग्ने असक्षमताले गर्दा बाँकी रहेका संवैधानिक मुद्दाहरूमा थप प्रगति गर्नबाट अड्कियो ।

नोभेम्बर २०११ मा भएको नयाँ राजनीतिक सहमतिले शान्ति प्रक्रियालाई पुरानै मार्गमा फर्काउन मद्दत गर्‍यो । फलस्वरूप “अवकाश” रोज्ने पूर्व लडाकुहरूलाई ठूलो आर्थिक रकम प्रदान गर्ने समाधान निस्कियो, सँगै राष्ट्रिय सेनामा समायोजन हुने वा वैकल्पिक व्यावसायिक तालिम लिने सन्दर्भमा सीमित विकल्प पनि प्रदान गर्‍यो । अक्टोबर २०१२ सम्ममा सबै माओवादी शिविरहरू खाली र बन्द भैसकेका थिए र सानो संख्याका पूर्व लडाकुहरू सेनामा मिसिने प्रक्रियामा थिए ।

सन् २०१२ को शुरुवात सम्ममा संविधानसभाको समयावधिलाई चार पटक थपिसकिएको थियो । बाँकी रहेका मुद्दाहरूमध्ये सबैभन्दा कठिन संघीयता नै थियो । पहिचानमा आधारित संघीयताको पक्ष र विपक्ष दुवैमा देशभरि श्रृंखलाबद्ध विरोध कार्यक्रमहरू शुरू गरिए जसले गर्दा लामो हडताल निम्तियो । नयाँ संविधान बनाइसक्ने मे २८ को समयसीमा नजिकिँदै गर्दाका दिनहरू विभिन्न क्षेत्रमा उल्लेख्य हिंसा भड्किन सक्ने त्राससँगै अत्यन्त तनावपूर्ण र धुवीकृत भएका थिए । अन्ततः, नयाँ संविधान घोषणा नगर्दै संवैधानिक समयसीमा बित्यो र देश लामो संवैधानिक संकट र तीतो राजनीतिक अन्तरसंघर्षमा प्रवेश गर्‍यो ।

राजनीतिक दलहरूले शासन गर्नका लागि आफूहरूकै राजनीतिक गठबन्धन गर्न सहमत हुन नसकेपछि “गैर-दलीय” प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा अन्तरिम निर्वाचन परिषद् गठन गर्ने सहमति गर्न सक्षम नहुन्जेल सन् २०१२ को मध्यदेखि सन् २०१३ को शुरुसम्मको नौ महिनाको समयमा नेपाल राजनीतिक गतिरोधबाट गुज्रियो । अन्तरिम निर्वाचन परिषद्ले देशलाई सफलतापूर्वक दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनतर्फ डोर्‍यायो र नोभेम्बर २०१३ मा निर्वाचन सम्पन्न भयो । निर्वाचनका परिणामहरू सन् २००८ को भन्दा निकै फरक भए: माओवादी र पहिचान-आधारित दलहरू आफ्नो अधिल्लो नतिजाभन्दा कमजोर रहे, जबकि परम्परागत दलहरू जागेर आए । जनवरी २०१४ मा नेपालको दोस्रो संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्यो ।

संक्रमण अनुगमन परियोजना¹

कार्टर सेन्टरले नेपालमा आफ्नो संलग्नता सन् २००४ मा द्वन्द्व समाधान र राजनीतिक छलफलमा सहयोग गर्ने उद्देश्यका साथ शुरू गरेको थियो । यस कार्यको दौरानमा बनेका सम्बन्धहरूका कारण कार्टर सेन्टरलाई सन् २००७ मा गर्ने भने पनि सन् २००८ मा सम्पन्न भएको संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण गर्न निम्त्याइयो । यस अवधिमा पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टरले तीन पटक नेपालको भ्रमण गर्नुभयो । सामान्यतः, अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण संस्थाहरूले निर्वाचन सम्पन्न भएको केही हप्ता वा महिनापछि देश छाड्ने गर्छन् । तथापि, नेपालको मामिलामा यहाँको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रिया सम्पन्न हुन धेरै बाँकी रहेको स्पष्ट थियो: नेपाली सेनाका सैनिकहरू तथा माओवादी लडाकुहरू आफ्ना ब्यारेक तथा शिविरहरूमा नै थिए र विस्तृत शान्ति सम्झौताका अन्य धेरै प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन हुन बाँकी थिए । कानूनको शासन तथा राज्यको पहुँच धेरै क्षेत्रमा सीमित थिए, र प्रक्रियाको एक गम्भीर चरण - संविधान निर्माण, शुरू हुनै बाँकी थियो ।

कार्टर सेन्टर, नेपाली राजनीतिक नेताहरू, नेपाली विश्लेषकहरू तथा बृहत अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको संक्रमण नाजुक अवस्थामा रहेको र उल्टिन सक्ने जोखिम यथार्थमै रहेको ठहर गरे । हासिल भएका उपलब्धिहरूलाई समेट्न र प्रक्रियाका भावी जोखिमहरूलाई मत्थर पार्न सेन्टरले नेपालमा आफ्नो सहयोगलाई निरन्तरता दिनुपर्ने देख्यो । नेपालका राजनीतिक नेताहरूले पहिले हस्ताक्षर भएका सहमतिहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न नसक्नु र साथसाथै काठमाडौँ तथा देशको बाँकी हिस्साको राजनीतिका बीच उल्लेख्य दूरी हुनु विशेष चासोका विषय थिए । त्यसैले स्थानीय क्षेत्रमा एउटा निरन्तर, निष्पक्ष अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनको उपस्थितिले यी दुवै चासोहरूलाई सम्बोधन गर्न सघाउन सक्ने सुझाव दिइएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनकर्ताहरूले सन्दर्भ-संवेदनशील नीतिलाई बढावा दिन स्थानीय तहका जनचर्चा प्रदान गर्दै शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनमा उत्साह भर्दै त्यसको बारेमा जानकारी दिन सक्थे ।

¹ शब्दावलीबारे टिप्पणी: यो प्रतिवेदन तथा राजनीतिक संक्रमणको मूल्यांकन गर्ने अन्य यस्तै परियोजनाहरू मा कार्टर सेन्टरले “राजनीतिक संक्रमण अनुगमन” र “राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण” लाई पर्यायवाची रूपमा प्रयोग गरेको छ । हामी निर्वाचन पर्यवेक्षण तथा अन्य विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय नियोगहरूको परिनिर्वाचनको क्षेत्रमा “पर्यवेक्षण” र “अनुगमन” बीच प्रायः बनाइने प्राविधिक भिन्नताबारे जानकारी भए पनि प्रमुख मुद्दा र विकासहरूको मूल्यांकन तथा प्रतिवेदन तयार पार्न क्षेत्रगत कार्य गरेका नेपाल तथा अन्य स्थानहरूमा आफ्नो परियोजनाका क्रियाकलापको सन्दर्भ दिन दुवै शब्दहरूको प्रयोग गर्दछ, तर प्रक्रियामा कुनै पनि प्रत्यक्ष औपचारिक अधिकारसहितको भूमिका खेल्दैन ।

कार्टर सेन्टरले शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माण प्रक्रियालाई सघाउनका लागि निष्पक्ष क्षेत्रगत रिपोर्टिङमा सेन्टरको विशिष्टताको उपयोग गर्दै एक पर्यवेक्षण प्रयासको खाका बनाउन थाल्यो । परियोजनाका लक्ष्यहरू निम्नानुसार थिए:

- शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाका मुख्य मुद्दाहरूमा बढी सूचनायुक्त निर्णय र बहसलाई सघाउ पुऱ्याउने हेतुले काठमाडौंका नीति निर्माता, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई गाउँ र जिल्लातहका विश्वसनीय र निष्पक्ष पर्यवेक्षण तथ्यहरू तथा नागरिक धारणाहरूबारे जानकारी दिने;
- द्वन्द्व पुनः निम्त्याउन सक्ने सम्भावना राख्ने शान्ति प्रक्रियाका बाँकी पक्षहरूमा राष्ट्रिय ध्यान वृद्धि गर्नु र अघि बढ्नका लागि कार्यान्वयन, चुनौतीहरू र सुझावहरूको मात्रालाई निष्पक्ष, तेस्रो पक्षको मूल्यांकन प्रदान गर्ने;
- सम्भव भएसम्म स्थानीय तहमा पर्यवेक्षकहरूको निरन्तर भौतिक उपस्थितिमाफत नकारात्मक वा अस्थिर क्रियाकलापहरूलाई रोक्ने भूमिका खेल्ने;
- विशेष गरी गाउँ र जिल्ला तहका नागरिकहरूलाई नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको निरन्तर सहयोगलाई यथार्थमा प्रदर्शित गर्ने, साथसाथै लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा सार्वजनिक सहभागिता र प्रतिनिधित्वका लागि सहयोग प्रदर्शन गर्ने;
- राम्रो जानकारी सहितका नीतिगत निर्णय तथा समर्थन प्रयासलाई सघाउन अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरूलाई नेपालको स्थानीय तहको जटिल सन्दर्भबारे अझ राम्ररी बुझ्न सहयोग गर्ने ।

यस नयाँ प्रयासलाई मार्गदर्शन गर्न सेन्टरको अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षणको अनुभव सान्दर्भिक भए पनि पर्याप्त हुन नसक्ने जानेर सेन्टरले दीर्घकालीन राजनीतिक पर्यवेक्षण प्रयासका लागि एक अनुकूल कार्यपद्धतिको विकास गर्ने कार्य गर्‍यो ।

कार्यपद्धतिको सिंहावलोकन

क्षेत्रगत पर्यवेक्षणमा आधारित रही निष्पक्ष प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने आफ्नो उद्देश्यलाई कायम राख्दै दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरूका पाँच वटा क्षेत्रगत समूह र काठमाडौंमा अवस्थित एउटा मुख्य कार्यालयसँगै परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको एक परिवर्तित स्वरूप अंगीकार गर्‍यो । क्षेत्रीय समूहका आकार (हरेक समूहमा चार परियोजना कर्मचारी), समूह व्यवस्थापकको रूपमा एक वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षकको पद तथा आतिथेय राष्ट्रका एकजना राष्ट्रिय पर्यवेक्षकलाई समावेश गरेर क्षेत्रीय समूहको संरचनालाई अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूभन्दा भिन्न बनायो ।

परियोजनाको सबैभन्दा नौलोमध्ये एउटा पक्ष राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको संयोजन थियो । नेपालको राजनीतिक संक्रमण अनुगमन परियोजनाको दीर्घकालीन र बढी सन्दर्भ-संवेदनशील प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्दै सेन्टरले यो नै सबैभन्दा प्रभावकारी कर्मचारी संरचना हुने ठहर गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू नियुक्त गर्ने कार्यले सेन्टरलाई पर्याप्त तुलनात्मक अनुभव, अन्तर्राष्ट्रिय नियोगका शिष्टाचारहरूबारे जानकारी, अंग्रेजी लेखनमा उच्च दख्खल र सम्भव भएसम्म नेपालकै पर्याप्त पूर्व अनुभवसहितका विश्वभरिका उम्मेदवारहरूमध्ये बाट भर्ना गर्न सहज बनायो । नेपाली पर्यवेक्षकहरूलाई पनि समूहका समान सदस्यको हैसियतमा समावेश गर्नाले जटिल स्थानीय परिवेश बुझ्न र स्थानीय सरोकारवालाहरूसँग दीर्घकालीन सम्बन्ध निर्माण गर्नमा परियोजनाको क्षमता वृद्धि गर्‍यो । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीहरू निष्पक्षता कायम राख्नुपर्ने आवश्यकताप्रति संवेदनशील थिए र उच्चस्तरको व्यवसायिकताका साथ सञ्चालित भए । आफ्नो नेपाल अनुभवको आधारमा कार्टर सेन्टर राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई समावेश गर्नु अत्यन्त प्रभावकारी सावित भएको पायो ।

कार्टर सेन्टरले पर्यवेक्षणका लागि विषयहरू छनौट गर्न चारवटा आधारभूत मापदण्डहरूको प्रयोग गर्‍यो: विषयहरू निम्न आधारमा छानिएका थिए:

१. सेन्टरको स्थानीय तहमा केन्द्रित हुँदै नेपालको शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियाहरूको पर्यवेक्षण गर्ने व्यापक कार्यादेशभिन्न परेको हुनुपर्ने;
२. क्षेत्रगत टोलीहरूद्वारा पर्यवेक्षणीय हुनुपर्ने;
३. कुनै अपूर्ण दस्तावेजमा विद्यमान रिक्ततालाई कार्टर सेन्टरको रिपोर्टिङले पूरा गर्न सक्ने भएमा;
४. खाँचो रहेको अवस्थामा - कुनै विषयमा सेन्टरको रिपोर्टिङको अपेक्षा गर्ने इच्छुक लक्षित वर्ग र सेन्टरको रिपोर्टिङ उपयोगी हुने ठहर गर्नका लागि उचित कारण देखिएमा ।

सेन्टरको रिपोर्टिङले जिल्ला तथा क्षेत्रहरूभरि देखिने भिन्नताका सूक्ष्मताहरूलाई दर्शाउनेलगायत महत्वपूर्ण परिवेशलाई त्यसको सान्दर्भिकता अनुरूप समेट्न नसकिने गरी व्यापक हुने र मुख्य तथ्यहरूलाई विश्वसनीय र प्रयोजनीय ढंगले लेख्य बनाउन धेरै केन्द्रित हुने स्थितिका बीच सन्तुलन कायम राख्ने प्रयास गर्‍यो । पर्यवेक्षक टोलीहरूलाई उनीहरूले प्राप्त गरेका तथ्यहरू अभिलेखित गर्न एकै किसिमका रिपोर्टिङ निर्देशन र फारमहरू दिइएका थिए । फारमहरूमा कुनै जिल्ला वा मुद्दाबारे सामान्य जानकारी संकलन गर्न निर्माण गरिएको खुला-बन्द प्रश्नहरूको मिश्रण थियो, गहिरो जानकारी प्रदान गर्नका लागि अझ सूक्ष्मतापूर्वक केन्द्रित प्रश्नहरू निर्माण गरिएका थिए, र प्रायः *यान्द्रम* छनौट गरिएका स्थानीय बासिन्दाहरूसँग लिइने छोटो अन्तर्वातामा आधारित केही परिमाणात्मक प्रश्नहरू थिए । परियोजनाको दौरानमा सेन्टरले आधाररेखा तथ्यांक (वेसलाइन डाटा) निर्माण गरेपछि प्रश्नहरूको मिश्रण अझ बढी केन्द्रित गुणात्मक प्रश्नहरूतर्फ सदैँ गयो । हरेक फारमहरूको नमूना अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ ।

हेडक्वार्टरका कर्मचारीले मौलिक र पद्धतिजन्य प्रवृत्तिहरू खोज्दै समूहका सबै प्रतिवेदनहरूको पुनरावलोकन गरे । त्यसपछि सेन्टरले आफ्ना तथ्यहरूलाई एकत्रित गरी सार्वजनिक प्रतिवेदन तथा पृष्ठभूमि पत्र/दस्तावेजलगायत काठमाडौं तथा क्षेत्रीय जानकारी सत्रहरूमा मुख्य सरोकारवालाहरूका लागि आयोजित जानकारी सत्रहरू मार्फत बाँड्यो । परियोजना अवधिमा सेन्टरले जम्मा २८ वटा प्रतिवेदनहरू (शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियाहरूको समग्र प्रवृत्तिबारे दुईवटा, विषयगत प्रतिवेदनहरू नौवटा, मतदाता दर्ता तथा निर्वाचनसम्बन्धी मामिलाहरूबारे ११ वटा तथा छोटो विषयगत दस्तावेजहरू पाँचवटा र एउटा निर्वाचनपश्चातको मूल्यांकन), पाँचवटा स्थिति अनुगमन प्रतिवेदन र नौवटा सार्वजनिक वक्तव्यहरू प्रकाशित गर्‍यो । प्रवृत्ति तथा परिवेशहरू व्यवहारतः कसरी सञ्चालित हुन्छन् भन्ने कुरामा प्रकाश पार्न प्रतिवेदनहरूमा राष्ट्रिय प्रवृत्ति, उल्लेखनीय क्षेत्रीय परिवेशहरू तथा विषय-अध्ययनहरू समावेश थिए । अधिकांश समयमा प्रतिवेदनहरू अंग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा एकसाथ जारी गरिएका थिए ।

समय बित्दै जाँदा परियोजना अझ बढी केन्द्रित अनुसन्धानमा लाग्दै; नयाँ नतिजाहरू थप्दै; मुख्य कार्यालयतहको अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा टोली थप्दै; समूह प्रतिवेदनहरूको डाटाबेस निर्माण गर्दै; नेपाली कर्मचारीको भूमिकालाई उल्लेख्य वृद्धि गर्दै तथा औपचारिक कर्मचारी नीतिहरू निर्माण गर्दै विकसित हुँदै गयो । ध्यानमा राखिएका तर कार्यान्वयन नभएका थप परिवर्तनहरूमा परियोजनाका नतीजाहरूलाई थप विस्तार गर्ने, सर्वेक्षण तथ्यांकको उपयोग गर्ने, स्थानीय सरोकारवालासँगका जानकारी सत्रहरू थप गर्ने तथा राष्ट्रिय नागरिक समाजका लागि सामूहिक जानकारी सत्रहरू संचालन गर्ने आदि थिए ।

परियोजना अवधिमा सामना गरिएका सबैभन्दा उल्लेखयोग्य चुनौतीहरू निम्नानुसार थिए:

- **तथ्यांक चुनौतीहरू**, संक्रमण प्रक्रियाका केही हिस्सा “पर्यवेक्षणीय” नहुनु, टोलीहरूबाट सिलसिलेवार र तुलनायोग्य तथ्यांक प्राप्त गर्नमा कठिनाई, स्थानीय तथ्यांकमा आधारित भै सामान्यीकृत गर्न सकिने राष्ट्रिय तथ्यहरू निर्माण गर्ने इच्छा, निर्माण गरिएका तथ्यांकको ठूलो परिमाण, तथ्यांकको व्याख्यामा पक्षपातबाट टाढा रहने र सूचनामाथिको पहुँच कायम राख्नेलगायत ।
- **नतिजा चुनौतीहरू**, परियोजनाका नतिजाहरूलाई उचित पाठकमा लक्षित गर्ने, नतिजामाथि पहुँच र निष्पक्षताको अनुभूतिलाई कायम राख्नेलगायत ।
- **परियोजना संरचनाका चुनौतीहरू**, योग्य कर्मचारी भर्ना गर्ने र प्रशिक्षण दिने, पेशागत विकास अवसरहरू प्रदान गर्ने, घरेलु कर्मचारीहरूको निरन्तरतासँगै अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीको संख्यालाई व्यवस्थित गर्ने र पटक पटक भएका राजनीतिक विलम्बहरूसँगै थपिएको परियोजनाको अवधिको आर्थिक अनिश्चिततालाई कम गर्नेलगायत ।

नेपालमा कार्टर सेन्टरको अवधिभरि परियोजनाका कर्मचारीहरूले राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण कार्यको प्रभाव मापन गर्ने उपायहरूको पनि खोजी गरे । सो मापन नेपालको संक्रमणलाई सघाउने सन्दर्भमा सेन्टरको कुशलताको मूल्यांकन गर्न मात्र नभई परियोजना नयाँ र परीक्षणमा रहेको र अन्य सन्दर्भहरूमा पनि समान प्रयासलाई बढावा दिनका लागि सान्दर्भिक ठहरियो । तथापि, विशेषगरी लोकतन्त्र, शासन र शान्तिमा सहयोगका क्षेत्रमा प्रभावको मापन सामान्य वा सीधा विरलै हुने गर्दछ र अझै काम गर्नुपर्ने खाँचो रहेको क्षेत्र बाँकी नै रहन्छ । फेरि पनि, संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै खाले सूचकहरूका आधारमा आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्नेतर्फको प्रगतिलाई नियमित रूपमा मूल्यांकन गर्न परियोजना सफल भएको थियो । समग्रमा, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै घटकहरूले नेपालमा सेन्टरको उपस्थितिलाई सान्दर्भिक तथा प्रभावकारी रहेको रूपमा हेरेको बताए । उनीहरूको धारणामा सेन्टरका दुई मुख्य योगदानहरू यस्ता थिए: क) सबै मुख्य घटकहरूलाई शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउन तथा नयाँ संविधान निर्माण गर्न दवाव दिइराख्ने, र ख) वर्तमान परिवेश र प्रवृत्तिहरूबारे देशभरिबाट प्राप्त प्रत्यक्ष निष्पक्ष जानकारी प्रदान गर्ने र साथसाथै द्वन्द्व वा हिंसाका संकेतहरूबारे यथासम्भव चाँडो सावधान बनाउने ।

पर्यवेक्षणका मुख्य क्षेत्रहरू

जुन २००९ र फेब्रुअरी २०१४ का बीचमा कार्टर सेन्टरले नेपालको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियासँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरूमा जानकारीहरू संकलन गर्‍यो । केही तथ्यहरू परियोजनाकालभरि अपेक्षाकृत अपरिवर्तित स्वरूपका थिए भने अन्य परिदृश्यहरू समयसँगै फेरिए । विशिष्ट तथ्य र उल्लेखयोग्य प्रवृत्तिहरूलाई यस प्रतिवेदनका सान्दर्भिक खण्डहरूमा सारांशमा प्रस्तुत गरिएका छन् र तिनलाई छवटा बृहत विषय क्षेत्रमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

- संवैधानिक प्रक्रिया र पहिचानसम्बन्धी गतिविधिहरू;
- सुरक्षा, राजनीतिक खुलापन तथा राजनीतिक दलका युवा समूहहरू;
- जग्गा फिर्ता र सुधार;
- अन्तरिम क्षतिपूर्ति र स्थानीय शान्ति समितिहरू;
- स्थानीय शासन;
- मतदाता दर्ता तथा निर्वाचन पर्यवेक्षण ।

कार्टर सेन्टरका तथ्यहरूबारे अझ विस्तृत रूपमा जान्न इच्छुक पाठकहरूलाई अनुसूचीमा सूचीबद्ध गरिएका सेन्टरका सम्बन्धित प्रतिवेदनहरू हेर्न आमन्त्रित गरिन्छ ।

सिकिएका पाठहरू तथा भविष्यमा ध्यान दिनका लागि प्रश्नहरू

नेपालको राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणमा कार्टर सेन्टरको अनुभवसँगै ट्युनिसिया, इजिप्ट र सुडानलगायतका अन्य देशका सन्दर्भहरूमा आधारित रही सिकनुपर्ने केही पाठहरू तथा छलफल र अनुसन्धानका लागि केही प्रश्नहरू पनि उठेका छन्। ती निम्नलगायतका छन्:

१. संविधान निर्माण, शान्ति प्रक्रिया तथा लोकतन्त्रतर्फको परिवर्तनलगायत राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षणका लागि सामान्य निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगभन्दा बढी समयको उपस्थिति आवश्यक हुन सक्छ।
२. राजनीतिक संक्रमणका केही पक्षहरू (जस्तै संविधानको मस्यौदामाथि औपचारिक सार्वजनिक परामर्श) निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगका पर्यवेक्षण कार्यपद्धतिसँग मेल खान सक्छन् भने अन्य पक्षहरू नमिल्न सक्छन्।
३. संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूको विविधताको अर्थ धेरै संख्याका “महत्वपूर्ण मामिलाहरू” हुन सक्छन् जसका लागि कठिन वा अनुचित जे भए पनि सजिलै लैजान सकिने, उच्च स्तरीकृत पर्यवेक्षण पद्धति अपनाउनु पर्ने हुन्छ।
४. राजनीतिक संक्रमण वा संवैधानिक प्रक्रियाका लागि पर्यवेक्षण नियोगहरूले प्रयोग गर्न सक्ने कुनै सहमत अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूबारे कार्टर सेन्टर जानकार छैन।
५. राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण नियोगको कर्मचारी भर्ना तथा व्यवस्थापन निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको भन्दा फरक हुनुपर्छ।
६. तथ्यपूर्ण पर्यवेक्षण तथा विश्लेषण भूमिकाका लागि सुप्रशिक्षित, निष्पक्ष घरेलु कर्मचारीलाई भर्ना गरेमा परियोजनाका परिणामहरू सबल हुन्छन्, नियोगको समग्र सफलतामा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँछन् र स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि गर्दै परियोजनाको स्थायित्वलाई प्रबर्द्धन गर्छन्।

सेन्टरले नेपालमा गरेको राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणका दौरान हासिल उपयोगी पाठहरूका अलावा, भविष्यमा यस्तै कार्य गर्न खोज्ने कुनै पनि संस्थाले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने उल्लेख्य सवालहरू पनि विद्यमान छन्।

१. मापदण्डहरू ? संवैधानिक र राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाहरूको मापन गर्न कुन मापदण्डहरूको प्रयोग गर्ने ?
२. विस्तृत वा लक्षित ? सामान्यतः, राजनीतिक संक्रमणको जारी पर्यवेक्षणले संवैधानिक/संक्रमणकालीन प्रक्रियालाई समग्रमा मापन गर्ने प्रयास गर्छ ? या बरु निश्चित, क्षेत्रगत पर्यवेक्षणीय पक्षहरूलाई अभिलेखित गर्न मात्र केन्द्रित हुन्छ ?
३. प्रक्रिया वा विषयवस्तु ? राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणले कति मात्रामा र कुन सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको प्रक्रियामा मात्र नभई संविधान वा राजनीतिक नतिजाको विषयवस्तुमा प्रतिक्रिया दिन मिल्छ ?
४. राष्ट्रिय प्रभाव ? राजनीतिक पर्यवेक्षण परियोजनाहरूले राष्ट्रिय प्रभाव कसरी बढाउन सक्छन् ?
५. स्थानीय प्रभाव ? स्थानीय तहमा राजनीतिक संक्रमणकालको पर्यवेक्षणको थप महत्व के छ ?
६. संस्थागत क्षमता ? दीर्घकालीन, बढी जटिल संक्रमणकालीन पर्यवेक्षण कार्यलाई क्षेत्रगत तहमा अभिभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न कुन कुन सांगठनिक परिवर्तनहरू हुनुपर्छ ?

निष्कर्ष तथा नेपालका लागि सुझावहरू

नेपालको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रिया जारी छ। यो प्रतिवेदनले हालसम्मको प्रक्रियाको एक मौज्जात लिने र यहाँसम्म आइपुग्दा हासिल भएका बृहत्तर पाठहरूमाथि चिन्तन गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ।

- पहिलो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण, राजनीतिक संक्रमणका प्रक्रियाहरूमा समय लाग्छ र तिनको प्रगति रेखीय र स्थिर बिरलै हुन्छन् भन्ने ठम्याउनु जरूरी छ। घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय सबै सरोकारवालाहरूमा पश्चगमन र गतिरोधको अपेक्षा, विभिन्न बिन्दुहरूमा पछाडि फर्किने जोखिमहरूबारे ज्ञात हुनुपर्ने र जे भए पनि, उपलब्धिलाई सघाउन जारी राख्न र तदनुरूप भविष्यका लागि योजना बनाउनु पर्ने यथार्थको ज्ञान हुनु जरूरी छ। त्यसै समयमा, थपिएको संक्रमणका मूल्यहरू वास्तविक हुन्छन्।
- दोस्रो, नेपालको संक्रमण प्रक्रियामा दशकलामो द्वन्द्वको अन्त्यलगायत हालसम्म हासिल भएका उपलब्धिहरूको पहिचान गर्नु जरूरी छ। विशेषगरी प्रक्रियामा गतिरोध वा तनाव भएको समयमा यी उपलब्धिहरूलाई बिसर्न वा तिनको चहक घट्न सजिलो छ, तर हरेक सफलता कठिनाईपूर्वक हात लागेको थियो र कुनै पनि सफलताको ग्यारेन्टी/प्रत्याभूति थिएन भन्ने सम्झनु महत्वपूर्ण हुन्छ।

- तेस्रो, हासिल गरिएका उपलब्धिहरूलाई एकीकृत गर्न, द्वन्द्व फेरि शुरू हुनबाट जोगाउन तथा यो अवधिका पाठहरूको पहिचान भएको र तिनलाई समेटिएको सुनिश्चित गर्न यो समयसम्म के गर्न बाँकी छ र असफलता के के हुन् भन्नेमा केन्द्रित हुन पनि उत्तिकै जरूरी छ । यो दृष्टिकोणबाट हेर्दा धेरै गर्न बाँकी नै छ ।
- चौथो, नेपालको ताजा अनुभव र अरब विश्वका हालै गुञ्जिएका त्यस्तै संक्रमणहरूले सिकाएको अर्को पाठ राजनीतिक संस्कारको परिवर्तनमा आउने कठिनाई हो ।

यी चुनौतीहरूलाई नेपालले आउँदा वर्षहरूमा सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । यीमध्ये प्राथमिक संविधान निर्माण प्रक्रियाको सफल समापन हो । यस प्रक्रियाको सर्वाधिक जोखिमपूर्ण मुद्दा राज्य पुनर्संरचना र संघीयतामाथिको सवालमा व्यापक स्वीकार्य सहमतिमा पुगनु नै हुने सम्भावना छ ।

सन् २०१३ को निर्वाचनले सन् २००८ को भन्दा उल्लेखनीय रूपमा बेग्लै राजनीतिक भूदृश्यको परिणाम दियो । धेरैले यी परिणामहरू अंशतः पहिचानमा आधारित संघीयताको त्राससँग जोडिएको अनुमान गरेका छन् । यो दावी सही वा गलत हो भन्ने प्रमाणित गर्नु यस प्रतिवेदनको दायराभन्दा टाढा छ, तर सेन्टरको दीर्घकालीन पर्यवेक्षण र नागरिकहरूसँग पहिचान राजनीति तथा संघीयताबारे गरिएका अन्तर्वार्ताहरूका आधारमा त्यस्तो प्रणालीले काम गर्ने शैली र नेपालमा त्यसको सम्भाव्य परिणाम के होला भन्ने सम्बन्धमा सर्वसाधारणको चासो र गलत बुझाइ भने अवश्य रहेको थियो । तसर्थ, राज्य पुनर्संरचनालाई प्रभावित पार्न खोजिरहेका जुनसुकै दल र समूहहरूका लागि जनतासँग के प्रस्ताव गरिँदैछ, त्यसले उनीहरूको दैनिक जीवनलाई कसरी हित गर्छ र सम्भाव्य नकारात्मक परिणामहरूलाई कसरी सम्बोधन वा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा प्रभावकारी रूपमा सम्वाद गर्ने आवश्यकता पनि एउटा पाठ हो ।

त्यसै समयमा, नेपाली कांग्रेस, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) (नेकपा-एमाले) र अझ बढी अनुदारवादी/रुढीवादी शक्तिहरू पनि निर्वाचनको परिणाम यथास्थितिकै पक्षमा आएको हो भन्ने व्याख्या गर्नबाट सचेत रहनुपर्छ । नेपाली राज्यको असमावेशी प्रकृति नै १० वर्षे द्वन्द्वका अन्तरनिहित कारकहरूमध्ये एक थियो र त्यस्ता समूहहरूको उपेक्षालाई पर्याप्त सम्बोधन नगरिएमा दीर्घकालमा जनपरिचालन र द्वन्द्वका लागि उर्वर भूमि भैरहने हृदयंगम गर्नु लायक हुन्छ ।

यो सन्दर्भमा, पहिचान-आधारित धुवीकरणलाई रोक्ने उपायहरूमा केन्द्रित हुँदै नेपालको प्रचुर विविधतालाई सम्मान गर्ने नयाँ सामाजिक सम्झौता निर्माण गर्दै र जुनसुकै भूगोल, वर्ण, भाषा तथा धर्म भए पनि अवसरमा पहुँच दिने उपाय खोज्दै प्रतिस्पर्धी मुद्दाहरूलाई सन्तुलित राख्ने र व्यापक छलफल सुनिश्चित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यी समाधान गर्न कठिन मुद्दाहरू हुन् र नयाँ संविधानमा तिनलाई सुझबुझपूर्वक र व्यापक स्वीकार्य तथा दीगो हुने ढंगले सम्बोधन गरेर यो क्षेत्र र संसारकै लागि नमूनाको रूपमा काम गर्ने एक अवसर नेपालसँग छ ।

ध्यान दिन योग्य सुझावहरू

- १) नेपालका राजनीतिक नेताहरूले आफ्नो देशको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियालाई अघि बढाउने प्रयाससँगै आर्थिक विकास र वृद्धिलाई पनि सँगसँगै अघि बढाउनुपर्छ । खाद्यान्न, सफा पानी, रोजगारी तथा स्वास्थ्य सुरक्षाजस्ता आधारभूत आवश्यकतामाथिको पहुँच धेरै नेपालीहरूका लागि संविधान निर्माणलगायतका राजनीतिक विकासभन्दा उच्च प्राथमिकतामा छन् । व्यापक आधार भएको र सबै नेपालीका लागि अवसरहरू विस्तार गर्ने आर्थिक वृद्धि नेपालको शान्ति, विकास तथा समावेशी लोकतन्त्रलाई सुनिश्चित गर्ने अभिन्न अंग हो ।
- २) नेपालका लोकतान्त्रिक संस्थाहरू कमजोर नै छन् र राजनीतिक दण्डहीनता तथा संरक्षणको संस्कार फस्टाउँदैछ । नेपाल तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूले जवाफदेही संस्थाहरू निर्माण गर्नका लागि सहयोग गर्ने र असल शासनका लागि सकारात्मक प्रोत्साहन दिने, असल व्यवहार दण्डित नभई पुरस्कृत हुने सुनिश्चित गर्ने खालको राजनीतिक प्रणाली निर्माण गर्ने उपायहरू खोज्नुपर्छ ।
- ३) बलिया संस्थाहरू निर्माण गर्नका लागि एउटा प्रमुख क्षेत्र राजनीतिक दलमा सुधार हो । यो समयमा अधिकांश दलहरूभित्र सीमित आन्तरिक लोकतन्त्र छ र उनीहरू आन्तरिक विभाजन तथा व्यक्तित्वको टकरावबाट घेरिएका छन् । साथै, नेपालमा उच्च राजनीतिकरणबाट ग्रसित छ, राजनीतिक दलहरूले स्थानीय तहमा राज्यसँग हुने अन्तरक्रियाका लगभग सबै पक्षमा आफ्नो क्षमताभन्दा बढी भूमिका खेल्नसकेका छन् ।
- ४) नेपालको संविधानसभाले सबै नेपालीको प्रतिष्ठा, सम्मान, समावेशिता तथा समान अवसर सुनिश्चित गर्ने तथा ती लक्ष्यहरू हासिल गर्न सकिने व्यापक स्वीकार्य राज्य संरचनामा सहमति गर्ने उपायहरू खोजी गर्नुपर्छ । यसले संविधान निर्माण प्रक्रियामा सर्वसाधारणसँग सहभागी हुने प्रयास पनि गर्नुपर्छ र अन्तिम दस्तावेज तथा त्यसको अन्तिम कार्यान्वयनको प्रक्रियामा स्वामित्वको भावना जगाउनुपर्छ ।
- ५) सुरक्षा क्षेत्रमा सुधार, कानूनको शासन, जग्गा फिर्ता तथा सुधार, संक्रमणकालीन न्याय, ऐतिहासिक उपेक्षित समूहहरूका अधिकार तथा अन्य प्रमुख मुद्दाहरूका मामिलामा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा गरिएकामध्ये बाँकी रहेका

प्रतिबद्धताहरूको पूर्ण कार्यान्वयन हुनुपर्दछ। यदि सम्बन्धन नगरी छान्डिएमा तिनले नेपाली राज्य र समतामूलक विकासको अपेक्षाका लागि दीर्घकालीन जोखिम खडा गर्नेछन्।

- ६) राज्य पुनर्संरचनाको प्रश्न विशेषरूपमा उच्च संवेदनशील छ। नेपालका विविध जनताका अपेक्षालाई पूरा गर्ने र स्थायी शान्ति तथा विकासको आधार स्थापना गर्ने व्यापक स्वीकार्य सहमतिमा पुग्न सम्भव छ भन्नेमा कार्टर सेन्टर विश्वस्त छ। तथापि, यसको लागि शासन कौशल र सहमति तथा समावेशी निर्णयको भावनाको निरन्तरता भने जरूरी नै रहन्छ।
- ७) लोकतान्त्रिक वैधानिकता पुनर्स्थापित गर्न र स्थानीय शासनलाई जवाफदेही बनाउनका लागि स्थानीय निर्वाचन अपरिहार्य छ। यो निर्वाचनको उचित समय प्रष्ट छैन र भावी संघीय संरचनासँग त्यसको सम्बन्ध पनि छैन। तथापि, यी सवालहरूमा सहमति गर्ने ठाउँ रहेको देखिन्छ र समयमै निर्वाचित स्थानीय सरकार दिनका लागि नेपालका राजनीतिक दलहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूले एक खाकामा सहमति बनाउने पहल गर्नुपर्छ।

प्रतिवेदनको खाका

यो प्रतिवेदन तीन मुख्य खण्डहरूमा विभाजित छ। पहिलो, प्रतिवेदनले सन् २००६ देखि सन् २०१४ को अवधिमा केन्द्रित हुँदै नेपालको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका साथसाथै मुख्य घटनाक्रमहरूको सारांश प्रदान गर्दछ। प्रदान गरिएको राजनीतिक पृष्ठभूमि नेपालको संक्रमणकालसँग परिचित नभएका पाठकहरूका लागि नेपालको आफ्नै इतिहासलाई राम्ररी बुझ्न र संक्रमणमा रहेका अन्य देशहरूसँग त्यसको तुलना गर्नका लागि यहाँको मुख्य ढाँचा र चुनौतीहरूबारे बुझ्न पर्याप्त हुने लक्षित गरिएको छ।

त्यसपछि प्रतिवेदनले कार्टर सेन्टरको नेपालमा राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण परियोजना निर्माण गर्ने प्रयासको बारेमा विवरण प्रस्तुत गरेको छ। लक्ष्य र परियोजनाका विकास उल्लेख गरिएका छन् र त्यसपछि विकसित गरिएको कार्यपद्धति तथा परियोजना कर्मचारीले सामना गरेका चुनौतीहरूको सारांश छ। यो खण्ड भविष्यमा यस्तै काम गर्न खोज्ने व्यक्ति वा संस्थाका लागि विशेष उपयोगी हुन सक्छ। प्रतिवेदनले त्यसपछि सेन्टरको नेपाल परियोजनाका उपलब्धिहरू उल्लेख गर्ने प्रयास गरेको छ र हासिल भएका कैयौं पाठहरू तथा भविष्यमा ध्यान दिन योग्य प्रश्नहरूबारे छलफल गरेको छ। प्रतिवेदनको यस खण्डले नेपालमा कार्टर सेन्टरका प्रयासहरू र भविष्यमा खोजी हुनुपर्ने क्षेत्रहरूको विस्तृत विवरण प्रदान गरेको छ। सेन्टरका तथ्यहरूको सारसँग बढी आकर्षित र नियोगको बनावट, संरचना तथा संचालनसँग कम आकर्षित पाठकहरूले यो खण्डलाई छाडेर अर्कोमा जान सक्छन्।

तेस्रो खण्ड सेन्टरका पर्यवेक्षण तथ्यहरूको विषयवस्तुमा गहिरिएको छ। पर्यवेक्षण प्रतिवेदनहरूको बढी महत्वपूर्ण प्रतिवेदनमा सविस्तार गरिएका वर्णन र विश्लेषणहरूबाट मात्र आउने भए पनि यो खण्डले पर्यवेक्षण गरिएका मुख्य बुँदाहरूको सिंहावलोकन गर्ने प्रयास गरेको छ। नेपालको संक्रमणकालको दौरानमा विद्यमान स्थानीय राजनीतिक परिवेशबारे थप जान्न खोज्नेहरूका साथसाथै नेपाल हालको अवस्थामा कसरी आइपुग्यो भन्ने सम्बन्धमा बढी जान्नका लागि यो उपयोगी हुन सक्छ। पर्यवेक्षण तथ्यहरू दुई मुख्य वर्गमा बाँडिएका छन् - राजनीतिक तथ्य तथा निर्वाचकीय तथ्यहरू।

प्रतिवेदन नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूका लागि मनन गर्न योग्य कैयौं विचार तथा सुझावहरूसँगै समापन गरिएको छ। अन्ततः, प्रतिवेदनको अनुसूचीमा केही छोटो सन्दर्भ सामग्री छन्। तिनमा सेन्टरको सन् २००६ को निर्वाचन पर्यवेक्षण तथ्यहरूको सारांश, कार्टर सेन्टरका नेपालका कर्मचारीहरूको सूची, कार्टर सेन्टरका लागि जारी गरिएका आमन्त्रण पत्रहरू, प्रकाशित सबै प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरूको विस्तृत सूची र विभिन्न नमूना पर्यवेक्षण फारमहरू छन्।

कार्टर सेन्टर नेपालमा आफ्नो कार्यलाई सघाउन उदारतापूर्वक आफ्नो समय र श्रम खर्चेने नेपाली अधिकारीहरू, राजनीतिक दलका सदस्य, नागरिककर्मीहरू, पत्रकारहरू र नेपालका ७५ वटै जिल्लाका नागरिकहरूलाई र आफ्ना उत्तरदायित्वहरू बहन गर्नका लागि समर्पण र व्यावसायिकताका साथ काम गर्ने कार्टर सेन्टर नेपालका कर्मचारीहरूलाई फेरि एक पटक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ।

राजनीतिक सन्दर्भ

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाल लगभग २ करोड ६५ लाख जनसंख्या^२ भएको एक दक्षिण एशियाली राष्ट्र हो जसले भारत र चीनजस्ता दुई ठूला छिमेकीहरू बीचको तेर्सो भूभाग ओगटेको छ । यो भूगोल, जातीयता, भाषा, धर्म र वर्णलगायतका सबै मापकहरूद्वारा एक अत्यन्तै विविधतायुक्त देश हो । पृथ्वी नारायण शाहले काठमाडौं शहर र त्यस वरिपरिका क्षेत्रहरू जितेर उक्त भूभागलाई एक एकीकृत राज्य घोषणा गरेपछि सन् १७६८ मा राज्यको रूपमा नेपालको जन्म भएको हो । सन् १८४६ सम्म पृथ्वी नारायण शाहका सन्तानहरूले वंशाणुगत राजाका रूपमा राज्य गरे, त्यसपछि राणा परिवारले पूर्ण शक्ति हातमा लिए र एक शताब्दीभन्दा बढी समयसम्म वंशाणुगत प्रधानमन्त्रीका रूपमा शासन चलाए । आफ्नो इतिहासभरि नेपाल कहिल्यै पनि बाहिरी शक्तिको उपनिवेश बनेन ।

सन् १९५० मा नेपाली कांग्रेस दलको नेतृत्वमा र तत्कालीन राजा त्रिभुवनको समर्थनमा भएको आन्दोलनले राणा शासनलाई हटाएपछि नेपाली जनताका लागि स्थायी संविधान निर्माण गर्न पहिलो पटक संविधानसभा निर्वाचनको प्रस्ताव गरिएको थियो । तथापि, सन् १९५० र १९५९ को बीचमा भएका राजनीतिक उथलपुथल र अस्थिरताका बीच निर्वाचन हुन सकेन । स्वर्गीय राजा त्रिभुवनका छोरा राजा महेन्द्रले छानेको एक समूहले अन्ततः एउटा संविधान बनायो र सन् १९५९ मा आम निर्वाचन भयो । सो निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले बहुमत ल्याए पनि राजा महेन्द्रले लगत्तै कू गरे र सन् १९६० मा सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रण हातमा लिए । राजा र केही संख्याका सल्लाहकार परिषद्द्वारा शासन चलाइने पञ्चायत प्रणाली सन् १९९० सम्म निरन्तर थियो । उक्त अवधिमा सबै राजनीतिक दलहरूलाई गैरकानूनी मानिन्थ्यो ।

सन् १९९० मा पञ्चायती शासनविरुद्ध जनआन्दोलन भयो । यो आन्दोलनलाई अघिल्ला तीन दशकभरि भूमिगत रहेका नेपाली कांग्रेस र संयुक्त वाम मोर्चा नामको गठबन्धन दलहरूले नेतृत्व गरेका थिए । विरोध गरिरहेका दलहरू राजा वीरेन्द्र (महेन्द्रका छोरा) सँग पञ्चायत प्रणालीलाई भंग गर्ने र बेलायती मोडलमा आधारित शासन प्रणाली लागू गर्ने सहमतिमा पुग्न सफल भए । राजा संवैधानिक हैसियतमा रहनु पर्ने भयो भने सरकार हरेक पाँच वर्षमा निर्वाचित हुने भयो । राजा र राजनीतिक दलका नेताहरूले छानेका व्यक्तिहरूद्वारा एउटा नयाँ संविधान मस्यौदा गरियो । साना वाम दलका नेताहरूले संविधान मस्यौदा गर्ने शैलीको विरोध गर्दै संविधानसभाको माग गरे पनि त्यस्ता मागहरूको सुनुवाई गरिएन ।

सन् १९९१, सन् १९९४ र सन् १९९९ मा आम निर्वाचनहरू भए । यस दशकको अधिकांश समय सरकारको नेतृत्व नेपाली कांग्रेसले गर्‍यो भने नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) मुख्य राजनीतिक प्रतिपक्षी रह्यो । पञ्चायतकालीन राजनीतिज्ञहरूद्वारा निर्मित राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी (राप्रपा) ले पनि प्रतिनिधित्व गरेको थियो । दलहरूबीच लगातारका गम्भीर मतभेद र गुटबाजीले गर्दा राजनीतिक अस्थिरता, पटक पटक सरकार परिवर्तन तथा असहज अस्थायी गठबन्धन निर्माण हुन पुगे । सरकारहरू छोटो समयवधिको लागि मात्र शक्तिमा रहेका हुनाले थोरै मात्र दीर्घकालीन नीतिहरू निर्माण र कार्यान्वयन भए, फलस्वरूप नेपाली जनतामा आफ्ना नयाँ प्रजातान्त्रिक नेताहरूप्रतिको मोहभंग भयो ।

सन् १९९६ मा एउटा सानो वाम दल, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले पश्चिम नेपालतिरबाट सरकारविरुद्ध सशस्त्र विद्रोह थाल्यो । त्यसपछिको दशकभरि प्रहरी चौकी तथा अन्य सरकारी आधारहरूमा आक्रमणसँगै देशभरि विद्रोह फैलियो । त्यसैताका, सन् २००१ मा युवराजले एक हिंसापूर्ण नरसंहारमा आफ्ना पिता (राजा वीरेन्द्र), आमा, राजपरिवारका केही अन्य सदस्य र आफैलाई मारेपछि दरबारमा शोकले प्रहार गर्‍यो । दिवंगत राजाका भाई ज्ञानेन्द्र तत्कालै नयाँ राजाको रूपमा स्थापित भए । तथापि, दरबार हत्याकाण्डको सेरोफेरोमा चलेका पडयन्त्रका कथाहरूले गर्दा उनीप्रतिको जनआस्था कृण्ठित बनेको थियो ।

सन् २००२ मा राजा ज्ञानेन्द्रले प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई निर्वाचन गर्न नसकेको भन्दै अपदस्थ गरेर राजकाजको सम्पूर्ण शक्ति पुनः हातमा लिनेतर्फ पहिलो कदम चाले । त्यसपछि राजाले संकटकालको घोषणा गरे र माओवादी विद्रोहलाई दबाउन सेना परिचालन गरे । थुप्रै सरकार बनाउँदै हटाउँदै गरेपछि राजा ज्ञानेन्द्रले फेब्रुअरी २००५ मा सेनाको सहयोगमा सावधानीपूर्वक एक कू गरे, मूलधारका संसदवादी दलका राजनीतिक नेताहरूलाई नजरबन्दमा राखे र प्रत्यक्ष शासन शुरू गरे । उनले माओवादी आन्दोलनलाई नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा राजनीतिक दल नेतृत्व असक्षम भएको हुँदा आफ्नो कदम सही भएको औचित्य देखाउँदै तीन वर्षभित्रमा प्रजातन्त्र पुनर्बहाली गरिदिने प्रतिज्ञा गरे । माओवादीविरुद्ध सैनिक कारवाही तीव्र भयो । समग्रमा, दशकलामो द्वन्द्वको दौरानमा १३,००० भन्दा बढी मानिसहरू मारिए ।

शान्ति प्रक्रिया तथा सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचन

सरकार तथा माओवादीहरूबीच सन् २००१ र २००३ मा शान्ति वार्ता भएका थिए, तर दुवै प्रयासमा द्वन्द्वको निराकरणको छलफल टुंगोमा पुग्न सकेन । तथापि, राजा ज्ञानेन्द्रले सत्ता लिएको नौ महिनापछि, नोभेम्बर २००५ मा सात दलीय गठबन्धन नामको संसदीय दलहरूको एक समूहले माओवादीहरूसँग १२ बुँदे सहमति गर्‍यो जसमा उनीहरूले “एकतन्त्रीय राजतन्त्र” का

^२ राष्ट्रिय जनसंख्या तथा आवास गणना, २०११ । प्रतिवेदन

http://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/2010_phc/Nepal/Nepal-Census-2011-Vol1.pdf मा उपलब्ध ।

विरुद्ध देशव्यापी प्रजातान्त्रिक आन्दोलन सिर्जना गर्ने प्रतिज्ञा गरे । उक्त सम्झौतामा भारत सरकारको सहयोगमा भारतमै हस्ताक्षर गरिएको थियो र दुवै पक्षको एक मूल तत्व देशको नयाँ संविधान निर्माण गर्न संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने प्रतिबद्धता थियो ।

त्यसरी दलहरूले राजामाथि दबाव बढाउँदै लगे र सन् २००६ को अप्रिल महिनामा भएको १९ दिने जनआन्दोलनबाट गलेर अन्ततः राजाले प्रत्यक्ष शासन त्यागे र १९९९ को प्रतिनिधिसभालाई पुनर्स्थापित गरिदिए । मे २००६ मा हस्ताक्षर भएको युद्धविराम तथा त्यसै वर्षको नोभेम्बरमा हस्ताक्षर भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतासँगै माओवादी र सातदलीय गठबन्धनबीचको मेल निरन्तर रह्यो । जनवरी २००७ मा प्रतिनिधिसभा विघटन भयो र त्यसको बदलामा माओवादीसहितको एक अन्तरिम व्यवस्थापिका सदन बन्यो, अप्रिल २००७ को अर्को महत्वपूर्ण कदममार्फत माओवादीहरू अन्तरिम सरकारमा सहभागी भए । सबै दलहरूको आमन्त्रणपछि हतियारको अनुगमन र संविधानसभा निर्वाचनका लागि तयारी गर्न निर्वाचन आयोगलाई प्राविधिक सहयोग पुर्याउने हेतुका साथ जनवरी २००७ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपाल नियोग (अनमिन) को स्थापना भयो ।

अनमिनका हतियार अनुगमनकर्ताहरूले माओवादीको “जनसेना” र नेपाली सेना दुवै पक्षका हतियारहरूको दर्ता र भण्डारणको अनुगमन गर्नुका साथै माओवादी सेना र तिनको नेपालभरिका सात शिविर र २१ उपशिविरहरूको स्थलगत निरीक्षण पनि गरे । शिविर र उपशिविरहरू कैलाली, सुर्खेत, रोल्पा, नवलपरासी, चितवन, सिन्धुली र इलाम जिल्लामा अवस्थित थिए र तिनमा २४ सै घण्टा अनमिनको अनुगमन रहन्थ्यो ।

त्यसै समयमा, सात दलीय गठबन्धन र माओवादीबीचको शान्ति प्रक्रिया अघि बढ्दै जाँदा देशभरिका ऐतिहासिक उपेक्षित समूह तथा विशेष गरी देशको दक्षिणी समथर भूभाग, तराईमा बसोबास गर्ने मधेशी जनताले राजनीतिक र सरकारी निकायहरूमा आफ्ना अधिकार तथा समावेशिताका लागि दबाव बढाउन थाले । माओवादीहरूले आफ्नो “जनयुद्ध” को दौरानमा यी समूहहरूलाई शक्तिबाट अलग पारिएकोमा चेतना बृद्धि गरेका थिए, तर सरकारमा पुगेपछि आफूले गरेका वाचाहरू प्रभावकारी रूपमा पूरा गर्न माओवादीहरू असक्षम वा उदासीन रहेको धेरैलाई लाग्यो । लगत्तै मधेशी, आदिवासी जनजाति, महिला र दलित (“अछूतहरू”) लगायतका कैयौँ समूहहरूले सरकारको विरोधमा प्रदर्शन गरे, राज्यको संरचनामा परिवर्तनको माग गरे र निर्वाचन प्रणालीमा परिवर्तन तथा सरकारी अंगहरूमा बढी प्रतिनिधित्व पाउनुपर्ने माग राखे ।

सरकारले मधेशीका विरुद्ध गरेको भेदभावको विरोधमा जनवरी २००७ मा तराईका बासिन्दाहरूले जनप्रदर्शनहरू गरे जसमा ३० भन्दा बढी व्यक्तिको ज्यान गयो । यसलाई आम रूपमा मधेशी आन्दोलनको शुरुवातको रूपमा लिइन्छ । हडताल, बन्द, हिंसाका फिक्का तथा सशस्त्र समूहहरूमा तीव्र वृद्धिसँगै तराईको अस्थिरता २००८ को निर्वाचनभरि जारी रह्यो ।

संविधानसभाको निर्वाचन प्रारम्भमा जुन २००७ को लागि निर्धारित थियो । तथापि, राजनीतिक दलहरूबाट हुनुपर्ने तयारीको अभाव र सबै पक्षमा अपर्याप्त राजनीतिक इच्छाशक्तिका साथसाथै तराईमा जारी अस्थिरताको स्थितिमा निर्वाचन स्थगित हुन पुग्यो । सरकारले संघीय प्रणालीको शासनलाई संस्थागत गर्ने राजनीतिक तथा निर्वाचकीय प्रक्रियामा बढी समावेशिताबारेका मुख्य मागहरू पूरा गर्ने वाचा गर्दै मधेशी र जनजाति समूहहरूसँग कैयौँ सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गर्‍यो । यसबाहेक, धेरै महिनाको टकरावपछि राजनीतिक दलहरू अन्ततः डिसेम्बर २००७ मा निर्वाचन ऐन संशोधन गर्ने र संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्र हटाउने सहमतिमा पुगे । यसअघि सरकारबाट बाहिरिएको र निर्वाचकीय प्रक्रियालाई अड्काइदिएको माओवादी पुनः सरकारमा सामेल भयो र नयाँ निर्वाचन मितिको घोषणा भयो ।

अप्रिल १०, २००८ मा देशभरिका नेपालीहरूले आफ्नो देशको पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनका लागि मतदान गरे । निर्वाचनपूर्वको प्रचारप्रसार अवधि गम्भीर हिंसाका कारण दुषित भएको भए पनि निर्वाचनको दिन भने अपेक्षाकृत शान्तिपूर्ण देखियो ।^३ भौगोलिक र दल-आधारित प्रतिनिधित्व दुवैलाई सहज बनाउन पहिलो हुने प्रणाली (प्रत्यक्ष) र समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीयुक्त मिश्रित प्रणालीअन्तर्गत निर्वाचन सम्पन्न भएको थियो । धेरै विश्लेषकहरूलाई आश्चर्यमा पाउँदा माओवादीहरूले अनुमानभन्दा उच्च प्रदर्शन गरे, उनीहरूले कुल निर्वाचित सिटहरूमध्ये ३८.२ प्रतिशतका साथ पहिलो दलका रूपमा आफ्नो स्थान सुरक्षित गरे । माओवादीपछि नेपाली कांग्रेसको १९.१ प्रतिशत, नेकपा-एमालेको १८.१ प्रतिशत र मधेशी जनाधिकार फोरमको पक्षमा ८.८ प्रतिशत जनमत आयो । मे २८ मा नेपालको संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्यो र राजतन्त्रलाई समाप्त पाउँदा नेपाललाई संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रतर्फ रूपान्तरण गर्ने पक्षमा मतदान गर्‍यो ।

संविधान निर्माण प्रक्रिया र सन् २०१३ को संविधानसभाको निर्वाचन

संविधानसभाको निर्वाचनपश्चात् नेपालका नयाँ राजनीतिक नेताहरू शान्ति प्रक्रियाका बाँकी प्रतिबद्धताहरूलाई सम्बोधन गर्दै (सबैभन्दा गम्भीर पूर्व माओवादी लडाकु र सुरक्षा क्षेत्रमा सुधारसँग सम्बन्धित), समावेशी र लोकतान्त्रिक नयाँ संविधान निर्माण गर्दै, ऐतिहासिक उपेक्षित समूहहरूसँग गरेका प्रतिबद्धताहरू लागू गर्दै, आर्थिक विकास र वृद्धि हासिल गर्दै र सुरक्षा वातावरण तथा कानूनको शासनलाई सशक्त बनाउँदै सामुन्ने आएका महत्वपूर्ण चुनौतीहरूमा अघि बढ्छन् भन्ने उच्च अपेक्षा थियो ।

^३ सन् २००८ को निर्वाचन प्रक्रियाबारे विस्तृत छलफलका लागि हेनुहोस्, द कार्टर सेन्टर, “नेपालको सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण”,

http://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/FinalReportNepal2008.pdf मा उपलब्ध

तथापि, निर्वाचन त्यसअघिको अवधिमा थोरै भए पनि देखिएको र त्यस समयसम्मका उपलब्धिहरूलाई सहज बनाएको “सहमतिको राजनीति” को अन्त्य भएको सावित भयो। निर्वाचन परिणामहरूको कटु यथार्थ सामुन्ने हुँदा राजनीतिक नेताहरूले प्रमुख शक्तिहरूबीच सन्तुलित भूमिका निर्वाह गर्न सकेनन्। नेपाली कांग्रेस र नेकपा-एमालेले भविष्यमा शक्तिमा पहुँचको जोखिम देखे र माओवादीहरूले हिंसा र छलद्वारा निर्वाचन आफ्नो पक्षमा पारेको आरोप लगाए। माओवादीहरूले भने ४० प्रतिशतभन्दा कम मत पाएको भए पनि सो परिणामलाई आफ्नो दलले पूर्ण कार्यादेश पाएको रूपमा हेरे। नेपाली कांग्रेसका वरिष्ठ नेता तथा शान्ति प्रक्रियाका समकक्षी गिरिजा प्रसाद कोइरालालाई नेपालको पहिलो राष्ट्रपति बन्न सहयोग गर्न माओवादीहरूले अस्वीकार गरे, उनीहरू मुख्य दलहरूबीचको सम्बन्ध अमिलो बनाउनतिर पनि लागे।

त्यसरी, देशलाई संक्रमण प्रक्रियाको अर्को चरणतर्फ अघि बढाउँदै गर्दा, देशको राजनीतिक परिवेशमा संविधानसभाको निर्वाचनले पनि केही महत्वपूर्ण र नकारात्मक असरहरू पार्‍यो। तिनमा सहमतिको राजनीतिको अन्त्यलगायत राजनीतिक दलहरूबीच आन्तरिक विभाजनमा वृद्धि र केही सन्दर्भमा दलमा फुट, शून्यजोडको प्रयास र उच्च ध्रुवीकृत राजनीतिक वातावरण तथा श्रृंखलाबद्ध कमजोर सरकारहरूले उपेक्षा गरेको लामो समयको गतिरोध थिए।

निर्वाचनका परिणामहरूलाई पूर्ण पचाइसकेको धेरै महिनापछि माओवादीहरूले सन् २००८ को अगस्ट महिनामा प्रचण्डको नेतृत्वमा एक गठबन्धन सरकार निर्माण गरे।^५ तथापि, उनको अवधि छोटो रह्यो। मे २००९ मा बहालबाला प्रधानसेनापति जनरल रुम्जांगद कटुवालालाई बरखास्त गरेर माओवादीसँग बढी निकट रहेका र पूर्व माओवादी लडाकुहरूलाई नेपाली सेनामा समायोजन गर्नका लागि अझ राम्रो सम्झौतामा छलफल गर्न इच्छुक अर्का उम्मेदवारलाई सेनाप्रमुख बनाउने प्रयाससँगै उनका कदमहरूले श्रृंखलाबद्ध विवादास्पद निर्णयहरू निम्ति। धेरै महिनादेखि निष्कृत रहेका र अन्तरिम संविधानमा नै अपूरो व्याख्या गरिएको भूमिकामा रहेका नवनिर्वाचित राष्ट्रपति रामवरण यादवले गैर-माओवादी दलहरूको गठबन्धनको आग्रहमा प्रधानमन्त्रीको निर्णयलाई उल्ट्याइदिए जसमा भारतको समर्थन रहेको आरोप पनि थियो। राष्ट्रपतिको कदमको विरोधमा प्रचण्डले राजीनामा दिए र माओवादीले सरकार छाड्यो, फलतः राजनीतिक ध्रुवीकरणको अवधि लम्बिन पुग्यो। त्यसपछि भारतको नियन्त्रण र उसकै सहयोगमा बनेको ठानिएका नयाँ प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपालको नेतृत्वमा २२ राजनीतिक दलहरूको “माओवादी विरुद्ध” को प्रभावकारी गठबन्धन सरकारमा आयो भने माओवादीहरू व्यवस्थापिका संसद र सडक दुवैतिर चरणबद्ध विरोध कार्यक्रमहरू थाल्दै सक्रिय प्रतिपक्षमा गए।

नयाँ गठबन्धन सरकार एक वर्षभन्दा बढी समयसम्म लगभग पूर्ण राजनीतिक गतिरोधको सिरानमै रह्यो। माओवादीलाई अलग राखेर माओवादी लडाकुहरूको समायोजन र पुनर्स्थापनाजस्ता शान्ति प्रक्रियाका मुख्य मुद्दाहरूमा अघि बढ्न सम्भव थिएन, न त मुख्य संवैधानिक मुद्दाहरूमा सहमतिका निम्ति छलफल नै सम्भव थियो। नयाँ संविधान निर्माण गर्ने प्रारम्भिक दुई वर्षे समयसीमा मे २०१० मा सकियो र श्रृंखलाबद्ध कदमहरूद्वारा त्यसको म्याद बढाइयो। जुन २०१० मा प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपाललाई राजीनामा दिन दबाव पार्‍यो तर राजनीतिक दलहरू नयाँ प्रधानमन्त्रीमा सहमत हुन असक्षम नहुँदा वा व्यवस्थापिका संसदबाट आवश्यक निर्वाचन परिणाम ल्याउन नसक्दा सात महिनाको अतिरिक्त समय उनको सरकार कामचलाउ सरकारको रूपमा रह्यो। दलहरूभित्रको गुटबन्दी र अन्य दलद्वारा उपयोग हुन सक्ने समूह निर्माण समस्यालाई भन्ने चर्काएको थियो। यसै परिवेशले अगष्ट २०११ मा माधव कुमार नेपाललाई प्रतिस्थापन गर्दै उही दलका भलनाथ खनाल प्रधानमन्त्रीका रूपमा आउन मार्गदर्शन गर्‍यो।

लम्बिरहेको राजनीतिक गतिरोधको बावजूद यो अवधिमा केही प्रगति गर्न संविधानसभा सफल भएको थियो। प्रारम्भदेखि संविधानसभाका काममा सहजीकरण गर्नका लागि ११ विषयगत समितिहरू र तीन प्रक्रियागत समितिहरू निर्माण गरिएका थिए। यीमध्ये धेरै समितिहरूका बैठक नियमित भए र तीमध्ये केहीले आफ्नो कामलाई निकै गम्भीरतापूर्वक लिँदै आफ्नो जिम्मेवारीको क्षेत्रलाई समेट्दै लामा प्रतिवेदनहरू बनाए। समितिमा सहमतिमा पुग्न नसकिएका मुद्दाहरू उच्च राजनीतिक नेताहरू सम्मिलित उच्चस्तरीय विवाद समाधान उपसमितिमा पठाइए जसले अन्तिम निर्णय गर्ने अपेक्षा गरिएको थियो, यसले वास्तविक शक्ति संविधानसभामा भन्दा उच्चतहका नेताहरूमै रहेको संकेत गर्दथ्यो। सबैभन्दा विवादास्पद मुद्दाहरू संघीयता तथा राज्य पुनर्संरचना, शासकीय स्वरूप, निर्वाचन प्रणाली तथा मौलिक अधिकारसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू नै रहेको ठहर चाँडै नै भएको थियो। संविधानसभा जनतासँग परामर्शको कार्यमा पनि कमजोर रह्यो। एउटा कमजोर योजना र कमजोर कार्यान्वयन भएको जनतासँगको परामर्श संचालन त भयो तर संविधानसभाका काम तथा उपलब्धिहरूबारे जनतालाई व्यवस्थित रूपमा थोरै जानकारी मात्र बाँडियो।^६

यो समयखण्ड पहिचानमा आधारित राजनीतिक गतिविधिका कारण पनि खास रह्यो। समानुपातिक प्रतिनिधित्वका सिटहरूमा विस्तृत कटा प्रणालीहरू लागू गरिएको हुनाले पनि नेपालको संविधानसभा निर्वाचनले देशको इतिहासकै सबैभन्दा विविधतायुक्त निर्वाचित अंग बनाएको थियो। समावेशीतातर्फको कदम रामवरण यादव नेपालको पहिलो राष्ट्रपति र परमानन्द भन्ना पहिलो

^५ जनवरी २००९ मा, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकता केन्द्र-मशाल) सँग एकता गर्‍यो र एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) - एमाओवादी निर्माण भयो। तसर्थ जनवरी २००९ भन्दा अघि उक्त दललाई नेकपा(माओवादी) भनेर प्रयोग गरिएको छ भने सो मितिपछि भने एमाओवादी भनिएको छ।

^६ नेपालको संविधानसभाको प्रक्रियाबारे बढी जान्नका लागि, मार्टिन चौतारी र इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुपका अत्यन्त राम्रा प्रतिवेदन हेनुहोस्, क्रमशः <http://www.martinchautari.org.np/2012-08-27-08-45-41/policy-briefs.html> र <http://www.crisisgroup.org/en/regions/asia/south-asia/nepal.aspx> मा उपलब्ध।

उपराष्ट्रपति बन्ने निर्वाचनमा पनि भुल्किएको थियो, उनीहरू दुवै मधेशी मूलका थिए र यो यसअघि कल्पना गर्न पनि असम्भव कोटीको विकास थियो । तथापि, मधेशी, जनजाति, महिला र दलितजस्ता उपेक्षित समूहमा पर्ने नेपालीका अपेक्षाहरू राज्य र विद्यमान राजनीतिक दल दुवैद्वारा पूरा हुन सकेनन् । निर्वाचनपछि तराइका मधेशी दलहरू हानिकारक व्यक्ति-आधारित फुटहरूबाट पटक पटक गुञ्जिए र मधेश आन्दोलनले दिएको जोश पुनः फर्काउन सकेनन् । यो परिदृश्यमा, संघीयताको मुद्दा र नयाँ राज्यहरू “जातीय” वा “भौगोलिक” रेखाबाट कोरिने भन्ने कुरा मुख्य विवादको बिन्दु बन्यो । यो मुद्दा समाधानमा सहयोग गर्नका लागि सन् २०११ मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएअनुरूपको राज्य पुनर्संरचना आयोग निर्माण गरियो, तर आयोग आफैँ विभाजित थियो, जसले पहिचानमा आधारित संघीयतामा भिनो बहुमत पाएको प्रतिवेदन जारी गर्‍यो भने अल्पमतले विरोधी प्रतिवेदन जारी गर्‍यो ।

श्रृंखलाबद्ध सरकार परिवर्तनपश्चात नोभेम्बर २०११ मा एउटा नयाँ राजनीतिक सहमति बन्यो जसले संक्रमण प्रक्रियालाई मार्गमै फर्काउन सहयोग गर्‍यो । माओवादी नेता डा. बाबुराम भट्टराईको नेतृत्वमा एउटा गठबन्धन सरकार निर्माण भयो र उक्त सरकारसँग शान्ति प्रक्रियाका समाधान हुन बाँकी प्रमुख मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्षमता तथा राजनीतिक इच्छाशक्ति दुवै थियो । यीमध्ये प्राथमिक काम सेनाको समायोजनको प्रक्रिया थियो जसको बारेमा धेरै बहस भैसकेको थियो । उल्लेख्य संख्याका पूर्व लडाकुहरू नेपाली सेनामा समायोजित हुने माओवादीहरूको पूर्वअपेक्षाको वाबजुद त्यस्तो हुन सकेन । समायोजनको विरुद्धमा गम्भीरतापूर्वक र लगातार लागि रहेको एउटा तप्काका साथसाथै सन् २००९ मा खुलासा भएको प्रचण्डले माओवादीसँग युद्धकालमा रहेका सेनाको वास्तविकभन्दा बढी संख्यालाई प्रमाणित गराउन संयुक्त राष्ट्रसंघसँग “चलाखी” गरेको र “वास्तविक” सेनालाई योड कम्प्युनिष्ट लिग (वाइसीएल) मा पठाएको दावी गरेको जनवरी २००८ को एक भिडियो क्लिप, दुवै कुराले माओवादीका विरुद्ध भूमिका खेले । संक्रमणकालको बढीजसो समय आफ्नो राजनीतिक नेतृत्वका लागि मोलमोलाई गर्ने औजारको रूपमा सघाएका पूर्व लडाकुहरू पनि पाँच वर्षसम्म कमजोर व्यवस्थापनका शिविरहरूमा बसिसकेपछि चिढिने क्रम बढ्दो थियो ।

तसर्थ माओवादीहरू आफ्ना पूर्व लडाकुहरूको भविष्यलाई अपेक्षाकृत कमजोर पदबाट नै छलफल गर्न बाध्य भएका थिए । यसको परिणामतः एउटा सम्झौता भयो जसले “अवकाश” मा जान चाहने पूर्वलडाकुलाई ५ देखि ८ लाखसम्मको (लगभग ५,९६० देखि ९,५०० सम्म अमेरिकी डलर) ठूलो रकम प्रदान गर्‍यो, जुन सीप वा व्यवसायिक तालिममा जोड दिइरहेको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासोका लागि काफी थियो । लडाकुहरूलाई “पुनर्स्थापना” र व्यवसायिक तालिम वा कठोर मापदण्ड पूरा गर्नेहरूका लागि नेपाली सेनामा समायोजन हुने विकल्प पनि दिइएको थियो । यो सम्झौता अन्तर्गत ६,५०० जनासम्म पूर्व माओवादी लडाकुहरू सेनामा समायोजित हुन पाउँथे । समग्रमा लगभग ७,००० लडाकुले शुरूमा अवकाश कोष छाने, ९,००० जनाले सेनामा समायोजन रोजे भने ६ जनाको अत्यन्त सानो संख्याका लडाकुले पुनर्स्थापना र तालिम रोजे ।^६ तथापि, त्यसपछिका प्रक्रियाहरूमा समायोजन रोज्ने पूर्व लडाकुहरूको संख्यामा नाटकीय ढंगले कमी आयो (अंशतः प्रवेश मापदण्डहरू पूरा गर्न नसकेको कारणले) र पुनर्स्थापना तथा तालिम रोज्नेहरूको संख्या बढ्यो । अन्ततः, जम्मा १४६२ पूर्व लडाकुहरू नेपाली सेनामा प्रवेश गरे । कम उमेरका लडाकुहरू (जस्तै: १८ वर्षभन्दा मुनिको उमेरमा भर्ती भएकाहरू) वा “ढिला भर्ती भएकाहरू” (जस्तै: मे २८, २००६ पछि जनमुक्ति सेनामा भर्ती भएकाहरू) लाई रकम वा समायोजन दुवै विकल्प उपलब्ध थिएनन् र सन् २०१० को शुरूवाततिर शुरूमै तिनलाई शिविरबाट विदा गरियो । माओवादीहरूले बाँकी रहेका पूर्व लडाकुहरूको कमाण्ड र नियन्त्रण कायम राख्न संघर्ष गर्दैगर्दा शिविरहरूको जिम्मेवारी राज्यलाई दिइयो र अक्टुबर २०१२ सम्ममा सबै शिविरहरू खाली र बन्द गरिए । अल्पकालीन प्रकृतिका रकम भुक्तानीका साथसाथै पूर्व लडाकुहरूको असन्तुष्टिले हिंसामा वृद्धि हुने हो कि भन्नेमा गम्भीर चिन्ताहरू व्यक्त गरिएका थिए, तर यो अवधिमा यो अवस्था सीमित मात्र रहेको देखिन्छ ।

सन् २०१२ को शुरूवात सम्ममा संविधानसभाको म्याद चार पटक थपिसकिएको थियो र सर्वोच्च अदालतले अझै म्याद थप्नु असंवैधानिक हुने निर्णय सुनाएको थियो । त्यसो हुँदा, मे २८, २०१२ को अन्तिम समयसीमा राजनीतिक प्रक्रियाको शिरमाथि मडारिन थाल्यो । नयाँ संविधान जारी गर्न र बाँकी रहेका विवादित मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न कैयौँ कानूनी प्रावधानहरूलाई छोट्याउने प्रयासहरू गरिए । तीमध्ये सबैभन्दा अफ्यारो संघीयता नै रहयो । वर्षौंको हल्लाखल्लापछि मुख्य राजनीतिक दलहरूले नेपालको नयाँ संघीय संरचनामाथि सहमतिमा पुग्ने प्रयास गरे । तथापि, पहिचान आधारित घटकहरूले उक्त समयसीमालाई आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्ने अन्तिम अवसरको रूपमा लिए । त्यसले गर्दा पहिचानमा आधारित संघीयताको पक्ष र विपक्ष दुवैमा श्रृंखलाबद्ध विरोध कार्यक्रमहरू शुरू गरिए, फलतः देशभरि लामो समयसम्म हडतालहरू भए । सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा त्यसको विशेष प्रभाव पर्‍यो, जुन क्षेत्र एक महिनाभन्दा बढी अवधिको लागि कडा रूपमा बन्द गरिएको थियो । राजनीतिक दलहरूबीच मे १५ का दिन भएको एक सहमति अत्यन्त थोरै उपलब्धिको र धेरै ढिलो गरी भएको सावित भयो । भएको सहमतिका लागि जनतालाई तयार पार्न वा विरोधी समूहहरूले स्वीकार गर्ने सुनिश्चित गर्न भएका प्रयासहरू अपर्याप्त थिए । तसर्थ सडकमा ओल्लेका घटकहरूले त्यसलाई तत्कालै अस्वीकार गरिदिए, फलतः ती सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने माओवादी तथा मधेशी दलहरूले तुरुन्त आफ्नो समर्थन फिर्ता गर्नुपर्‍यो ।

संवैधानिक समयसीमा नजिकिँदै गर्दाका दिनहरू देशभरिका विभिन्न स्थानहरूमा उल्लेख्य हिंसा भड्किने त्राससँगै अत्यन्तै तनावपूर्ण र ध्रुवीकृत थिए । यो स्थितिका विरुद्ध उच्च राजनीतिक नेताहरू अन्तिम सहमतिमा पुग्न असक्षम रहे, र अन्तिम क्षणमा संविधान वा त्यो नभए मस्यौदा दस्तावेज भए पनि आउने अपेक्षाहरू धराशायी हुन पुगे । नयाँ संविधान जारी नगरिँदै

^६ इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुप, “नेपालको शान्ति प्रक्रिया: समापन नजिकिँदैछ,” (“Nepal’s Peace Process: The Endgame Nears.”) डिसेम्बर १३, २०११, पृ. ४

समयसीमा कट्यो र देश अझ लामो राजनीतिक संकट र चर्को राजनीतिक अन्तरसंघर्षको भूमरीमा फँस्यो । समयसीमाले सिर्जना गरेको दवाव हट्नेबित्तिकै देशभरि भएका पहिचान केन्द्रित विरोधहरू साम्य हुन थाले । थोरै मात्र हिंसा हुनु सकारात्मक थियो, यद्यपि ती विरोधहरूले देशका केही भूभागमा अन्तर-समुदाय तनाव बढाउनुका साथसाथै भविष्यमा हुने राज्य पुनर्संरचनाबारेका नयाँ छलफलमा के होला भन्ने चिन्ता पनि छाडेर गए ।

संविधानसभा विघटन भएपछिको अवधिमा केही राजनीतिक दलहरूबीच र दलभिन्नका गुटहरूमा वृद्धि भए । माओवादीभिन्न बढ्दै गएको विभाजनले गर्दा दल औपचारिक रूपमै फुट्यो र एनेकपा-माओवादीले बाटो विराएको दावी गर्दै मोहन वैद्यले एक कट्टरपन्थी माओवादी दल गठन गरे । राजनीतिक दलहरूले संक्रमण प्रक्रियालाई मार्गमा फर्काउन र राजनीतिक गठबन्धनकै सरकार गठन गर्न सहमत हुन नसकेपछि एक “गैर-राजनीतिक” प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा अन्तरिम निर्वाचन परिषद् गठन गर्ने सहमतिमा पुग्न अधिका नौ महिनासम्म नेपाल राजनीतिक गतिरोधबाट गुज्रियो । मार्च २०१३ मा प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीले प्रधानमन्त्रीको रूपमा शपथ खाए, यद्यपि उनले आफ्नो सर्वोच्च अदालतको प्रधानन्यायाधीशको पदबाट औपचारिक रूपमा राजीनामा दिन नमानेकाले त्यसले विवाद बढायो । जुन २०१३ मा निर्वाचन गर्ने प्रारम्भिक योजना कमजोर सावित भए पनि अन्तरिम निर्वाचन परिषद्ले देशलाई दोस्रो संविधानसभातर्फ सफलतापूर्वक डोऱ्यायो र नोभेम्बर २०१३ मा निर्वाचन सम्पन्न भयो । निर्वाचनका परिणामहरू सन् २००८ को भन्दा निकै फरक थिए; माओवादी र पहिचानमा आधारित दलहरू अघिल्लो निर्वाचनको तुलनामा कमजोर रहे, जबकि नेपाली कांग्रेस र नेकपा-एमालेको पुनर्उत्थान भयो । नेपालको राजनीतिक संक्रमणका मुख्य निर्णयहरूमध्ये धेरैलाई उल्ट्याउने (सबैभन्दा महत्वपूर्ण राजतन्त्रको समाप्ति) पक्षमा स्पष्ट अडान राख्ने एकलौ दल राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी-नेपालले पनि आफ्नो मतको हिस्सा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गर्‍यो ।

जनवरी २०१४ मा नयाँ संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्यो र त्यसको एक महिनापछि नेपाली कांग्रेसका सुशील कोइराला नेपालको प्रधानमन्त्री भए । संविधानसभाले संविधान निर्माण प्रक्रियालाई सुचारु राख्ने काम थालेको छ र जनवरी २०१५ मा नयाँ संविधान जारी गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

स्रोत टिप्पणी: यो ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनसम्मको अवधिलाई समेट्ने अंश कार्टर सेन्टरको अन्तिम प्रतिवेदन: “नेपालको सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण” बाट लिइएको हो ।

प्रमुख घटनाक्रमहरूका समयरेखा

१७६८

गोरखाका राजा पृथ्वी नारायण शाहले हिमालयको काखमा रहेका कैयौँ साना राज्यहरू जितिसकेपछि काठमाडौँमा विजय पाउँछन् । आधुनिक नेपालको जग खडा हुन्छ ।

१८४६

जंगबहादुर राणाले शाह राजाहरूबाट शक्ति हत्याउँछन् । त्यसपछिको शताब्दीभरि नेपालमा राणाहरूले शासन गर्छन् ।

१९५०

नेपाली कांग्रेस र भारतमा रहेका अन्य नेपाली दलहरूले राणा शासनलाई अपदस्थ गर्न आलंकारिक शाह राजासँग गठबन्धन निर्माण गर्छन् ।

१९५१

राणा परिवार अपदस्थ हुन्छ । छलफलपछि नेपाली कांग्रेस र राणा परिवारका सदस्यहरू मिलेर सरकार बनाउने एक राजनीतिक सहमति हुन्छ । त्यसपछि श्रृंखलाबद्ध अस्थिर गठबन्धन सरकारहरू बन्छन् ।

१९५९

राजा महेन्द्रले नयाँ संविधान जारी गर्छन् र आम निर्वाचन हुन्छ । बहुमतले जितेपछि नेपाली कांग्रेसले सरकार गठन गर्छ ।

१९६०

राजा महेन्द्रले कुँ गर्छन्, नेपाली कांग्रेसको सरकारलाई बरखास्त गर्छन् र प्रत्यक्ष शक्ति हातमा लिन्छन् ।

१९६२

राजाको प्रत्यक्ष शासनलाई वैधानिकता दिने नयाँ संविधान मस्यौदा बन्छ । नयाँ शासनलाई पञ्चायत प्रणाली भनिन्छ ।

१९९०

नेपाली कांग्रेस र संयुक्त वाम मोर्चाको नेतृत्वमा पञ्चायत शासनका विरुद्धमा जनआन्दोलन । राजा विरेन्द्र पञ्चायत प्रणालीलाई अन्त्य गर्न राजी हुन्छन् र नयाँ प्रजातान्त्रिक संविधानको मस्यौदा बन्छ । नयाँ संविधानले राजाका अधिकांश प्रत्यक्ष शक्तिहरू हटाउँछ, तर उनको सवैधानिक अस्तित्व भने कायम राख्छ ।

१९९१

नेपाली कांग्रेस आम निर्वाचनमा विजयी हुन्छ । गिरिजा प्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री बन्छन् ।

१९९६

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादी सरकारका विरुद्ध सशस्त्र विद्रोहको शुरूवात गर्छ ।

२००१

राजा विरेन्द्र र उनको परिवार युवराज दिपेन्द्रद्वारा मारिन्छन् जसले पछि आफैँलाई गोली हानेर मारिन्छन् । विरेन्द्रका भाई ज्ञानेन्द्रको राज्यारोहण हुन्छ ।

२००२

राजा ज्ञानेन्द्रले संसद विघटन गर्छन् र निर्वाचन गराउन असक्षम रहेको भन्दै प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालालाई अपदस्थ गर्छन् । राजाले छानेका प्रधानमन्त्रीहरूको नेतृत्वमा श्रृंखलाबद्ध सरकारहरू बन्छन् ।

२००५, फेब्रुअरी

राजा ज्ञानेन्द्रले कुँ गर्छन्, प्रत्यक्ष शक्ति हातमा लिन्छन् र माओवादीहरूलाई सेनाद्वारा दबाउने अभिप्रायका साथ संकटकाल घोषणा गर्छन् ।

२००५, नोभेम्बर

माओवादी र प्रमुख संसदवादी दलहरू राजाको प्रत्यक्ष शासनलाई अन्त्य गर्न जनआन्दोलन चलाउन लक्षित भै एक सम्झौता गर्छन् ।

२००६, अप्रिल

राजनीतिक दल तथा माओवादीहरूको नेतृत्वमा दोस्रो जनआन्दोलन हुन्छ । ठूला सडक प्रदर्शनहरूले राजा ज्ञानेन्द्रलाई पछि हट्न बाध्य पार्छन् । नेपाली कांग्रेसका गिरिजा प्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री चुनिन्छन् ।

२००६, मे

नयाँ सरकारले माओवादीसँग युद्धविराममा हस्ताक्षर गर्छ र एक बृहत शान्ति सम्झौताका लागि छलफल प्रारम्भ गर्छ ।

२००६, नोभेम्बर

दशक लामो “जनयुद्ध” को अन्त्य गर्न सरकार र माओवादीले एक विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्छन् ।

२००७, जनवरी

माओवादीहरूको सहभागितामा एक अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद गठन हुन्छ । तराईमा मधेशीहरूद्वारा सरकार विरुद्ध विरोध प्रदर्शन हुन्छन् । मधेशीहरू क्षेत्रीय स्वायत्तता र राज्य संरचनामा प्रतिनिधित्व वृद्धिको माग राख्छन् ।

२००७, अप्रिल

माओवादीहरू प्रधानमन्त्री कोइरालाको नेतृत्वको अन्तरिम सरकारमा सहभागी हुन्छन् ।

२००७, मे

निर्धारित जुन २००७ को संविधानसभाको निर्वाचन तयारी र राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावमा नोभेम्बरसम्मका लागि स्थगित हुन्छ ।

२००७, सेप्टेम्बर

माओवादीहरू अन्तरिम सरकारबाट बाहिरिन्छन् र राजतन्त्रको तत्काल अन्त्य र निर्वाचकीय कानूनमा परिवर्तका लागि विरोध थाल्छन् ।

२००७, अक्टुबर

माओवादीहरूले आफ्ना मागहरूको सम्बोधन नभई सहभागी हुन अस्वीकार गर्नाले नोभेम्बर २००७ का लागि निर्धारित निर्वाचन स्थगित हुन्छ ।

२००७, डिसेम्बर

सरकार माओवादीहरूसँग सहमतिमा पुग्छ र माओवादीहरू पुनः सरकारमा आउँछन् ।

२००८, फेब्रुअरी

सरकारले क्षेत्रीय स्वायत्तता र निर्वाचन कानूनमा परिवर्तनमा प्रतिबद्धता गर्नु पर्ने माग राख्दै मधेशी समूहहरूले तराईमा आम हडताल थाल्छन् । सोही महिनाको अन्त्यमा उनीहरू सरकारसँग सहमतिमा पुग्छन् ।

२००८, अप्रिल

नेपालको पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन हुन्छ । माओवादीहरूले सबैभन्दा बढी प्रतिशत सिटहरूमा (३८.२ प्रतिशत) विजय हासिल गर्छन्, नेपाली कांग्रेसले १९.१ प्रतिशत, नेकपा-एमाले १८.१ प्रतिशत र मधेशी जनाधिकार फोरमले ८.८ प्रतिशतका साथ पछ्याउँछन् ।

२००८, मे

संविधानसभाको पहिलो बैठक । नेपाल संघीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्र बन्छ ।

२००८, जुलाई

रामवरण यादव नेपालको पहिलो राष्ट्रपति र परमानन्द झा पहिलो उपराष्ट्रपति बन्छन् । दुवै मधेशी मूलका हुन् ।

२००८, अगस्त

माओवादी नेता प्रचण्ड गठबन्धन सरकार निर्माण गर्छन्, नेपाली कांग्रेस प्रतिपक्षमा जान्छ ।

२००९, मे

पूर्व माओवादी लडाकुहरूलाई राष्ट्रिय सेनामा समायोजन गर्न विरोध गरेको भन्दै तत्कालीन सेना प्रमुख जनरल रुक्मांगद कटुवाललाई बरखास्त गर्ने प्रयासमा राष्ट्रपति यादवको कदमबाट असन्तुष्ट भएसँगै प्रधानमन्त्री प्रचण्ड हठात् राजीनामा गर्छन् । नयाँ प्रधानमन्त्रीको रूपमा २२ दलको गठबन्धन सरकारका साथ माधव कुमार नेपाल आउँछन् । माओवादी प्रतिपक्षमा जाँदै शृंखलाबद्ध विरोध कार्यक्रमहरू शुरू गर्छन् ।

२००९, डिसेम्बर

सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा माओवादी पार्टीको समर्थनमा जग्गा कब्जाका घटनामा भएका भडपहरूमा चारजनाको मृत्यु हुन्छ, जसले शान्ति प्रक्रियामा त्रासको वृद्धि हुन्छ ।

२०१०, मे

गठबन्धन सरकार र माओवादी प्रतिपक्ष नयाँ संविधान निर्माण गर्ने समयसीमालाई मे २०११ सम्म बढाउन राजी हुन्छन् ।

२०१०, जुन

प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपाल माओवादीको दवावमा राजीनामा दिन्छन् तर उनको प्रतिस्थापन गर्ने सन्दर्भमा पर्याप्त सहमति हुन नसक्दा सात महिनासम्म कामचलाउ प्रधानमन्त्रीका रूपमा रहिरहन्छन् ।

२०११, जनवरी

नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसंघको नियोग (अनमिन)को अन्त्य हुन्छ ।

२०११, फेब्रुअरी

सात महिनाको गतिरोध अन्त्य गर्दै भलनाथ खनाल प्रधानमन्त्री निर्वाचित हुन्छन् ।

२०११, मे

संविधानसभा नयाँ संविधान निर्माण गर्ने समयसीमा पूरा गर्न असफल हुन्छ । सर्वोच्च अदालतले यसअघि नै सन् २०१० मा बढाइएको समय असंवैधानिक रहेको निर्णय दिए पनि समयसीमालाई फेरि तीन महिना बढाइन्छ ।

२०११, अगस्त

सरकार प्रतिपक्षसँग नयाँ संविधान र पूर्व माओवादी लडाकुहरूको भविष्यको बारेमा सहमतिमा पुग्न नसकेपछि प्रधानमन्त्री भलनाथ खनालले राजीनामा दिन्छन् । व्यवस्थापिका संसदले माओवादीका बाबुराम भट्टराईलाई प्रधानमन्त्री चयन गर्छ । संविधानसभाको समयसीमा तेस्रो पटक बढाइन्छ, नोभेम्बर २०११ सम्मका लागि ।

२०११, नोभेम्बर

नेपालका मुख्य राजनीतिक दलहरूले शान्ति प्रक्रियालाई सम्पन्न गर्नका लागि एक सात बुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर गर्छन् । उक्त सहमतिमा एक दलहरूको सहमतिको सरकार गठन, संविधान निर्माण प्रक्रियाको समापन, पूर्व लडाकुहरूलाई राष्ट्रिय सेनामा समायोजन, राष्ट्रिय सेनामा प्रवेश गर्न नचाहने पूर्व लडाकुहरूलाई नगद प्रदान गर्ने प्रावधान र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रतिबद्धता, द्वन्द्वकालीन जग्गा फिर्ता र जग्गाधनीहरूलाई क्षतिपूर्ति तथा माओवादीको योड कम्युनिष्ट लिग विघटनलगायत समावेश हुन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले संविधानसभाको समयावधि अन्तिम एक पटक अधिकतम छ महिनाका लागि थप सकिने आदेश दिन्छ । व्यवस्थापिका संसदले संविधानसभाको समयावधि आगामी छ महिनाका लागि २७ मे, २०१२ सम्मका लागि थप गर्छ ।

२०१२, जनवरी

भावी संघीय संरचनाको शासनका लागि व्यापक स्वीकार्य सहमति खोज्ने जिम्मेवारी बोकेको राज्य पुनर्संरचना आयोगले सरकारसमक्ष आफ्नो प्रतिवेदन पेश गर्छ । बहुमतले ११ वटा पहिचान आधारित संघीयताको नमूना प्रस्ताव गर्छ भने अल्पमतले छ वटा राज्यको मोडेलको बेग्लै प्रतिवेदन पेश गर्छ ।

२०१२, मार्च

राजनीतिक दलहरू संविधान निर्माणको प्रक्रियालाई छोटो बनाउन र नयाँ संविधानका धाराहरू मे महिनाको समयसीमा भित्रै बनाइसक्न प्रक्रियालाई छोट्याउने सहमति गर्छन् । सर्वोच्च अदालतले संविधानसभाको समयावधि थपका लागि आफ्नो निर्णय पुनर्विचार गर्न अस्वीकार गर्छ, जसले गर्दा २७ मे को समयसीमा पूरा गर्नेभन्दा बाहेक कुनै पनि वैधानिक विकल्प बाँकी रहँदैन ।

माओवादी लडाकुहरूको अनुगमन, समायोजन र पुनर्स्थापनाका लागि निर्मित विशेष समितिले ३१०० माओवादी लडाकुहरू सम्मिलित शिविरहरूको नियन्त्रण नेपाली सेना र सशस्त्र प्रहरी बललाई हस्तान्तरण गर्छ ।

“किरण” भनेर चिनिने कट्टरपन्थी मोहन बैद्य नेतृत्वको माओवादी पार्टीको एक घटक सरकारमा रहेको एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का विरुद्ध विरोध र “राष्ट्रिय स्वाधीनता” को आन्दोलन शुरू गर्छ ।

२०१२, अप्रिल

नेपाली सेनाले शिविरका साथसाथै सन् २००६ को शान्ति सम्झौतापछि लडाकुहरूद्वारा हस्तान्तरण गरिएका हतियारका कन्टेनरहरूको जिम्मेवारी लिन्छ ।

२०१२, मे

राजनीतिक विवाद र संवैधानिक ढिलाइहरूले २८ जिल्लाहरूमा लगातार बन्द हडताल, सडक, भन्सार कार्यालय तथा व्यवसाय बन्द हुन्छन् र परिणामतः देशभरि नै तनाव वृद्धि हुन्छ । सुदूर पश्चिम क्षेत्रले सबैभन्दा बढी मात्राको हिंसा र मुठभेड बेहोर्छ ।

एनेकपा(माओवादी), नेपाली कांग्रेस, नेकपा एमाले र संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेशी मोर्चा (नेपालको दक्षिणी समथर भूभागका चार दलहरूको एक प्रमुख गठबन्धन) राज्य पुनर्संरचना, निर्वाचकीय प्रणाली र शासन प्रकारजस्ता सबै विवादित संवैधानिक मुद्दाहरूमा सहमतिमा पुगेको भन्दै एक ११ राज्यको मोडेलमा सहमत हुन्छन् । उक्त सहमतिले तत्काल देशभरि नै विरोधहरू भड्किन्छन् र परिणाममा केही हस्ताक्षरकर्ता पक्षहरू सहमतिबाट पछि हट्छन् ।

संविधानसभाको अन्तिम म्याद नयाँ संविधान वा त्यसको मस्यौदा पनि तयार नपाउँ सकिन्छ । प्रधानमन्त्री डा. भट्टराई व्यवस्थापिका संसद भंग गर्दै नोभेम्बर महिनामा निर्वाचन आह्वान गर्छन् । विवादित कामचलाउ सरकारको प्रमुखमा डा. भट्टराई नै रहन्छन् ।

२०१२, जून

माओवादीको मूल दल फुट्छ । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का कट्टरपन्थी सदस्यहरू संस्थापन पक्ष “क्रान्तिकारी” भावनाबाट भट्किएर संसदवादी प्रणालीमा गएको र सेनाको समायोजन गरेको दावी गर्छन् ।

२०१३, मार्च

नौ महिनाको गतिरोधपछि प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मी एक अन्तरिम एकताको सरकारको प्रमुखका रूपमा नियुक्त हुन्छन् ।

२०१३, अप्रिल

जनयुद्धको दौरानमा भएका अपराधहरूको छानविन गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सरकारको योजनालाई सरकारले गम्भीर अपराधहरूमा पनि क्षमा दिन सक्ने भन्दै सर्वोच्च अदालतले स्थगित गरिदिन्छ ।

२००३, नोभेम्बर

संविधान निर्माण प्रक्रियालाई सुचारु गर्ने नयाँ संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न हुन्छ । निर्वाचन अत्यन्तै शान्तिपूर्ण र सन् २००८ को निर्वाचन प्रक्रियाभन्दा सुधार आएको ठहर गरिन्छ, यद्यपि माओवादीहरूले अघिल्लो निर्वाचनमा जस्तै राम्रो प्रदर्शन नगरेको स्पष्ट हुनेवित्तिकै परिणामहरूमाथि विवाद गर्छन् । नेपाली कांग्रेसले २६ प्रतिशत सिटहरू जित्छ भने नेकपा-एमालेले २४ प्रतिशत, माओवादीले १५ प्रतिशत र राप्रपा नेपालले ७ प्रतिशत सिटमा विजय हासिल गर्छन् ।

२०१४, जनवरी

नयाँ संविधानसभाको पहिलो बैठक बस्छ ।

२०१४, फेब्रुअरी

सुशील कोइराला नयाँ प्रधानमन्त्रीमा चयन हुन्छन् ।

स्रोत: वीवीसी र आइरीन(IRIN) न्यूजबाट लिइएको ।

नेपालमा राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षण

लक्ष्य तथा परियोजनाको विकास

अप्रिल २००८ को संविधानसभाको निर्वाचनपश्चात् देशको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रिया सम्पन्न हुन धेरै टाढा रहेको स्पष्ट थियो । स्थितिलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्नेमा कुनै परिचालन योजना नहुँदा र “सुरक्षा क्षेत्र सुधार” को बृहत प्रतिबद्धतामा अधि बढ्ने कुनै योजना नहुँदा नेपाली सेनाका सैनिकहरू र माओवादी लडाकुहरू आआफ्ना ब्यारेक र शिविरहरूमै रहे । जग्गा फिर्ता र सुधार, द्वन्द्व प्रभावित जनतालाई क्षतिपूर्ति, आयोगहरूको गठन र राजनीतिक वातावरणलाई सामान्य रूपमा फर्काउनेजस्ता विस्तृत शान्ति सम्झौताका अन्य कैयौं कार्यान्वयन हुन बाँकी प्रतिबद्धताहरू पनि यथावतै रहे । कानूनको शासन र राज्यको पहुँच धेरै क्षेत्रहरूमा सीमित थियो, तराईमा सशस्त्र समूहका हिंसा व्याप्त थिए, माओवादी र उसका भगिनी संगठनहरूको त्रास उच्च थियो, उपेक्षित समूहहरू सरकारले समावेशताको आफ्नो वाचालाई त्याग्छ, कि भन्ने आशंकामा थिए र संविधान निर्माणको एउटा गम्भीर नयाँ चरण शुरू हुने बाँकी थियो ।

कार्टर सेन्टर, नेपाली राजनीतिक नेता, नेपाली विश्लेषक तथा बृहत अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको संक्रमण नाजुक अवस्थामै रहेको र उल्टिन सक्ने जोखिम वास्तवमै रहेको ठहर गरे । जुन २००८ मा सेन्टरसँग गरिएका विभिन्न चरणका उच्चस्तरीय बैठकहरूमा अधिकांश व्यक्तिहरूले आगामी असहज चुनौतीहरूले शान्तिप्रक्रियामा अवरोध पुऱ्याउने र नेपालको भावी प्रगतिलाई हानी गर्ने सम्भावना रहेको विचार व्यक्त गरे । सबैभन्दा महत्वपूर्ण चुनौतीहरू संघीयता र राज्य पुनर्संरचनामा सहमतिमा पुग्ने, पूर्व सशस्त्र लडाकु तथा नेपाली सेनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने, कमजोर आर्थिक अवस्था (क्षेत्रीय र विश्वव्यापी आर्थिक समस्याहरूद्वारा जेलिएको), गाउँघरतिर माओवादी तथा योड कम्युनिष्ट लिंगका गतिविधि, स्थानीय र राष्ट्रिय तहमा कमजोर शासन र नेपाली जनता तथा संविधानसभामा रहेका तिनका प्रतिनिधीहरूबीच विद्यमान खाडललगायत थिए ।

हासिल उपलब्धिहरूलाई एकीकृत गर्न र प्रक्रियामा भविष्यमा आउने जोखिमहरूलाई मत्थर पार्न कार्टर सेन्टरले विशेषगरी शान्ति प्रक्रिया र संविधान निर्माणका सम्बन्धमा नेपालमा आफ्नो सहयोगलाई निरन्तरता दिनु महत्वपूर्ण हुने ठहर गर्‍यो । घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय विश्लेषकहरूका लागि नेपालका राजनीतिक नेताहरूले पहिले हस्ताक्षर गरेका सम्झौताहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न नसक्नु र काठमाडौंको राजनीति तथा नेपालको बाँकी भूभागबीच उल्लेख्य दूरी विशेष चासोका मामिला थिए । त्यसकारण तल्लो तहमा एक निरन्तर र निष्पक्ष अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनको उपस्थितिले ती दुवै चासोहरूलाई सम्बोधन गर्न सघाउन सक्ने सुभाब दिइएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनकर्ताहरूले सन्दर्भ सम्वेदनशील नीतिलाई अधि बढाउन स्थानीय तहका जानकारी प्रदान गर्दै शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनलाई प्रेरित गर्दै त्यसबारे जानकारी दिन सक्थे । तथापि, नेपालमा, विशेषतः काठमाडौंभन्दा बाहिर अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमनकर्ताहरूको उपस्थिति खुम्चिँदै गएको थियो । विशेषगरी नेपालमा दीर्घकालीन पर्यवेक्षणको सेन्टरको अधिल्लो अनुभव तथा राष्ट्रिय र स्थानीय तहका घरेलु राजनीतिक र सामाजिक नेताहरूले सेन्टरलाई गरेको निरन्तर स्वागतको परिवेशमा यो रिक्तताले कार्टर सेन्टरका लागि एक अवसर सिर्जना गर्‍यो ।

समग्रमा, निम्नलिखित सान्दर्भिक तत्वहरूले नेपालमा दीर्घकालीन राजनीतिक पर्यवेक्षण उचित र महत्वपूर्ण हुने संकेत गरे:

- सन् २००८ को संविधानसभाको निर्वाचन नै नेपालको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाको अन्तिम बिन्दु स्पष्टतः थिएन । सन् २००८ को संविधानसभाको निर्वाचनपछि, नेपालको शान्ति प्रक्रिया पूरा भैनसकेको स्पष्ट थियो । दुईवटा सेनाहरू अझै खडा थिए, शान्ति प्रक्रियासम्बन्धी विभिन्न प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन भएकै थिएनन् र नयाँ संविधान निर्माण हुनै थियो ।
- उल्टिन सक्ने सम्भावना । निर्वाचनपछि, कमजोर सुरक्षा वातावरण र विभिन्न असन्तुष्ट पक्षहरूद्वारा राज्यसमक्ष राखिएका विभिन्न मागहरूका कारण शान्ति र लोकतन्त्रीकरणमाथि गम्भीर चुनौतीहरू जारी रहे र ती चुनौतीहरू संक्रमणकाललाई अस्थिर राख्न वा उल्ट्याउन प्रशस्त सम्भावना राख्दथे ।
- घटेको अन्तर्राष्ट्रिय उपस्थिति । निर्वाचनपछि, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको उपस्थिति, विशेषगरी काठमाडौं बाहिर निकै खुम्चियो ।
- शान्ति प्रक्रियाका प्रतिबद्धता तथा काठमाडौंबाहिरको राजनीतिक वातावरणमा विश्वसनीय, नियमित र सान्दर्भिक सूचनाको अभाव । काठमाडौं निरन्तर “अनुमान” मै चलिरह्यो, देशभरिको अवस्थामा सीमित मात्र संलग्न भयो । काठमाडौंमा बसेर गाउँ र जिल्ला तहको राजनीतिक विकासक्रमको शुद्ध र विश्वसनीय जानकारी मापन गर्न असहज थियो ।
- दीर्घकालीन संलग्नताको आदर्श पहिले नै स्थापित गरिएको । कार्टर सेन्टर नेपालमा पहिले नै संविधानसभा निर्वाचन प्रक्रियाको पर्यवेक्षण गर्ने क्रममा दीर्घकालीन रूपमा संलग्न रहिसकेको थियो (जनवरी २००७-मे २००८) । यसको अर्थ सेन्टरसँग नेपालका राष्ट्रिय र स्थानीय दुवै तहका राजनीतिक परिवेशको अपेक्षाकृत राम्रो ज्ञान थियो ।

- **कार्टर सेन्टरलाई स्वागत र उच्च विश्वास गरियो ।** सेन्टर र राष्ट्रपति कार्टरका सन् २००८ को निर्वाचन पर्यवेक्षण वक्तव्यहरूका कारण नेपाली कांग्रेस र नेकपा-एमालेमा रहेको बेखुशी र केही मामिलामा माओवादीप्रति ढल्केको भन्ने अनुभूतिका बावजूद कार्टर सेन्टरको सहयोगलाई नेपालमा सबै मुख्य दलहरूद्वारा निरन्तर स्वागत गरियो ।
- **नेपालको संक्रमण प्रक्रियालाई निरन्तर भित्री र बाहिरी सहायता ।** संस्थागत रूपमा कार्टर सेन्टर दीर्घकालीन राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणको एक मार्गदर्शक प्रयासलाई सघाउन इच्छुक थियो । यसअलावा, अन्तर्राष्ट्रिय दातृनिकायहरूले नेपालको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियालाई सफल निष्कर्षमा पुऱ्याउन सहज बनाउनका लागि यथेष्ट आर्थिक सहयोग कायम राख्नु पर्ने आवश्यकतालाई स्वीकार गरेका थिए ।

नेपालमा दीर्घकालीन राजनीतिक पर्यवेक्षणका उद्देश्यहरू

माथि उल्लेखित सन्दर्भका आधारमा, कार्टर सेन्टरले आफ्नो निष्पक्ष क्षेत्रतहको रिपोर्टिङको दक्षतालाई उपयोग गर्ने गरी शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माण प्रक्रियालाई सघाउनका लागि एक पर्यवेक्षण प्रयासको योजनामा काम थाल्यो । सेन्टरका उद्देश्यहरू निम्न थिए:

- शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाका प्रमुख मुद्दाहरूमा बढी जानकारीयुक्त निर्णय र बहसहरूलाई सघाउनका निम्ति काठमाडौंका नीति निर्माता, नागरिक समाज, संचारमाध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरूलाई गाउँ तहबाट विश्वसनीय र निष्पक्ष पर्यवेक्षण तथ्यहरू र नागरिकका धारणाहरूबारे जानकारी दिने । यसमा पहिले हस्ताक्षर भएका सहमतिहरू, कानूनको शासन, स्थानीय शासन, भूमिसुधार, संचारमाध्यमको स्वतन्त्रता, उपेक्षित समुदायको समावेशता र संवैधानिक मुद्दाहरूलगायत समावेश थिए;
- द्वन्द्व पुनः शुरू हुन सक्ने सम्भावना रहेका शान्ति प्रक्रियाका बाँकी रहेका पक्षहरूमा राष्ट्रिय ध्यान तान्ने र अधि बढ्नका लागि कार्यान्वयन, चुनौतीहरूको मात्राको निष्पक्ष तथा तेस्रो पक्षको मूल्यांकनका साथै सुझावहरू प्रदान गर्ने;
- सम्भव भएसम्म, पर्यवेक्षकहरूको लगातारको भौतिक उपस्थितिमाफत स्थानीय तहमा नकारात्मक वा अस्थिर गतिविधिहरूलाई रोक्ने भूमिका खेल्ने;
- नेपालका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको निरन्तर सहयोगलाई मूर्त रूपमा प्रदर्शित गर्ने, खासगरी गाउँ तथा जिल्ला तहका नागरिकहरूलाई, साथसाथै लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा सर्वसाधारणको सहभागिता र प्रतिनिधित्वका लागि सघाउने;
- सूचनायुक्त नीति निर्णय र सहयोगी प्रयासहरूलाई सघाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई नेपालको स्थानीय तहमा रहेको जटिल परिवेशबारे राम्रो ज्ञान दिन सहयोग गर्ने ।

दीर्घकालीन पर्यवेक्षण केही लक्षित समूहहरूका लागि विभिन्न योगदान दिने उद्देश्यको थियो । यसले सरकार, राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समाजका लागि सान्दर्भिक र विश्वसनीय जानकारी प्रसार गर्थ्यो, त्यसप्रकारले जारी नीतिगत बहसहरूका लागि सूचना प्रदान गर्न र प्रेरित गर्न सहयोग गर्थ्यो । प्रतिवेदनले व्यापक नेपाली जनताहरूलाई देशभरिभरि राजनीतिक वातावरणबारे जान्न र अद्यावधिक गर्न पनि भूमिका खेल्नुका साथै नागरिकहरूका लागि राष्ट्रिय घटकहरूसम्म आफ्ना धारणा र विचारहरू प्रवाह गर्ने माध्यमको रूपमा पनि काम गर्थ्यो, त्यसरी ती व्यक्तिविशेषहरूलाई आफ्नो देशको संक्रमण प्रक्रियाका अभि सक्रिय खेलाडी बनाउँथ्यो । समग्रमा, प्रतिवेदनहरू सबै स्थानीय र राष्ट्रिय नेताहरूलाई आम जनताका चासोहरूबारे जानकारी दिन र शान्ति प्रक्रियाका अभि प्रगति गर्न बाँकी क्षेत्रहरूमाथि प्रकाश पार्न लक्षित थियो । अन्ततः, प्रतिवेदनले देशभरि यात्रा गरिरहने अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको उपस्थितिमाफत स्थानीय परिवेशमा सकारात्मक सुधार आउने अपेक्षा गरेको थियो, यद्यपि पर्यवेक्षकहरूको संख्या थोरै भएको हुँदा त्यो सीमित हुन सक्थ्यो ।

परियोजना विकास तथा अपेक्षित चुनौतीहरू

कार्टर सेन्टरको अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण अनुभव यो नयाँ प्रयासलाई मार्गदर्शन गर्न सान्दर्भिक हुने भए पनि पर्याप्त नहुने हृदयगम गर्दै सेन्टरले दीर्घकालीन राजनीतिक पर्यवेक्षण प्रयासका लागि एक अनुकूल पद्धति विकास गर्न काम गर्‍यो । यो सेन्टरले नेपालमै गरेको निर्वाचन पर्यवेक्षण कार्यपद्धति, पूर्वी टिमोरको २००१-२००२ को संविधान निर्माण प्रक्रियाको पर्यवेक्षणजस्तै अन्य स्थानका अधिल्ला अनुभवहरू, अनमीन सिभिल अफेयर्सका पूर्व कर्मचारीहरूद्वारा प्राप्त सुझाव तथा सामग्रीहरू र नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिट्युट तथा अन्तर्राष्ट्रिय आइडीइएलगायतबाट विकास गरिएका स्रोतहरूको आधारमा विकास गर्‍यो । यसबाहेक, परियोजना विद्यमान राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रिपोर्टिङ तथा अनुगमन क्षमताको नक्कल नभई परिपूरक हुने गरि रचना गरिएको थियो । तसर्थ, इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुप, नेपालभरि क्षेत्रीय मानवअधिकार संयोजकको कार्यालय खोल्ने सम्भाव्यता अध्ययन गरिरहेको संयुक्त अधिराज्य आवासीय संयोजकको कार्यालय, इन्टरनेशनल आइडीइए र एडभोकेसी फोरम र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) जस्ता स्थानीय नागरिक समाज संस्थाहरूसँग निकट सम्पर्कमा रह्यो ।

शुरूदेखि नै धेरै जोखिम र चुनौतीहरू अपेक्षा गरिएका थिए । ती यहाँ सूचीकृत गरिएका छन् र परियोजनामा तिनले पारेको यथार्थ प्रभाव प्रतिवेदनका आगामी खण्डहरूमा सविस्तार समेटिएका छन् ।

दीर्घकालीन पर्यवेक्षण परियोजनाका लागि अपेक्षित चुनौतीहरू निम्नलगायत थिए:

- पर्यवेक्षणको दौरानमा आधार क्षेत्रमा सानो परिवर्तनले पनि प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले शुद्ध अनुगमन भूमिकामा उच्च पर्यवेक्षण गुणस्तर र कर्मचारीको मनोबल कायम राख्नु;
- पर्यवेक्षकहरूका लागि यथोचित केन्द्रबिन्दु निर्धारण गर्नु र वार्ता, सभाहलमा बैठक, स्रोत केन्द्र खोल्नेजस्ता बढी परम्परागत सहयोग गतिविधिभन्दा साधनस्रोतको विनियोजनको निर्धारण गर्नु;
- भौगोलिक विविधता तथा सीमित कर्मचारी एवं आर्थिक अवस्थामा समेट्ने क्षेत्र विस्तार गर्नु;
- पर्यवेक्षकहरूको पहुँचलाई सीमित बनाउन सक्ने सशस्त्र द्वन्द्व अथवा असुरक्षामा पुनः वृद्धि हुने सम्भावना;
- सेन्टरका निर्वाचन पर्यवेक्षण प्रतिवेदनहरूसँग वा जारी क्रियाकलाप तथा प्रतिवेदनहरूसँग सहमत नहुने समूह वा व्यक्तिविशेषको रोष, असद्भावको वा पक्षपातका आरोपहरू;
- कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदन तथा सुझावहरूमा लक्षित नेपाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूको चासोमा अभाव र त्यसको परिणामतः परियोजनाको समग्र प्रभाव घट्नु ;
- निर्धारित दुई वर्षभित्र संविधान सभाले नयाँ संविधान निर्माण गर्न नसक्नु ।

कार्यपद्धति र चुनौतीहरू

अप्रिल २००९ मा सेन्टरले जुन २००९ देखि नयाँ संविधान जारी हुने निर्धारित मिति मे २०१० सम्म एक वर्षको अपेक्षित अवधिको पर्यवेक्षण प्रयासको तयारी थाल्यो । दीर्घकालीन पर्यवेक्षक समूहहरूको भर्ना र प्रशिक्षणपछि उनीहरूलाई स्थानीय तहको संवैधानिक, शान्ति प्रक्रिया तथा राजनीतिक परिवेशको पर्यवेक्षण थाल्नका लागि नेपालका पाँचै विकास क्षेत्रहरूमा खटाइयो । तलको खण्डले परियोजनामा लागू गरिएको कार्यपद्धति, समयसंगै त्यसमा आएको परिवर्तन, परियोजना कार्यान्वयनका चुनौतीहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण नियोगको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली कर्मचारीहरूको भूमिकाको बारेमा सारांश प्रदान गर्दछ ।

क्षेत्रीय समूह तथा मुख्य कार्यालयको संरचना

परियोजनाको लामो अवधि तथा विशेषगरी प्रमुख घटनाक्रम र नीतिगत मुद्दाहरूमा निष्पक्ष प्रतिवेदन दिन नेपाली सरोकारवालाहरूसँग निकट रही काम गर्ने लक्ष्यलाई केन्द्रमा राखेको प्रतिबिम्बित गर्न केही संशोधनका साथ क्षेत्रगत पर्यवेक्षणमा आधारित रही निष्पक्ष रिपोर्टिङ गर्ने आफ्नो उद्देश्यअनुरूप परियोजनाले एक अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको संरचना अंगीकार गर्‍यो ।

मुख्य कार्यालयका कर्मचारीले मानव संशाधन, परियोजना क्रियाकलापको योजना र व्यवस्थापन, परियोजनाका नतिजाहरू उत्पादन तथा कर्मचारी तालिम र जानकारी सत्रहरूको विकासलगायत परियोजनाको समग्र व्यवस्थापन गरे । मुख्य कार्यालयले काठमाडौँस्थित राष्ट्रिय तहका सम्पर्कमाध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग पनि सम्बन्ध कायम राख्यो ।

सेन्टरका दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरूले शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियाहरूबारे स्थानीय तहका परिवेशसँग सम्बन्धित तथ्यांकहरू संकलन र विश्लेषण गर्ने क्रियाकलाप नियोगको मुख्य कार्य थियो । नेपालका पाँचै विकास क्षेत्रमा एक एक पर्यवेक्षक टोली खटिएको थियो र उक्त क्षेत्रको शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियाहरूसँग सम्बन्धित राजनीतिक विकासक्रमहरूको पर्यवेक्षण गर्ने कार्यभार थियो । यसबाहेक, कार्टर सेन्टरले मध्य र पूर्वी तराईलाई अझ राम्ररी समेट्नका लागि जनकपुरमा अस्थायी रूपमा एक क्षेत्रीय कार्यालय पनि कायम राख्यो ।

कार्टर सेन्टरका क्षेत्रीय कार्यालय रहेका स्थानहरू

- धनगढी (सुदुर-पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)
- नेपालगञ्ज (मध्य-पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)
- पोखरा (पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)
- काठमाडौँ (मध्यमाञ्चल क्षेत्र)
- जनकपुर (मध्य तथा पूर्वी तराई - अस्थायी कार्यालय)
- बिराटनगर (पूर्वाञ्चल क्षेत्र)

गर्न सक्ने भाषिक तथा सांस्कृतिक अवरोधहरूका साथसाथै देशको बारेमा हुने सीमित ज्ञानलाई ख्याल राख्दै सेन्टरले एकजना नेपाली राष्ट्रिय पर्यवेक्षकलाई समावेश गर्‍यो । नेपालजस्तो विविधतायुक्त देशमा क्षेत्र तहमा विश्वासको सम्बन्ध बनाउन नेपाली कर्मचारीहरूले नै पनि कठिनाइको सामना गर्न सक्छन् भन्ने बुझ्दै सेन्टरले आफ्नो नियुक्तिमा विविधता सुनिश्चित गर्न र सबै तहमा विविध पृष्ठभूमिका मानिसहरूसँग मर्यादासाथ काम गर्ने प्रतिभावान व्यक्तिहरू छान्ने हरसम्भव प्रयत्न गर्‍यो ।

कर्मचारी संरचना

मुख्य कार्यालय (काठमाडौँ)

- कार्यालय प्रमुख
- कार्यालय उप-प्रमुख
- राजनीतिक विश्लेषक
- दीर्घकालीन पर्यवेक्षक संयोजक
- लजिस्टिक्स अफिसर
- फाइनान्स अफिसर
- अनुसन्धान अधिकृतहरू (२ पदहरू सन् २०१२ मा थपिएको)
- सुरक्षा अधिकृत (सन् २०१३ मा थपिएको)

दीर्घकालीन पर्यवेक्षक टोलीहरू (फिल्ड)

- वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षक
- दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू (२ - १ नेपाली नागरिक, अर्को अन्तर्राष्ट्रिय)
- भाषानुवादक/सहयोगी
- सवारी चालक

क्षेत्रीय टोलीहरूको आकार, एक जना वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षक र आतिथेय राज्यका एकजना राष्ट्रिय पर्यवेक्षकको पदले गर्दा क्षेत्र समूहको संरचनालाई अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूभन्दा फरक बनायो । एउटा सामान्य निर्वाचन पर्यवेक्षण टोलीमा दुईजना विदेशी नागरिक पर्यवेक्षक हुन्छन् जसले संयुक्त रूपमा टोलीको व्यवस्थापन गर्छन्, साथै एकजना भाषानुवादक र एक सवारीचालक हुन्छन् ।

सेन्टरले टोलीको जवाफदेहिता एकजनामाथि राखेर काठमाडौँ मुख्यालयलाई जानकारी प्रदान गर्न, क्षेत्रीय टोलीहरू ठूलो भएको हुँदा सक्रिय व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्न र आकस्मिक अवस्था वा सम्भाव्य सुरक्षा जोखिमको प्रभावकारी र उत्तरदायी व्यवस्थापनलाई बढावा दिन एक वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षकको पद सिर्जना गर्ने निर्णय गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीले राजनीतिक जानकारी संकलन र विश्लेषण गर्ने क्रममा सामना

पर्यवेक्षणका विषयहरूको छनौट

सेन्टरले पर्यवेक्षणका विषयहरू निम्न दायराभित्र पर्ने नपर्ने ठहर गर्नका लागि चार आधारभूत मापदण्ड/प्रश्नहरूको प्रयोग गर्‍यो:

१. स्थानीय तहमा केन्द्रित हुँदै नेपालको शान्ति तथा संवैधानिक प्रक्रियाहरूको पर्यवेक्षण गर्ने सेन्टरको व्यापक कार्यादेशभित्र परेको हुनुपर्ने;
२. क्षेत्रगत टोलीहरूद्वारा पर्यवेक्षण गर्न मिल्ने हुनुपर्ने;
३. कुनै अपूर्ण दस्तावेजमा विद्यमान रिक्ततालाई सेन्टरको रिपोर्टिङले पूरा गर्न सक्ने भएमा;
४. माग भएअनुसार - कुनै विषयमा सेन्टरको रिपोर्टिङको अपेक्षा गर्ने इच्छुक लक्षित वर्ग र सेन्टरको रिपोर्टिङ उपयोगी हुने ठहर गर्नका लागि उचित कारण देखिएमा ।

यी मापदण्डहरूलाई कार्यान्वयन गर्न मुख्य कार्यालयका कर्मचारीहरूले काठमाडौंमा राजनीतिक घटकहरूसँग भएका बैठकहरूको विश्लेषण, पर्यवेक्षक टोलीहरूसँगको परामर्श, सेन्टरका अधिल्ला प्रतिवेदनहरूमाथि आएका प्रतिक्रियाहरू तथा नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँगका परामर्शलगायत विविध जानकारीहरूको प्रयोग गरे । संचारमाध्यममा आएजस्तै र सेन्टरका सम्पर्कमाध्यमसँग भएजस्तै काठमाडौंमा रहेका धारणाहरू र पर्यवेक्षक टोलीले विवरण दिएको वास्तविक राजनीतिक परिवेशबीच रिक्तता रहेको कार्टर सेन्टरको ठहरका कारण केही विषयहरू छनौट गरिएका थिए । उदाहरणका लागि, तराई अराजक र अत्यन्त असुरक्षित भएको धारणाहरू व्याप्त रहे पनि सेन्टरको नोभेम्बर २००९ को सुरक्षा वातावरणसम्बन्धी पर्यवेक्षण प्रतिवेदनले वास्तविकता सूक्ष्म र भिन्न भएको देखाएको थियो । त्यसैगरी, भूमिसम्बन्धी मुद्दाहरूमा द्वन्द्वकालदेखिका भूमि विवादहरूमाथि व्यवस्थित ढंगमा थोरै मात्र अनुसन्धान भएको देखिएपछि सेन्टरले रिपोर्टिङ गरेको हो । सो विषय राजनीतिक रूपमा संवेदनशील र द्वन्द्वको एक सम्भाव्य कारक हुनुका साथै शान्ति प्रक्रियासँग सम्बन्धित कैयौं महत्वपूर्ण प्रतिबद्धताहरूसँग गाँसिएको थियो ।

अनुसन्धान प्रश्न तथा प्रतिवेदन फारमहरूको रचना

सेन्टरको रिपोर्टिङले महत्वपूर्ण परिवेशहरूलाई तिनको सन्दर्भअनुसार समेट्दा धेरै विस्तृत हुने र जिल्ला तथा क्षेत्रहरूबीचका विविधताहरूलाई सूक्ष्म रूपमा देखाउने लगायत प्रमुख तथ्यहरूलाई विश्वसनीय तथा प्रयोजनीय ढंगले केन्द्रित गर्न नसकिने स्थितिका बीच सन्तुलन बनाउने प्रयास गर्‍यो । पर्यवेक्षक टोलीहरूलाई उनीहरूका तथ्यहरू अभिलेख गर्नका लागि एकैनासका रिपोर्टिङ निर्देशन तथा फारमहरू दिइएका थिए । फारमहरूमा खुला-बन्द प्रश्नहरूको मिश्रण थियो, कुनै जिल्ला वा मुद्दाबारेका सामान्य जानकारीहरू संकलन गर्न निर्मित, गहन विवरणका लागि अझ बढी केन्द्रित प्रश्नहरू र प्रायः च्यान्डम छनौट गरिएका स्थानीय वासिन्दाहरूसँगका छोटो अन्तर्वाताहरूमा आधारित केही संख्याका परिमाणात्मक प्रश्नहरू । परियोजनाको अवधिमा सेन्टरले आधाररेखा तथ्यांक निर्माण गरेपछि प्रश्नहरूको मिश्रण अझ बढी केन्द्रित गुणात्मक प्रश्नहरूतर्फ परिवर्तन भयो ।

टोलीहरूसँग दुईवटा पर्यवेक्षण फारमहरू प्रायः सँगै रहन्थ्यो । पहिलो, एउटा “पाक्षिक रिपोर्टिङ फारम” जसमा संवैधानिक मामिला, शान्ति प्रक्रिया र सुरक्षा वातावरणलगायतका विभिन्न मुद्दाहरूमा सामान्य प्रश्नहरू समावेश थिए । तत्कालीन रिपोर्टिङ प्राथमिकता र समूहका प्रतिक्रियाहरूको प्रत्युत्तरस्वरूप फारमहरूलाई नियमित अद्यावधिक गरिन्थ्यो । यो फारमका पछिल्ला संस्करणहरूमा एउटा “शीघ्र प्रतिक्रिया” खण्ड पनि समावेश भयो जसमा समय-सान्दर्भिक वा परीक्षण प्रश्नहरू समावेश गरिन्थे र प्रश्नहरू बारम्बार परिवर्तित हुन्थे । दोस्रो, टोलीहरूले गहन रिपोर्टिङका लागि कुनै निश्चित विषयमा विभिन्न विशिष्ट प्रश्नहरू रहेको “पुरक पर्यवेक्षण फारम” को प्रयोग गरे । सेन्टरले एक “घटना आधारित पर्यवेक्षण फारम” पनि निर्माण गर्‍यो जुन हडताल, सभा तथा नागरिक समाजका कार्यक्रमहरूलगायतका विभिन्न घटनाहरूको प्रत्यक्ष पर्यवेक्षणका लागि उपयोगी थियो । ती सबै फारमका नमूनाहरू अनुसूचीमा समावेश गरिएका छन् ।

विशेषगरी पर्यवेक्षकहरूले भाषानुवादकहरूमाफत काम गरिरहेको अवस्थाहरूमा एक पटकको जिल्ला भ्रमणमा एउटा टोलीले गर्ने अन्तर्वाताहरूको संख्या र हरेक अन्तर्वातामा कति सामग्रीहरू समेट्ने भन्ने सीमा निर्धारित थियो । मुख्यालयले रिपोर्टिङ नीति बनाउँदा ती सीमाहरूप्रति संवेदनशील हुनुपर्‍यो, एउटा विषयमा थप तथ्यांक संकलन गर्दा अर्कोमा संकलन हुन सक्ने तथ्य अवश्य घट्‍यो ।

तथ्यांक संकलन

कार्टर सेन्टरको रिपोर्टिङको ठूलो हिस्सा दीर्घकालीन पर्यवेक्षक टोलीहरूले संकलन गरेको तथ्यांकमा आधारित थियो । टोलीहरूले आफ्ना अधिकांश तथ्यांक जिल्ला तथा गाउँ विकास समितिस्तरमा गरिएका अन्तर्वाता र कार्यक्रमका प्रत्यक्ष पर्यवेक्षणमाफत संकलन गर्थे । पर्यवेक्षकका तथ्यांकहरूलाई काठमाडौंस्थित मुख्यालयका कर्मचारीहरूले गरेका अन्तर्वाता तथा अनुसन्धानहरूले पूर्णता दिएका थिए ।

दीर्घकालीन पर्यवेक्षक टोलीको समय तालिकाको नमूना

दिन १: कार्टर सेन्टर नेपालगंज क्षेत्रीय कार्यालयबाट रुकुमको जिल्ला सदरमुकामसम्मको यात्रा

दिन २: रुकुम जिल्ला सदरमुकाममा अन्तर्वाताहरू

दिन ३: रुकुम जिल्ला सदरमुकाममा अन्तर्वाताहरू

दिन ४: पिपल गाविसको यात्रा/पिपल गाविसमा अन्तर्वाताहरू

दिन ५: पिपल गाविसमा अन्तर्वाताहरू/सोभा गाविसको यात्रा

दिन ६: सोभा गाविसमा अन्तर्वाताहरू

दिन ७: महत गाविसको पैदल यात्रा

दिन ८: महत गाविसमा अन्तर्वाताहरू

दिन ९: सोभा गाविसको पैदल यात्रा

दिन १०-११: नेपालगञ्जतर्फ फिर्ती

दिन १२-१४: रिपोर्ट लेखन, टोली व्यवस्थापन

क्षेत्रगत टोलीहरू लगभग दुई हप्ताको अवधिमा रिपोर्टिङ गर्ने चक्रअनुसार सञ्चालित भए जसमा पाँचदेखि सात दिनको क्षेत्र भ्रमणपछि तथ्यांक विश्लेषण, प्रतिवेदन लेखन, लिखित प्रतिवेदन काठमाडौंमा पेश र टोली प्रशासन तथा आरामको लागि विदा हुन्थ्यो । लगभग हरेक छ हप्तामा टोलीहरू डिब्रिफिङ र प्रशिक्षणका लागि काठमाडौं फर्किन्थे ।

टोलीहरूले भ्रमण गर्ने जिल्ला र गाउँ विकास समितिहरूको छनौट काठमाडौंस्थित मुख्यालयसँगको सहकार्यमा गरे । मुख्यालयले पाँचवटै क्षेत्रगत टोलीहरूले राजनीतिक परिवेश, भूगोल र जनसंख्याको विविधतालाई समेट्दै राष्ट्रिय प्रतिनिधिमूलक रिपोर्टिङलाई सहज हुने खालका क्षेत्रहरूका भ्रमण गर्ने सुनिश्चित गर्ने प्रयास गर्‍यो ।

सामान्य पर्यवेक्षक टोली जिल्ला भ्रमणमा जिल्ला सदरमुकाम वा प्रमुख शहरमा दुईदेखि तीन दिनको अन्तर्वार्ता, त्यसपछि दुई-तीन गाउँ विकास समितिमा हरेकमा एक-दुई दिनको भ्रमण र अन्तर्वार्ता (यो सम्बन्धित जिल्लाको तराई, पहाड वा हिमालको अवस्थिति र तिनको भिन्न भूगोल तथा जनसंख्याको वितरणमा भर पर्‍थ्यो) समावेश हुन्थ्यो । भ्रमणका लागि मुख्य चासोका मुद्दाहरू र जिल्ला तथा राष्ट्रिय परिवेशको एक सन्तुलित तस्वीर प्राप्त गर्ने आवश्यकतामा आधारित गरी गाउँ विकास समितिहरू छनौट गरिन्थे । सेन्टरले निम्न विषयहरूमा आधारित रही भ्रमण गरिएका गाउँ विकास समितिहरूको विविधता सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरे:

- सुगम/दुर्गम अवस्थिति;
- जनसांख्यिकीय वर्गीकरण (जातीयता, आय, भाषा);
- मुद्दा प्रधान (उदाहरणका लागि, जग्गा विवादसँग सम्बन्धित घटनाका बढी र कम जानकारी भएका क्षेत्रहरू)
- राजनीतिक दलको प्रभुत्व ।

टोलीका अधिकांश तथ्यांक जिल्ला सदरमुकाम, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरूमा गरिएका गुणात्मक अन्तर्वार्तामार्फत आएका थिए । समग्रमा टोलीहरूलाई आफ्नो विवेक र रिपोर्टिङ फारममा आग्रह गरिएका जानकारीका आधारमा अन्तर्वार्तादाताहरूको छनौट गर्ने छुट थियो । टोलीहरूले प्राप्त जानकारीहरूलाई पुष्टि गर्न र पूर्वाग्रहको सम्भावनालाई घटाउन सहज बनाउन विविध धारणा, चासो र पृष्ठभूमिसहितका अन्तर्वार्तादाताहरू छाने । टोलीहरूले सम्भव भएसम्म सम्बन्धित मुद्दावारे प्रत्यक्ष ज्ञान भएका अन्तर्वार्तादाताहरू छाने, उदाहरणका लागि जग्गा विवादसँग सम्बन्धित पक्षहरू ।

अन्तर्वार्ताहरू सामान्यतः एक घण्टासम्मका थिए । कुनै निर्धारित ढाँचा दिइएको थिएन र टोलीहरूलाई सम्भव भएसम्म र उचित देखिएसम्म कडा चेकलिस्ट अनुसारको अन्तर्वार्ताभन्दा वार्तामूलक र अनौपचारिक अन्तरक्रियाको गर्न हौसला दिइएको थियो ।

कार्टर सेन्टरसँग कुरा गर्ने स्थानीय व्यक्तिहरूका उदाहरणहरू	
प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू गाविस अध्यक्षहरू नेपाल प्रहरी सशस्त्र प्रहरी बल राजनीतिक दलका नेताहरू पत्रकारहरू मानवअधिकारवादीहरू महिला समूहहरू जग्गाधनीहरू मोही किसानहरू पूर्व बँधुवा मजदुरहरू शिक्षकहरू	विद्यालय व्यवस्थापन समिति सदस्यहरू परियोजना उपभोक्ता समूहहरू पेशागत संघसंस्थाहरू परम्परागत समितिका सदस्यहरू आदिवासी नेताहरू पहिचान घटकहरू ट्रेड युनियनहरू संयुक्त राष्ट्रसंघ र गैरसरकारी संस्था कर्मचारी व्यवसायीहरू भवन निर्माता/ठेकेदारहरू

एउटा जिल्ला भ्रमणको दौरानमा टोलीहरूले प्रायः २० देखि ४५ वटा सम्म गहन अन्तर्वार्ताका साथसाथै स्थानीय बासिन्दासँग कम्तीमा १० वटा छोटो अन्तर्वार्ताहरू गरे । “नागरिक अन्तरवार्ता” हरू संवैधानिक प्रक्रिया, शान्ति प्रक्रिया तथा सुरक्षा वातावरणका सम्बन्धमा नागरिकका ज्ञान र मनोवृत्ति मापन गर्न रचना गरिएका थिए ।

पर्यवेक्षकहरूले राजनीतिक कार्यक्रमहरूसहित राजनीतिक दलका सभा, हडताल र विरोध र नागरिक समाजले गरेका कार्यक्रमका प्रत्यक्ष पर्यवेक्षण पनि गरे । ती प्रत्यक्ष पर्यवेक्षणहरूले अन्तर्वार्ताबाट संकलित जानकारीहरूमा थप योगदान पुऱ्याए र टोलीहरूलाई विभिन्न राजनीतिक घटकहरूको तुलनात्मक शक्ति, समर्थन आधार, कार्यक्रम, क्रियाकलाप र अलंकारहरू बुझ्न सहयोग गरे ।

टोलीहरूलाई आफ्नो रिपोर्टिङमा कच्चा तथ्यांक तथा तिनको अर्थ लाग्ने गरिएको विश्लेषण दुवै प्रदान गर्न र तथ्य एवं विश्लेषणबीच स्पष्ट भिन्नता खुलाउन प्रशिक्षित गरिएको थियो । टोलीलाई उनीहरूका तथ्यहरूबारेका महत्वपूर्ण सन्दर्भलाई संकेत गर्न पनि प्रशिक्षित गरिएको थियो, जस्तै सूचना पूर्णतः पुष्टि भएको थियो वा कुनै एकल स्रोतबाट आइरहेको थियो । पर्यवेक्षकहरूले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको स्रोतबारे छानवीन गर्नुपर्ने अपेक्षा थियो (जस्तै, प्रत्यक्ष देखेको वा परिवारको सदस्यबाट सुनेको), र यदि प्राप्त सूचनाको प्रयोग सार्वजनिक प्रतिवेदनका लागि गरिने भएमा अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिले आग्रह गरेअनुसार गोप्यताको तहको टिपोट गर्नु । काठमाडौंका पाठकहरूलाई जानकारी कहाँबाट आएको हो, स्रोतका संख्या तथा प्रकारहरू तथा अन्य उल्लेख्य सूचनाहरूबारे ज्ञान दिनका लागि हरेक पर्यवेक्षण तथ्यसँगै स्रोत तथा अन्य कुनै सान्दर्भिक विषयवस्तुको सूची प्रदान गरिएको थियो ।

तथ्यांक विश्लेषण

पूर्ण गरिएका पर्यवेक्षण फारमहरू क्षेत्रगत टोलीहरूले लगभग हरेक दुई हप्तामा मुख्यालयमा पठाउँथे । प्रमुख विरोधहरू वा राजनीतिक समूहका सभाहरूजस्ता घटना-आधारित फारमहरू कहिलेकाहीं घटना भएकै दिनमा आउँथे ।

मुख्यालयका कर्मचारीहरूले सबै पर्यवेक्षण फारमको समीक्षा गर्थे र त्यसपछि पाँचवटै क्षेत्रगत टोलीहरूबाट संकलित प्रश्नका जवाफहरूलाई एकत्रित गर्दथे । परियोजना डाटाबेसको निर्माणपछि, कम्प्युटरद्वारा स्वचालित ढंगमा जवाफहरूको संग्रह गर्दथ्यो । पर्यवेक्षण फारम र संग्रहित जवाफहरूमा कर्मचारीहरू निम्नलगायतका वस्तुगत र पद्धतिगत तथ्यहरू खोज्दथे:

- के तथ्यांकमा क्षेत्रीय वा वा अन्तर-क्षेत्रीय प्रवृत्तिहरू भएको देखिन्छन् ?
- के जिल्ला वा क्षेत्रहरूमा उल्लेख्य भिन्नता छन् ? यी भिन्नताहरूका लागि के कारण हुन सक्छ ?
- के समूहहरूले राजनीतिक परिवेशको आफ्नो मूल्यांकनमा समान मापदण्डको प्रयोग गरिरहेका छन् ? के उनीहरू समान खाले प्रमाण दिन्छन् ?
- के टोलीहरूले आफ्नो मूल्यांकनलाई सहयोग गर्न दिएका प्रमाणहरू ठोस छन् ? यदि छैनन् भने, थप कुन तथ्यांकहरूले मूल्यांकनहरूलाई निश्चित वा अस्वीकृत गर्न सक्छन् ?

रिपोर्टिङका प्राथमिकताहरू परिवर्तन भएर नयाँ विषयमा तथ्यांकहरू आउन थालेपछि, मुख्य कार्यालयका कर्मचारीहरूले तथ्यांकमा रहेका सम्भाव्य ढाँचाहरूको पहिचान गर्दै अनौपचारिक प्रवृत्ति विश्लेषण गर्थे । टोलीहरूले त्यसपछिका क्षेत्र भ्रमणहरूमा ती प्रवृत्तिहरूलाई पुष्टि गर्न, अस्वीकृत गर्न वा उचित सावित गर्नका लागि तथ्यांकहरू संकलन गर्थे । मुख्यालयले तथ्यांकलाई शुद्धता, निष्पक्षता, सान्दर्भिकताअनुसार व्याख्या गरिरहेको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न टोलीहरूसँग नियमित डिब्रिफिङहरूमा प्राप्त भैरहेका तथ्यांक तथा प्रतिवेदन निर्माणका सम्बन्धमा गहन परामर्श गरिन्थ्यो ।

मुख्यालयले प्रतिवेदनको मस्यौदा क्षेत्रीय टोलीहरूलाई देखायो, तिनले तथ्यांकको परीक्षण गर्नुका साथै गहन प्रतिक्रियाहरू दिए । प्रायजसो शुद्धता सुनिश्चित गर्नका लागि प्रतिवेदन प्रकाशित गर्नुअघि टोलीहरूसँग कैयौं चरणमा औपचारिक र अनौपचारिक परामर्शहरू भए । सान्दर्भिकता, सम्भाव्य प्रभाव तथा तथ्यहरूको शुद्धता मापन गर्न मुख्यालयले प्रतिवेदनका मस्यौदाहरूलाई गोप्य ढंगमा सेन्टरका सम्पर्कका व्यक्तिहरूसँग पनि बाँड्यो । प्रतिवेदनहरू अंग्रेजीमा मस्यौदा गरिएका थिए र काठमाडौंमा एकजना करारका व्यक्तिद्वारा अनुवाद गरिएका थिए । प्रकाशनअघि नेपालीभाषी कर्मचारीहरूले प्रतिवेदनका अनुवादहरूको समीक्षा र प्रतिक्रिया प्रदान गर्थे ।

प्रकाशन हुनुअघि प्रतिवेदनका तथ्यहरू राष्ट्रिय तहका सम्बन्धित राजनीतिक दल तथा सरकारका प्रतिनिधिहरूसँगका बेग्लाबेग्लै बैठकमा पनि बाँडिए । ती बैठकहरूले तीनवटा उद्देश्यहरू पूरा गरे: तिनले नेपालका राजनीतिक नेताहरूमा कार्टर सेन्टरको एउटा नयाँ प्रतिवेदन आउदैछ भन्ने जानकारी दिँदै प्रतिवेदनका विषयवस्तुबारे प्रत्यक्ष जानकारी प्रदान गरे; तिनले विवाद ल्याउने तथ्यहरूबारे राजनीतिज्ञहरूलाई सचेत गराउने कार्यमा सेन्टरलाई सहयोग गरे; र तिनले नेताहरूलाई प्राप्त तथ्यहरूमाथि प्रतिक्रिया दिने अवसर पनि प्रदान गरे जुन प्रतिक्रियाहरू प्रतिवेदनमा पछि समावेश गर्न सकियो ।

परियोजनाका नतीजा

सेन्टरले आफ्ना तथ्यहरूलाई विभिन्न किसिमले बाँड्यो । परियोजनाका प्रमुख नतीजाहरू पर्यवेक्षण टोलीद्वारा प्राप्त तथ्यहरूको सारांश समेटिएका सार्वजनिक प्रतिवेदन तथा पृष्ठभूमि दस्तावेजहरू थिए । परियोजना अवधिभरिमा सेन्टरले कुल २७ वटा प्रतिवेदनहरू (दुईवटा शान्ति तथा सवैधानिक प्रक्रियाहरूको समग्र प्रवृत्तिबारे, नौवटा विषयगत प्रतिवेदन, ११ वटा मतदाता दर्ता तथा निर्वाचनसम्बन्धी मामिलाहरूबारे तथा पाँचवटा छोटो विषयगत दस्तावेज), पाँचवटा स्थिति अनुगमन प्रतिवेदन र नौवटा सार्वजनिक वक्तव्यहरू प्रकाशित गर्‍यो । प्रवृत्ति तथा परिवेशहरू व्यवहारतः कसरी सञ्चालित हुन्छन् भन्ने कुरामा प्रकाश पार्न प्रतिवेदनहरूमा राष्ट्रिय प्रवृत्ति, उल्लेखनीय क्षेत्रीय परिवेशहरू तथा विषय-अध्ययनहरू समावेश थिए । अधिकांश समयमा प्रतिवेदनहरू अंग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा एकसाथ जारी गरिएका थिए ।

काठमाडौंमा प्रतिवेदनहरू संविधानसभाका सदस्य, वरिष्ठ सरकारी अधिकारी तथा दलका नेताहरू, निर्वाचन आयोगलगायतका स्वतन्त्र निकायका सदस्यहरू र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूलाई हार्डकपी (कागजी प्रति) वितरण गरियो । सेन्टरले व्यापक संख्याका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूको इमेलहरूमाफर्त विद्युतीय रूपमा पनि प्रतिवेदनहरू वितरण गरे । स्थानीय तहमा क्षेत्रीय टोलीहरूले आयोजित बैठकका दौरान प्रतिवेदनहरू हार्डकपीमा बाँडे र प्रतिवेदनका विषयवस्तुमा विशेष चासो राख्ने सम्पर्कमाध्यमहरूलाई सकेसम्म कुरियरबाट पनि वितरण गरे ।

प्रमुख प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्नुअघि सेन्टरले प्रमुख दैनिक अखबारका सम्पादक वा तिनका प्रतिनिधिहरूलाई प्रतिवेदनको गोप्य मस्यौदामाथि समीक्षा गर्न, पर्यवेक्षकका तथ्यहरूमा मौखिक धारणा र प्रतिक्रिया प्रदान गर्न निम्त्याए । ती बैठकहरूले सेन्टरलाई राष्ट्रिय संचारमाध्यमहरूसँग सम्बन्ध निर्माण गर्न र पर्यवेक्षक समूहका तथ्यहरूको वास्तविक कभरेजलाई प्रबर्द्धन गरे ।

काठमाडौंमा पर्यवेक्षकहरूको डिब्रिफिङका दौरान सेन्टरले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका लागि पनि मौखिक जानकारी सत्रहरू सञ्चालन गर्‍यो । जानकारी सत्रहरूले पर्यवेक्षकहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका सदस्यहरूसँग प्रत्यक्ष कुरा गर्न सहज बनायो, जोसँग विविध

कार्यादेश थियो र कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदनहरूमा समावेश नभएका तथ्यहरू वा विश्लेषणमा चासो राख्थे । यसबाहेक, गोप्य जानकारी सत्रहरूले सेन्टरलाई सार्वजनिक प्रतिवेदनहरूमा समावेश गर्नका लागि यथेष्ट पुष्टि गरिएका नभए पनि अन्य संस्थाहरूका लागि आफ्नै तथ्यांक र विश्लेषणसँग जोडेर उपयोग गर्न सकिने खालका अझ बढी मननीय तथ्यहरू बाँड्न सहज बनायो ।

सेन्टरले आफ्ना प्रमुख तथ्यहरू काठमाडौंमा वरिष्ठ सरकारी अधिकारी, राजनीतिक दल, सञ्चारमाध्यम तथा नागरिक समाजका नेताहरूका साथै अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका वरिष्ठ प्रतिनिधिहरूसँग व्यक्तिगत रूपमा बाँडे । काठमाडौंबाहिर अझ व्यापकताका साथ जानकारीहरू बाँड्ने प्रयासमा सेन्टरले क्षेत्रीय स्तरमा सरोकारवालाहरूसँगका सत्रहरूको आयोजना गर्ने परीक्षण गर्‍यो । सन् २०१२ को फेब्रुअरी र मार्च महिनामा पर्यवेक्षक टोलीहरूले सरकार, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम र राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूका लागि पाँचै विकास क्षेत्रमा जानकारी सत्रको आयोजना गर्‍यो । ती सत्रका उद्देश्यहरू निर्वाचन आयोग मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे सेन्टरको तेस्रो अन्तरिम वक्तव्यका तथ्यहरू बाँड्नु, स्थानीय सरोकारवालाहरूबाट प्रतिक्रिया लिनु र मतदाता दर्ताबारे स्थानीय धारणा तथा चासोहरूलाई अझ राम्रोसँग बुझ्नु थियो । सत्रहरूपछि सेन्टरले स्थानीय प्रतिक्रियाका आधारमा निर्वाचन आयोग र नेपाल सरकारका लागि सुझावहरू समावेश गर्दै आफ्ना परिणामहरूबारे छोट्टा सार्वजनिक प्रतिवेदन जारी गर्‍यो । जुन २०१३ मा सेन्टरले मतदाता दर्ता प्रक्रियाका बारेमा अद्यावधिक तथ्यहरू बाँड्नका लागि दोस्रो चरणको क्षेत्रीय सरोकारवाला सत्रहरूको आयोजना गर्‍यो ।

कैयौं पटक सेन्टरले छोट्टा प्रतिवेदनहरूलाई एकै ठाउँमा मिलाएर नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका विश्वसनीय सम्पर्कमाध्यमहरूलाई बाँड्यो । ती प्रतिवेदनहरू थोरै, अव्यवस्थित वा पूर्ण पुष्टि नभएका तथ्यांकमा आधारित भएको, थप तथ्यांक संकलन र पुष्टि गर्न समय नपुग्ने गरी आयोजना हुने लागेका कार्यक्रमहरूका बारेमा भएको वा अस्थिर राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित भएकाले सर्वसाधारणका लागि जारी गरिएनन् । जानकारीहरूको सीमितता तथा राजनीतिक संवेदनशीलताको सम्मिणका आधारमा सेन्टरले तिनको सार्वजनिक प्रकाशन गर्नु राजनीतिक रूपमा जिम्मेवारीपूर्ण नहुने ठहर गर्‍यो । सीमितताको बावजूद ती प्रतिवेदनहरूलाई सम्पर्कमाध्यमहरूले आफ्नै सूचनाका स्रोतहरूसँग गाँसेर उपयोग गर्न सक्ने सोचमा बाँडिएको थियो । ती प्रतिवेदनहरू जसमा सन् २००९ को स्थानीय शान्ति समितिहरूको बारेमा एक पृष्ठभूमि दस्तावेज, निर्वाचन आयोगको सन् २०१० को नमूना मतदाता दर्ता अभ्यासबारे एक प्रतिवेदन, सन् २०१० मा माओवादी शिविरहरूबाट उमेर नपुगेको तथा ढिला भर्ती भएको प्रमाणित भएका लडाकुहरूको निष्काशनबारे एक पृष्ठ दस्तावेज, सन् २०१२ मा पहिचान-आधारित आन्दोलनहरूबारे एक प्रतिवेदन र सन् २०१२ मा पाँच स्थिति अद्यावधिकहरू अब सेन्टरको वेबसाइटमा सर्वसाधारणका लागि सार्वजनिक छन् ।^९

उच्चस्तरीय भ्रमण तथा सहभागिता

क्षेत्र तहको पर्यवेक्षणका अलावा नेपालको राजनीतिक संक्रमणलाई सहयोग गर्ने कार्टर सेन्टरको अर्को पक्ष सेन्टरका वरिष्ठ सल्लाहकार राजदूत ए. पिटर् बर्ले र डेमोक्रेसी प्रोग्रामका सहनिर्देशक तथा अटलान्टास्थित मुख्यालयका परियोजना व्यवस्थापक डा. डेविड पोष्टीको नियमित उच्चस्तरीय भ्रमण थियो । यी भ्रमणहरू वर्षमा लगभग तीन-चार पटक हुन्थे र राजनीतिक क्षेत्रका वरिष्ठ नेताहरूका साथै नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम, राजनीतिक विश्लेषक, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका सदस्यहरू तथा सान्दर्भिक अन्य व्यक्तिहरूसँग बैठकहरू हुन्थे । उक्त समूहले जिल्ला तथा स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूको धारणाहरू सुन्नका लागि पर्यवेक्षक टोलीको सहयोगमा पाँचमध्ये कुनै एक विकास क्षेत्रको कुनै एक जिल्लाको भ्रमण पनि गर्दथ्यो ।

ती भ्रमणहरूले केही उद्देश्यहरू पूरा गर्दथे । उनीहरूले वरिष्ठ राजनीतिक तहमा संवाद-रेखाहरू खुला राख्थे र कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षण तथ्य तथा चासोहरू बाँड्ने कार्यमा सहजीकरण गर्थे । उनीहरूले वरिष्ठ राजनीतिक नेताहरूलाई सेन्टरका पर्यवेक्षण प्रतिवेदनहरूमा प्रतिक्रिया र प्रत्युत्तर बाँड्ने अवसर पनि दिन्थे र प्रायः प्रतिक्रिया तथा प्रत्युत्तरहरू पाउँथे । बैठकहरूले सेन्टरलाई नेपालको राष्ट्रिय तहको राजनीतिका मुख्य चासोहरू, मुद्दाहरू तथा चुनौतीहरूबारे बुझ्न पनि सहयोग गर्थे जसले क्षेत्र तहको पर्यवेक्षण र रिपोर्टिङ प्राथमिकताका केन्द्रबिन्दुलाई आकार दिन सहयोग गर्थ्यो । आन्तरिक रूपमा उनीहरूले परियोजना व्यवस्थापनलाई परियोजनाको कार्यसंचालन र व्यवस्थापनको जाँच गर्ने तथा उत्पन्न चुनौती वा मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने अवसर प्रदान गर्दथे ।

अन्ततः, नेपालमा कार्टर सेन्टरको कार्यअवधिभरि राष्ट्रपति कार्टर विकासक्रमहरूमा नजिकैबाट सहभागी हुनुभयो र तिनलाई पछ्याउनुभयो, र विशेष तनाव वा परिवर्तनका समयहरूमा नेपालका जनता तथा राजनीतिक नेताहरूका लागि पत्र, निजी टेलिफोन सम्वाद तथा पत्रिकामा लिखित विचारका माध्यमबाट आफ्नो निरन्तर सहयोग प्रस्ताव गर्नुभयो । उदाहरणका लागि, सन् २०११ को फेब्रुअरीमा भलनाथ खनाल प्रधानमन्त्री निर्वाचित भएपछि, जसले सात महिनाको गतिरोधलाई अन्त्य गर्‍यो, राष्ट्रपति कार्टरले तत्कालीन प्रधानमन्त्री खनाल, नेपाल कांग्रेसका अध्यक्ष सुशील कोइराला, माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल (“प्रचण्ड”) र नेकपा-एमालेका वरिष्ठ नेता तथा बहिर्गमित प्रधानमन्त्री माधवकुमार नेपालसँग बेग्लामेग्लै टेलिफोन वार्ता गरी शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माणका लागि हौसला प्रदान गर्नुभयो । अर्को दृष्टान्तमा, मार्च २०१२ मा राष्ट्रपति कार्टरले तत्कालीन प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराई, नेपाली कांग्रेस, नेकपा-एमाले तथा माओवादी र संयुक्त मधेशी मोर्चाका नेताहरूलाई

^९ ती प्रतिवेदनहरू http://www.cartercenter.org/news/publications/peace/democracy_publications/nepal-peace-reports.html मा उपलब्ध छन् ।

पूर्व माओवादी लडाकुहरूलाई शिविरबाट हटाउने कार्यलाई सराहना गर्दै, मिल्न बाँकी रहेका संवैधानिक मुद्दाहरूमा सहमतिमा पुग्न हौस्याउन र सम्भाव्य भावी ढिलाइहरूबारे चासो व्यक्त गर्दै पत्र लेख्नुभयो । राष्ट्रपति कार्टरले नेपाली संचारमाध्यममा विभिन्न खुला पत्र तथा वक्तव्यहरू पनि प्रकाशित गर्नुभयो ।⁵

परियोजना कार्यपद्धतिमा आएका परिवर्तनहरू

जुन २००९ मा परियोजना शुरू भएदेखि सेप्टेम्बर २०१३ मा अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगमा रूपान्तरण नहुन्जेल परियोजनाको कार्यपद्धति सांगठनिक शिक्षा, कर्मचारी क्षमतामा अभिवृद्धि तथा राजनीतिक परिदृश्यमा आएको परिवर्तनको परिणामसँगै अधि बढ्यो । उल्लेख्य विभिन्न परिवर्तनहरू निम्नलगायतका छन्:

बढी केन्द्रित अनुसन्धान । पर्यवेक्षणका धेरै विषयहरू सेन्टरका लागि नयाँ थिए । तसर्थ, परियोजनाको शुरूवातमा पर्यवेक्षक तथा मुख्य कार्यालयको प्रमुख काम स्थानीय शान्ति समिति⁶, द्वन्द्व प्रभावित जनताका लागि राहतको प्रावधान, राजनीतिकरण गरिएका जग्गा विवाद तथा पहिचानको राजनीतिलगायतका विषयवस्तुहरूको समग्र परिवेश बुझ्नु थियो । परियोजना अधि बढ्दै जाँदा सेन्टरले यी क्षेत्रहरूबारे ज्ञानको आधाररेखा निर्माण गर्‍यो र आफ्ना प्रयासहरूलाई यी विषयहरूको प्रवृत्ति, परिवर्तन तथा विशेष पक्षबारे बुझ्न केन्द्रित गराउन सक्षम भयो ।

आफ्ना अनुसन्धानका क्षेत्रहरूलाई केन्द्रित गर्ने सेन्टरको क्षमता समूहहरूलाई दिइएको रिपोर्टिङ निर्देशनहरूमा, पर्यवेक्षण फारमहरूमा र जारी भएका सार्वजनिक प्रतिवेदनका प्रकारहरूमा भल्किएको थियो । नोभेम्बर २०१० को राजनीतिक तथा शान्ति प्रक्रियाका प्रवृत्तिहरूको अद्यावधिक, मे २०११ को स्थानीय शान्ति समितिहरूबारेको अद्यावधिक तथा जुन २०१२ को जग्गा फिर्ता तथा सुधारबारेको प्रतिवेदनजस्ता प्रतिवेदनहरू सेन्टरका अधिल्ला रिपोर्टिङका अद्यावधिक थिए र ती निरन्तरता तथा परिवर्तनको स्वरूप चित्रण गर्न लक्षित थिए ।

नयाँ नतिजाहरू थप । संकलन गरिएको तथ्यांकको विस्तार तथा कर्मचारीको ज्ञान र क्षमता अभिवृद्धि हुँदै गएको दर्शाउनका लागि समयसँगै परियोजनाका नतिजाहरू बिस्तृत हुँदै गए । परियोजनाको कार्यावधिमा थपिएका नतिजाहरूमा संक्षिप्त पृष्ठभूमि आलेख, फेब्रुअरी-मार्च २०१२ का क्षेत्रीय सरोकारवाला जानकारी सत्रहरू, असार्वजनिक स्थिति अद्यावधिक प्रतिवेदनहरू, तथा पत्रपत्रिकाका सम्पादक वा तिनका प्रतिनिधिहरूका लागि सञ्चालित जानकारी सत्रलगायत थिए ।

मुख्य कार्यालय तहमा एक अनुसन्धान, योजना र मस्यौदा टोली थप । सन् २०१० को अन्त्य सम्ममा पर्यवेक्षक टोलीहरूले उत्पादन गरिरहेको गुणात्मक तथ्यांकको परिमाणको विश्लेषण समयमै गर्ने काम मुख्य कार्यालयका कर्मचारीहरूको क्षमताभन्दा माथि पुगिसकेको थियो । फलस्वरूप, धेरै उपयोगी तथ्यांकलाई सार्वजनिक प्रतिवेदनमा ढाल्न सिकिएको थिएन । बाँकी रहेका तथ्यांकलाई प्रणालीमा ल्याउन र परियोजनाको समग्र रिपोर्टिङ क्षमता वृद्धि गर्नका लागि कार्टर सेन्टरले दुईजना अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा अधिकृतहरू थप्यो । ती अधिकृतहरूको भूमिका रिपोर्टिङ प्राथमिकताको पहिचान, तथ्यांक संकलन रणनीतिमा टोलीहरूसँग सहकार्य, टोलीहरूले पेश गरेका प्रतिवेदनबारे प्रतिक्रिया दिने, तथ्यांकको विश्लेषण तथा प्रतिवेदन निर्माणमा सहयोग गर्ने र परियोजनाको रिपोर्टिङलाई सघाउन आवश्यक पृष्ठ अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने थिए ।

डाटावेश थप । टोलीद्वारा प्रदान गरिएको तथ्यांकको मात्रा र ढाँचाले यसलाई समयमै क्रमानुसार राख्ने र विश्लेषण गर्ने काममा चुनौती आयो । प्रारम्भमा रिपोर्टिङ प्रश्नमा प्राप्त जवाफहरूलाई टोलीहरूले माइक्रोसफ्ट वर्ड डकुमेन्टमा राखे जसकारण तिनको संग्रह गर्नका लागि बढी समय लाग्ने मानवीय प्रणाली (म्यानुअल) आवश्यक भयो । उक्त तथ्यांकभित्रको विवरणलाई संकेत शब्द (कि वर्ड), जिल्ला, मिति आदिका आधारमा खोज्न पनि सजिलो थिएन ।

तथ्यांकको संग्रह र क्रमानुसार राख्ने काममा सघाउन सेन्टरले एक स्थानीय सफ्टवेयर निर्माण कम्पनीसँग मिलेर परियोजनाका लागि आवश्यक डाटाबेस बनाउने काम गर्‍यो । डाटाबेस सेन्टरको अटलान्टास्थित मुख्यालयको सुरक्षित सर्भरमा होस्ट गरियो र टोलीहरूले उनीहरूका रिपोर्टिङ फारम विद्युतीय माध्यमद्वारा पेश गर्न सक्ने बनाइयो । त्यसपछि मुख्यालयका कर्मचारीहरूले डाटाबेसमै आवश्यक जिज्ञासाहरू प्रविष्ट गरेर अपेक्षित जवाफ तत्कालै प्राप्त गर्न सक्ने भए । टोलीका अधिल्ला प्रतिवेदनहरू डाटाबेसमा प्रविष्ट गर्न एकजनालाई अल्पकालीन करारमा राखिएको थियो ।

डाटाबेसले टोलीहरूद्वारा पठाइएको ठूलो मात्राको तथ्यांकलाई संग्रह र संगठित गर्ने मुख्य कार्यालयका कर्मचारीको बोझलाई निकै हलुका बनाइदियो र तथ्यांकको शीघ्र तथा अभि यथार्थ विश्लेषणलाई सहज बनायो ।

सन् २०१४ को जुन महिनामा सेन्टरले डाटाबेसको एक प्रति एक गैरसरकारी अनुसन्धान संस्था, सोसल साइन्स बहलाई हस्तान्तरण गर्‍यो । हस्तान्तरण गर्नुअघि कर्मचारीहरूले सबै तथ्यांकको पुनरावलोकन गरे र कार्टर सेन्टरले वार्ता गरेका

⁵ राष्ट्रपति कार्टरका नेपाल बारेका सार्वजनिक वक्तव्य, खुला पत्रहरू तथा सम्पादकीयको पूर्ण सूचीका लागि प्रतिवेदनको अनुसूचीमा रहेको “प्रतिवेदन र वक्तव्यको विस्तृत सूची” हेर्नुहोस् ।

⁶ स्थानीय शान्ति समितिहरू शान्ति प्रक्रियाको एक अंशस्वरूप गठन गरिएका थिए र ती जिल्ला तथा गाउँ तहमा शान्ति प्रवर्द्धनलाई सहयोग गर्न लक्षित थिए ।

व्यक्तिहरूसमक्ष वाचा गरिएको गोप्यतासँग सम्भौता हुन सक्ने प्रकारका संवेदनशील पहिचान सूचनाहरूलाई सम्पादन गरे । सेन्टर अपेक्षा गर्दछ कि नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धानकर्ताहरूले क्षेत्रीय पर्यवेक्षण टोलीहरूद्वारा राजनीतिक अनुगमनको चार वर्षभन्दा बढी समय लगाएर संकलन र विश्लेषण गरेका स्थानीय तहका गहन तथ्यांकहरूमा पाएको पहुँचबाट लाभ लिनेछन् ।

नेपाली कर्मचारीहरूको परिष्कृत भूमिका । सेन्टरले अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण नियोगका रूपमा आफ्नो कार्यादेश र अन्तर्राष्ट्रिय नियोगहरूको अभ्यासको मापदण्डसँग मिल्ने गरी विदेशी नागरिकहरूलाई वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षक (क्षेत्रगत टोली नेता) को पदलगायत वरिष्ठ व्यवस्थापकका भूमिकाहरू दियो । समयसँगै परियोजना विस्तार हुँदै गर्दा सेन्टरका भाषानुवादक तथा पर्यवेक्षकसहितका नेपाली कर्मचारीहरूले सेन्टरले पर्यवेक्षण गरेका परियोजना तथा मुद्दा र क्षेत्रहरूका बारेमा गहिरो ज्ञान विकास गरे । संक्षेपमा, उनीहरू सेन्टरको संस्थागत अनुस्मरणको अन्तर्भाग नै बने । घरेलु कर्मचारीहरूले ज्ञान र सीपको विकासका साथसाथै पेशागत विकास र परियोजना तथा क्षेत्रगत टोलीहरूमा आफ्नो बढ्दो योगदानको पहिचानका लागि औपचारिक अवसरहरूको अपेक्षा व्यक्त गरे ।

घरेलु कर्मचारीहरूको सीप विकासका लागि थप अवसर तथा प्रोत्साहन प्रदान गर्न र उनीहरूका विशिष्ट योगदानहरूको कदरका लागि सेन्टरले परियोजनाका सबै पक्षमा घरेलु कर्मचारीलाई समावेश गर्ने र औपचारिक पेशागत विकासका लागि अझ बढी अवसर दिने कार्यलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रयास वृद्धि गर्‍यो । काठमाडौंका जानकारी सत्रहरू भाषानुवादक/सहयोगीहरूलाई समेट्ने गरी विस्तार गरिएको थियो । आफ्नो निर्दिष्ट कामभन्दा माथि उठेर टोलीका लागि योगदान दिने भाषानुवादक/सहयोगीहरूका लागि सेन्टरले कनिष्ठ राष्ट्रिय दीर्घकालीन पर्यवेक्षकको पद सिर्जना गर्‍यो जसले दुवै किसिमका भूमिकाका तत्वहरूलाई सँगै राखिएको थियो । सेन्टरले घरेलु कर्मचारीहरूका लागि वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षक र दीर्घकालीन पर्यवेक्षक संयोजकका भूमिकाहरू पनि खुला गर्‍यो । सेन्टरले विद्यमान कुशलतालाई सशक्त बनाउने अनुकूलित र व्यावसायिक रूपमा पढाइने अंग्रेजी भाषा लेखन कोर्सजस्ता अवसरहरूको पनि खोजी गर्‍यो ।

औपचारिक कर्मचारी नीतिहरू । अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरू विशेष गरी तेज गति र अपेक्षाकृत कम अवधिका लागि हुन्छन्, ती प्रायः छ महिनाभन्दा कम समयका हुन्छन् । यस विपरीत, निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगकै नमूनामा बनेको भए पनि संक्रमण अनुगमन परियोजनाको क्षेत्रगत पर्यवेक्षण खण्ड प्रारम्भमा एक वर्षको हुने योजना गरिएको थियो र व्यवहारतः सो अवधिलाई धेरै पटक बढाइयो । परियोजनाको समय विस्तारले कार्यप्रदर्शन समीक्षा तथा विदाको नीतिसहित अझ बढी व्यापक र औपचारिक कर्मचारी नीतिहरूको आवश्यकता सिर्जना गर्‍यो । सेन्टरले टोलीहरूसँगको परामर्शमा विस्तारै यी नीतिहरूको थालनी गर्‍यो ।

ध्यानमा राखिएका परिवर्तनहरू जो कार्यान्वयन भएनन् । परियोजना कर्मचारीहरूले निम्नलगायत धेरै पद्धतिगत परिवर्तनहरूलाई कार्यान्वयन नगर्ने निर्णय गरेका थिए:

- थप नतिजाहरू: सेन्टरले परियोजनाका तथ्यहरूलाई अझ बढी पाठकहरूमाभन्दा ल्याउनका लागि लामो प्रतिवेदनहरूको संक्षेप प्रदान गर्ने छोटो पर्चाहरू, स्थानीय क्षेत्रमा वितरणका लागि रेडियो सामग्री, तथा प्रतिवेदन जारी गर्ने समयमा प्रेस सम्मेलनलगायत थप धेरै प्रकारका परियोजना नतिजाहरू उत्पादन गर्ने सोच राख्यो । कर्मचारीको समय तथा साधनस्रोतको सीमितताका कारणले यसको कार्यान्वयन गरिएन ।
- सर्वेक्षण तथ्यांकको काटछाँट: पर्यवेक्षकका तथ्यहरूलाई सावधानीपूर्वक अभिलेखित र पुष्टि गरिएको भए पनि ती अत्यन्त गुणात्मक थिए र वैज्ञानिक स्याम्पलिंगमा आधारित थिएनन् । सर्वेक्षण तथ्यांकहरूले विशेषतः नागरिक व्यवहार, ज्ञान तथा अनुभव आदिसँग सम्बन्धित केही प्रवृत्तिहरूको आंकलनमा सघाउन सक्थे । सेन्टरले विशेषतः लामो पूर्व-समय चाहिने (कुन तथ्यांकमा अभिरुचि हुनेछ भन्ने कुरा धेरै अघि नै थाहा पाउनुपर्ने आवश्यकता), जटिल राजनीतिक परिवेश बुझ्नका लागि सर्वेक्षण तथ्यांकको उपयोगमा कठिनाई र त्यसमा लाग्ने खर्चजस्ता विभिन्न कारणहरूले गर्दा सर्वेक्षणहरूलाई काटछाँट नगर्ने निर्णय गर्‍यो, । तथापि, सेन्टरले नेपालका धेरै संस्थाहरूले नागरिकका राजनीतिक व्यवहार, सुरक्षा वातावरण तथा न्यायसम्बन्धी प्रावधानका बारेमा गरेका उच्चस्तरीय सर्वेक्षणहरूलाई तिनको सान्दर्भिकताअनुसार आफ्ना प्रतिवेदनहरूमा समेट्‍यो र विश्लेषण गर्‍यो ।
- स्थानीय सरोकारवालाका लागि जानकारी सत्रहरूमा वृद्धि: फेब्रुअरी-मार्च २०१२ का मतदाता दर्तासम्बन्धी क्षेत्रीय जानकारी सत्रहरूको सकारात्मक अनुभवपछि सेन्टरको कर्मचारीहरूले भावी प्रतिवेदनहरूको प्रकाशनसँगै थप सत्रहरू आयोजना गर्ने सम्बन्धमा विमर्श गरे । कर्मचारीहरूले त्यस विषयलाई सन् २०१३ को मतदाता दर्तासम्बन्धी सत्रहरूलाई छोडेर अन्य कैयौं कोणहरूबाट हेरे तर नियमित स्थानीय मञ्च संचालन नगर्ने निष्कर्ष निकाले । यो मुख्यतः पहिचान तथा जग्गाका विषयहरूजस्ता संवेदनशील तथा राजनीतिकरण गरिएका मुद्दाहरूमाथिको छलफलमा उठाइएका चासोहरूको प्रत्युत्तर दिने सन्दर्भमा औपचारिक सरकारी प्रयत्नको अभावका कारण उत्पन्न हुने ठूलो जोखिमले स्थानीय तहको धुवीकरणलाई अझ गहिरो बनाउन सक्ने कारणले थियो । यो जोखिम खासगरी मे २०१२ मा संविधानसभाको समयसीमा नजिकै गर्दा र सर्वोच्च अदालतले संविधानसभाको विघटनको निर्णय गरिदिएपछि अत्यन्त बढेको थियो । मतदाता दर्तासम्बन्धी सत्रहरूका लागि तयारी गर्न मुख्य कार्यालय तथा क्षेत्रीय टोलीहरूका लागि समय पनि बढी नै लागेको थियो । क्षेत्रीय केन्द्रहरूमा सीमित ती सत्रहरूको सीमित पहुँचको तुलनामा क्षेत्रगत पर्यवेक्षण र विश्लेषणका लागि गुमेको समय मूल्यवान ठानियो ।

- राष्ट्रिय नागरिक समाजका लागि सरोकारवाला सत्रहरू: कर्मचारीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका सदस्यहरूका लागि आयोजना गरेका असार्वजनिक जानकारी सत्रहरूभन्दा नेपाली नागरिक समाज तथा अन्य सरोकारवालाहरूका लागि पनि जानकारी सत्रहरू आयोजना गर्ने विचार गरे। तथापि, राष्ट्रिय नागरिक समूहहरूका कर्मचारीहरू पटकपटक देशभरि घुम्ने र उनीहरूसँग राजनीतिक प्रवृत्तिबारेको आफ्नै तथ्यांक हुने भएकाले राष्ट्रिय नागरिक समूहका सूचनामूलक आवश्यकताहरू अन्तर्राष्ट्रिय समुदायकाभन्दा भिन्न भएको ठहर गरियो। तसर्थ सेन्टरले सीधै स्थानीय तहमा सूचनाहरू बाँड्न र द्वन्द्व प्रभावित जनताले सामना गरिरहेका चुनौतीजस्ता निश्चित मुद्दाहरूमा सान्दर्भिकता अनुसार राष्ट्रिय तहमा पछ्याउने तर्फ ध्यान केन्द्रित गर्‍यो।

सेन्टर भविष्यका राजनीतिक संक्रमण अनुगमन/पर्यवेक्षण नियोगहरूलाई परियोजनाका साधनस्रोत र राजनीतिक परिदृश्यले अनुमति दिएमा माथिका क्रियाकलापहरू गर्नेतर्फ ध्यान दिन हौसला प्रदान गर्दछ।

तथ्यांक चुनौतीहरू

पर्यवेक्षणीयता। संवैधानिक प्रक्रियाहरूमा जिल्ला र गाउँ विकास समितिस्तरीय गतिविधिको सापेक्षक अभाव र जग्गा फिर्ता तथा सुधारजस्ता शान्ति प्रक्रियाका प्रतिबद्धताहरूको सुस्त तथा विषम कार्यान्वयनको स्थितिमा पर्यवेक्षकहरू प्रत्यक्ष पर्यवेक्षणीय प्रक्रियाहरूको भन्दा पनि समग्र राजनीतिक परिवेशको रिपोर्टिङ गरिरहेका थिए, एक हदसम्म परियोजनाको रचनाको दौरानमा यस्तो अपेक्षा गरिएको थिएन। उदाहरणका लागि, परियोजना शुरू हुँदै गर्दाको संविधानसभाको क्यालेन्डरअनुसार सन् २००९ को मध्यसम्ममा संविधानको मस्यौदा तयार भैसक्नुपर्ने थियो र त्यसपछि उक्त मस्यौदामाथि जनताको परामर्श हुनुपर्ने थियो। सेन्टरले यस सार्वजनिक परामर्श प्रक्रियालाई प्रत्यक्ष पर्यवेक्षण गर्ने उद्देश्य राख्यो। तथापि, संविधानसभाले संविधानको मस्यौदामा सहमति गर्न नसक्दा त्यो हुन सकेन।

स्थानीय तहमा व्यापक औपचारिक प्रक्रियाहरूको अभावमा सेन्टरले शान्ति प्रक्रियाको अन्तिम कार्यान्वयन कसरी हुन्छ भन्ने सन्दर्भलाई बुझ्ने प्रयास गर्‍यो, उदाहरणका लागि द्वन्द्वकालीन जग्गा विवादको व्यापकता र प्रमुख परिवेशहरू। त्यसैगरी, काठमाडौँमा संघीयताजस्ता मुद्दाहरूमा बहस चल्दै गर्दा पर्यवेक्षकहरूले स्थानीय सरोकारवालाहरूसमक्ष रहेको संवैधानिक प्रक्रियाबारेको ज्ञान र व्यवहार बुझ्ने प्रयास गरे। विभिन्न विषयमा काम गरिरहेका क्षेत्रीय टोलीहरूका लागि यी प्रश्नहरूको व्यवस्थित, विश्वसनीय तथा गहिरो अभिलेख निर्माण गर्न चुनौतीपूर्ण थियो।

तुलनात्मकता। परियोजनाले क्षेत्रगत स्तरमा जायज तुलनाहरू गर्नका लागि टोलीहरूको दृष्टिकोणको बुझाइ साटासाट गर्नु (उदाहरणका लागि संघीयताबारे नागरिकहरूको “बुझाइ” कस्तो थियो) र तिनको मूल्यांकन गर्ने मापदण्ड पनि समान बनाउनु (उदाहरणका लागि, जिल्लामा सशस्त्र समूहको गतिविधिको स्तरलाई मापन गर्ने तरिका) जरूरी थियो। सेन्टरले मूल्यांकनको दृष्टिकोण तथा मापदण्डमा समानता ल्याउनका लागि टोलीहरूले आफ्नो विश्लेषणलाई सहयोग गर्नका लागि दिएका उदाहरण तथा प्रमाणका प्रकारहरूको तुलना, ती चुनौतीहरूबारे नियमित जानकारी सत्रहरूमा छलफल र सम्भव भएसम्म रिपोर्टिङ फारम वा रिपोर्टिङ निर्देशनका सम्बन्धमा कार्य-परिभाषा तथा मापदण्ड निर्धारण गर्ने प्रावधानलगायत विभिन्न कदमहरू चाल्यो।

सामान्यीकरण। परियोजनाका रिपोर्टिङ नतिजाका उपभोक्ताहरू, विशेषगरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, प्रायः निश्चित जिल्ला वा क्षेत्रीय परिवेशको तुलनामा राष्ट्रिय प्रवृत्तिबारे पढ्न रुचाउने कुरा व्यक्त गर्दथे। सेन्टरको चुनौती नेपालभरि पाइएको विविधताको सूक्ष्म जानकारी प्रवाह गर्दै वास्तविक राष्ट्रिय प्रवृत्ति तथा परिवेशलाई छुट्याउनु थियो। यो छनौटबाट काम गर्ने एक तरिका भनेको धेरै जिल्लाहरूबाट तथ्यांक संकलन गर्नु थियो। सेन्टरले परियोजना अवधिमा नेपालका ७५ वटै जिल्लाहरूको भ्रमण गर्‍यो, अधिकांशमा धेरै पटक र सेन्टरका दस्तावेजहरूमा दर्जनौँ जिल्लाका तथ्यांकहरू नियमित रूपमा समेटिएका थिए।

तथ्यांकको परिमाण। पर्यवेक्षकहरूले ठूलो परिमाणको, अधिकांशतः गुणात्मक तथ्यांक पठाउँथे जसलाई समयमै समीक्षा गर्ने, क्रमबद्ध गर्ने र विश्लेषण गर्ने आवश्यकता हुन्थ्यो। प्रतिवेदन लेखनमा प्रयोग गरिने एकत्रित तथ्यांक सयौँ पृष्ठको हुन सक्थ्यो र तिनमा प्रायः अत्यन्त राम्रो ढाँचाका विषयअध्ययनहरू समावेश हुन्थे। पाँचवटा टोलीहरूबाट आएका जानकारीहरू पढ्नु र तुलना गर्नु साँच्चै समय खपत गर्ने हुन्थ्यो र परियोजनाको दौरानमा सेन्टरले मुख्य कार्यालयमा कर्मचारी थपेर र डाटाबेस निर्माण गरेर तथ्यांकलाई व्यवस्थापन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्‍यो।

तथ्यांकको व्याख्या। राजनीतिक तथ्यांकको व्याख्या गर्नका लागि उल्लेख्य विवेक र सान्दर्भिक ज्ञानको आवश्यकता हुन्छ र विभिन्न स्वरूपका पूर्वाग्रहको सम्भावना हुन्छ। दुई जना विश्लेषकले एउटै तथ्यांकको संग्रह पढ्दा सधैं उही निष्कर्ष निस्कँदैनथ्यो। शुद्धतामा सुधार ल्याउनका लागि, पूर्वाग्रहको जाँच गर्न तथा तथ्यहरूको खरोपन मापन गर्नका लागि जानकारी सत्रहरूका दौरान सबै तहका कर्मचारीहरूले प्रवृत्ति तथा पर्यवेक्षण तथ्यहरू पत्ता लगाउन सघाए र प्रतिवेदनका मस्यौदाहरूमा व्यक्तिगत र टोलीका तर्फबाट प्रतिक्रियाहरू दिए।

पहुँच। सेन्टरका कर्मचारी तथा पर्यवेक्षकहरूले बृहत नेपाली सरोकारवालाहरूसँग परियोजना अवधिभरि राम्रो पहुँचको सुविधा पाए। यो पहुँच सेन्टरको नियोगको औचित्यप्रति सरोकारवालाहरूको निरन्तर विश्वास र परियोजना कर्मचारीहरूसँग बैठकमा समय गुजार्नुको लाभमा भर पर्दथ्यो। खासगरी जिल्ला तथा गाउँ विकास समिति तहमा शान्ति र संवैधानिक प्रक्रियाहरूमा

भएका निरन्तर विलम्बहरूले सिर्जना गरेको निराशा र सन् २०१२ मा केही क्षेत्रमा पहिचान-आधारित संस्थाहरूबीच उत्पन्न भएको तनावबारेको चिन्ताले गर्दा केही सरोकारवालाहरूले परियोजनाको कामबाट र समग्रमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको कामबाटै स्पष्ट परिणाम नदेखेको निराशा व्यक्त गर्न पुगे । पर्यवेक्षकहरूले ती निराशाहरूले परियोजनाको निरन्तर संचालन क्षमतामा कुनै अवरोध नगरेको तर तिनले अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई अन्य सरोकारवालाहरूको समय पाउन सकिन्छ भनेर दुक्क हुन नसकिने महत्वपूर्ण स्मरण भने गराएको बताए ।

नतिजा चुनौतीहरू

नतिजालाई लक्षित गर्ने कार्य । परियोजनाको सम्बन्धमा एक प्रमुख मान्यता के थियो भने भूमि, द्वन्द्व पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति तथा संविधानजस्ता शान्ति प्रक्रियाको मूल तत्वबारे नागरिकका धारणाहरूका सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध, विस्तृत तथा निष्पक्ष जानकारीले ती मुद्दाहरूमा उच्च गुणस्तरको बहसमा योगदान गर्ने थिए र अझ बढी विषय-सान्दर्भिक नीति निर्माणलाई प्रबर्द्धन गर्ने थिए । त्यो परिस्थितिमा एक महत्वपूर्ण चुनौती सेन्टरका तथ्यहरू सम्प्रेषण गर्ने सबैभन्दा प्रभावकारी माध्यमहरू खोज्नु र परियोजनाका नतिजा तथा समर्थनहरू कसमा लक्षित गर्ने भन्ने बुझ्नु थियो ।

कुनै पनि निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगमा राष्ट्रिय निर्वाचन व्यवस्थापन निकायले अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई मान्यता प्रदान गर्छ र ऊ पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरूका धेरैमध्ये एक नैसर्गिक पाठक पनि हो । नेपालमा, शान्ति प्रक्रियाप्रति जिम्मेवार र अधिकारयुक्त कुनै एकल निकाय थिएन, शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाहरू एकसाथ जेलिएका थिए र व्यवहारतः प्रायः थोरै संख्याका उच्च राजनीतिक नेताहरूका हातमा थिए ।

सेन्टरले सम्भव भएसम्म आफ्ना प्रतिवेदन तथा सहयोग निश्चित, सशक्त निकायहरूप्रति लक्षित गर्‍यो, जस्तै, नागरिकताको प्रमाणपत्र तथा राष्ट्रिय पहिचानपत्रका लागि गृह मन्त्रालयलाई र स्थानीय शान्ति समितिका लागि शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयलाई । नेपाली राजनीतिक दलहरूको केन्द्रकृत निर्णय-कार्यको अर्थ वरिष्ठ नेता तथा तिनका सल्लाहकारहरूसम्म पुग्नु पनि जरूरी थियो । परियोजनाका कर्मचारीहरूले पर्यवेक्षण तथ्यहरू वरिष्ठ राजनीतिक नेताहरूसँग बाँड्नका लागि नियमित भेटघाट गरे । तथापि, पाठकका जिज्ञासा तथा परियोजनाको प्रभाव सेन्टरका लागि निरन्तर चुनौती थिए ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय परियोजनाका उत्पादनहरूको नैसर्गिक तथा ग्रहणशील पाठक थियो । दातृ निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा दूतावासहरूसँग स्थानीय तहको परिवेश बुझ्नका लागि प्रायः सीमित मात्र साधनस्रोत हुने भए पनि र उनीहरूसँग व्यापक विकास कार्यक्रम तथा शान्ति प्रबर्द्धन प्राथमिकताहरू हुन्थे जसको सान्दर्भिकता तथा प्रभावकारिता स्थानीय तहको परिवेशसँग गम्भीरतापूर्वक निर्भर रहन्थ्यो ।

नतिजाहरूमाथिको पहुँच । सेन्टरको नतिजाको सार अंग्रेजी र नेपालीमा लामो, सार्वजनिक प्रतिवेदनहरूमा हुन्थ्यो । ती नतिजाका पाठकहरूको परिमाण स्पष्ट थिएन, न त देशका दुर्गम हिस्साका नागरिकहरूको ती सजिलै प्राप्त गर्ने क्षमता नै हुन्थ्यो । सेन्टरले आफ्नो रिपोर्टिङलाई संचारमाध्यमहरूमा प्रबर्द्धन गर्ने काम गर्‍यो । राष्ट्रिय, जिल्ला तथा गाउँ विकास समिति तहका सम्पर्कमाध्यमहरूको व्यापक इमेल सूचीहरू संकलन गर्दै नेपालभरि संचालित बैठकहरूमा हार्ड कपीहरू वितरण गर्‍यो । जे भए पनि, विविध किसिमका सरोकारहरू, सूचनाको आवश्यकता र व्यापकतम नेपालीहरूसम्म पुग्ने माध्यम परियोजनाका लागि मुख्य चुनौतीका रूपमा रहे ।

परियोजनाको प्रभाव तथा मूल्यांकन । एकातर्फ कार्टर सेन्टरको नेपालमा उपस्थिति, रिपोर्टिङका उत्पादन र समर्थन र अर्कोतर्फ नीतिगत नतिजा तथा सार्वजनिक बहसका बीचको सम्बन्ध बुझ्नु कठिनतम अभ्यास थियो । राष्ट्रव्यापी निर्वाचनमाथि उच्चतम राजनीतिक ध्यानाकर्षणका साथै पर्यवेक्षण नियोगका तथ्य तथा सुझावहरूको लक्षित ग्रहणकर्ताको रूपमा निर्वाचन व्यवस्थापन उपस्थित हुने जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको सम्भाव्य प्रभाव विस्तार गर्ने सुविधा मूल्यांकन गरिनुपर्ने कुनै एकलो, राष्ट्रव्यापी “ठूलो घटना” नहुने दीर्घकालीन राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियामा हुँदैनन् । तसर्थ सम्भाव्य प्रभाव बढी छरिएको हुन्छ (लामो समयावधि र धेरै संख्याका सरोकारवालाहरूमा फैलिएको) र केही परिघटनाहरू गोप्य छलफलहरूको परिणामका रूपमा आउन सक्छन् (मापन गर्न अझ कठिन हुने गरी) । सँगसँगै, प्रभाव कुनै भावी समयविन्दुमा पनि देखिन सक्छ जब कुनै निश्चित मुद्दामा राजनीतिक इच्छा र ध्यान बढ्छ र पर्यवेक्षण तथ्यहरूको सान्दर्भिकता ताजा बन्दछ । नेपालको मामिलामा, परियोजनाकालको बढीजसो समयमा विद्यमान लम्बिएको राजनीतिक गतिरोधले घटनाहरूलाई प्रभावित पार्ने सन्दर्भमा परियोजनाको क्षमतालाई कमजोर बनाइदियो, किनभने जिल्ला तथा गाउँ विकास समितिहरूमा विद्यमान गम्भीर महत्वका विषयहरूमा पनि राजनीतिक इच्छाशक्ति अपूर्ण नै थियो । जे भए पनि, तत्कालै प्रभाव देखिने र बुझिने नभए पनि संक्रमण प्रक्रियाबारे शुद्ध तथा विश्वसनीय सूचना निर्माण गर्नु आफैमा महत्वपूर्ण हुन सक्छ ।

यस परिप्रेक्ष्यमा, कार्टर सेन्टरका निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूले आफ्नो प्रभाव मापन गर्ने सम्बन्धमा समान चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्छ भन्ने ख्याल राख्नु जरूरी छ । नेपालमा संचालित राजनीतिक अनुगमन क्रियाकलापको जस्तै कार्टर सेन्टरका निर्वाचन नियोगहरूका मुख्य उद्देश्य पर्यवेक्षण गरिएको निर्वाचकीय प्रक्रियाको समग्र गुणस्तरका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय दुवै प्रमुख सरोकारवाला ग्रहणकर्ताहरूका धारणालाई आकार दिनु हो । यो प्रभाव अधिकांशतः सेन्टरले निर्वाचन प्रक्रियाको कुन स्तरको विश्वसनीय, स्वतन्त्र र सु-सज्जित मूल्यांकन प्रदान गर्‍यो र प्रमुख ग्रहणकर्ताहरूले सेन्टरका प्रतिवेदन तथा मूल्यांकनहरूलाई प्रक्रियाको दौरानमा प्रकट भएका यथार्थ जानकारीको निष्पक्ष स्रोतको रूपमा कुन मात्रामा हेर्छन् त्यसमा भर पर्छ । अन्य शब्दमा उल्लेख गर्नुपर्दा, सेन्टरको कुनै माध्यमले नियन्त्रण रहेको प्रभावको परिधि नतिजाहरूमा बढी प्रत्यक्ष भूमिका

तथा नियन्त्रण राख्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै खाले अन्य विभिन्न घटकहरूलाई निष्पक्ष जानकारी प्रदान गर्ने मामिलामा सीमित रहन्छ । राष्ट्रिय/स्थानीय तहमा यसमा राजनीतिक नेता, दलहरू, नागरिक, विचार नेता, संचारमाध्यम तथा अन्य समेटिन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय तहमा यसले स्थानीय घटकहरूमाथि राम्रो पकड राख्ने द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दातृसंस्थाहरू सहितका प्रमुख सरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई समेट्छ । सेन्टरको नेपालको राजनीतिक अनुगमन परियोजनाबाट उत्पादित प्रतिवेदन तथा मूल्यांकनहरूलाई नतिजामाथि अझ बढी प्रत्यक्ष भूमिका र नियन्त्रण रहने अन्य प्रमुख घटकहरूद्वारा यथार्थमा उपयोग गरियो र त्यसमाथि काम गरियो भन्ने कुराको नियन्त्रण सेन्टरसँग हुँदैनथ्यो । बरु, सेन्टरसँग आफ्नो रिपोर्टिङको गुणस्तर, आफ्ना प्रतिवेदनहरू प्रमुख पाठकहरूसमक्ष कुन मात्रामा पुग्दछन् र सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले घटनाहरूबारेको ज्ञान र दृष्टिकोणलाई कुन मात्रामा प्रभावित पार्छन् भन्नेमा मात्र नियन्त्रण रहन्छ । पछिल्लोको मापन गर्न सजिलो नभए पनि सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले दृष्टिकोणहरूलाई आकार दिन कुन हदको काम गर्छन् भन्ने मापन गर्न सशक्त प्रयास गर्नु जरुरी हुन्छ । प्रभावको विस्तृत मूल्यांकनका लागि सर्वेक्षण र नियन्त्रण समूहको संलग्नतासहितको दीर्घकालीन अध्ययन आवश्यक पर्ने र त्यो खर्चिलो र समय लाग्ने हुने भए पनि यदि साधनस्रोत सम्पन्न भएमा त्यसो गर्नु मूल्यवान हुन्छ- प्रभाव मापन गर्नका लागि वैकल्पिक उपायहरूको खोजी गर्नु जरुरी हुन्छ । सेन्टर यस चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न प्रयासहरू गर्न प्रतिबद्ध छ ।

आफ्ना प्रतिवेदनहरूले संचारमाध्यमहरूमा पाएको स्थानको विवरण लिने, नेपाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त व्यक्तिगत प्रतिक्रियाहरूलाई संकलन गर्ने र सन् २०१० र २०१४ मा गरी दुई पटक बाहिरी निकायद्वारा मूल्यांकन गराएर सेन्टरले आफ्नो प्रभाव मापन गर्ने चुनौतीलाई विभिन्न तरिकाले सम्बोधन गर्ने प्रयास गर्‍यो । तथापि, सेन्टरको उपस्थिति तथा रिपोर्टिङको समग्र प्रभाव र विशेषगरी नेपाली राजनीतिक नेताहरूकाबीच यसको प्रभाव मापन गर्नु सधैं एक उल्लेख्य चुनौती रह्यो । यो परियोजनाको रचना र कार्यपद्धति बनाउने बेलामा र साथसाथै परियोजनाको समग्र प्रभावको सवाल तथा पैसाको महत्वका सन्दर्भमा कार्टर सेन्टर र अन्य परिस्थितिहरूमा यस्तै काम अघि बढाउने सोच लिएका अन्य संस्थाहरूले जुध्नु पर्ने क्षेत्र हो । यस विषयमा थप छलफलका लागि परियोजनाका उपलब्धिहरूको खण्ड हेर्नुहोस् ।

निष्पक्षता कायम राख्नु । संवेदनशील राजनीतिक मुद्दामा सहभागी हुने योग्यता सेन्टरको निष्पक्षता र तटस्थताप्रतिको प्रतिबद्धताको निरन्तर धारणामा नै अत्यन्त निर्भर थियो । सेन्टरले आफ्नो रिपोर्टिङलाई सम्भव भएसम्म नेपाली राजनीतिक घटकहरूले निर्धारित गरेका स्थानमा नै आधारित गर्न खोज्यो, उदाहरणका लागि, विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्य राजनीतिक सम्झौताहरू । समग्रमा, सेन्टरले आफू सफल रहेको ठहर गर्‍यो, यद्यपि मे २०१२ को संविधानभाको म्याद नजिकिँदै गर्दा कुनै पनि किसिमको संलग्नतालाई प्रायः पक्षपातपूर्ण रूपमा व्याख्या गरिने राजनीतिक वातावरणको सिर्जना भएको पर्यवेक्षकहरूले उल्लेख गरेका थिए ।

परियोजना संरचनाका चुनौतीहरू

कर्मचारी सम्बन्धी । कार्टर सेन्टरका सवै तहका कर्मचारीहरू कुशल र धेरै विषयको ज्ञान राख्ने तथा गहन विश्लेषक, परिचालनसम्बन्धी तथा अन्तर-व्यक्तिगत दक्षताहरूले पूर्ण भएको हुनुपर्थ्यो जुन निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको भन्दा केही फरक थियो । उदाहरणका लागि, परियोजनाको लामो अवधिको अर्थ महिनौं लामो निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको दौरानमा आउन सक्ने अन्तर व्यक्तिगत समस्याहरूका लागि सक्रिय व्यवस्थापन र समाधान, व्यावसायिकताको स्तर तथा व्यवस्थापकीय कुशलताको अनिवार्यता पनि विशेष महत्वका साथ ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू थिए । सँगसँगै, अप्ट्यारो राजनीतिक विषयवस्तुका कारण पनि कर्मचारी कुशल, गहन राजनीतिक विश्लेषक र सचेत लेखक हुनु आवश्यक थियो । परियोजनाले न्यूनगुणस्तरीय वा त्रुटि भेटिएका तथ्यांकहरूलाई प्रयोग गर्ने सक्दैनथ्यो, रिपोर्टिङको स्तर सधैं उच्च रहनु जरुरी थियो । अन्ततः, टोलीहरूले प्रायः दुर्गम क्षेत्रहरूमा रहेर काठमाडौँबाट उचित स्वतन्त्रताका साथ काम गरे र उनीहरूले उच्च स्तरको संचालन विवेकका साथ काम गर्नु आवश्यक थियो । संक्षेपमा, कर्मचारीमा एकखालको असामान्य व्यापक कुशलता र क्षमता हुनुपर्थ्यो । ती कुशलताहरू केही हदसम्म काम गर्दै जाँदा विकसित गर्न सकिन्थ्यो तर परियोजनाको तीव्र गति र चुनौतीपूर्ण प्रकृतिको कारणले अघि बढ्नका लागि ती क्षेत्रहरूमा उल्लेख्य क्षमता देखिनै पर्थ्यो ।

पेशागत प्रगति । परियोजनाको क्यालेन्डर नेपालको राजनीतिक क्यालेन्डरसँग, विशेषगरी संविधान निर्माण प्रक्रियासँग जोडिएको थियो । प्रक्रियामा पटक पटक थपिएको समयवाधि र अन्ततः संविधानसभा विघटन र नयाँ निर्वाचनको घोषणाले गर्दा १२ महिनाको हुने भनेर अपेक्षा गरिएको पर्यवेक्षण नियोग कैयौं वर्षसम्मको निरन्तर उपस्थितिमा लम्बिन पुग्यो । जे भए पनि, परियोजनाका मुख्य कामहरू भने उही नै रहे । यसले कर्मचारीहरूको पेशागत प्रगतिको बढावा गर्नमा चुनौती थप्यो, संविधानसभाको थपिएको अवधि छोटो छोटो मात्र हुने भएकाले परियोजनाको क्षितिज पनि सधैं छोटो समयको नै रह्यो र थोरै मात्र औपचारिक पदोन्नति र भूमिकामा परिवर्तन भएका थिए । विशेषगरी अत्यन्त घरेलू कर्मचारीहरूका लागि पेशागत विकासका अवसरहरूको आवश्यकताहरू थियो, किनभने उनीहरूको औसत समयवाधि अन्तर्राष्ट्रिय सहकर्मीहरूभन्दा बढी नै हुने गर्दथ्यो । सेन्टरले घरेलू कर्मचारीहरूको पेशागत विकासलाई प्रबर्द्धन गर्न विभिन्न कदमहरू चाल्यो ।

घरेलू कर्मचारीको निरन्तरताका बीच अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीको फेरबदल । प्रारम्भमा, आउने अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले नेपालमा लगभग एक वर्ष र केही मामिलामा छ महिना बस्ने प्रतिबद्धता गर्नुपर्ने अपेक्षा थियो । यसको अर्थ, परियोजनाको हरेक वर्ष अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीमा उल्लेख्य हेरफेर हुन्थ्यो । यद्यपि निर्वाचन पर्यवेक्षण मापदण्डअनुसार टोलीको गतिशीलताका लागि यो हानिकारक थियो र यसले क्षेत्रीय टोलीहरूमाथि दीर्घकालीन संस्थागत ज्ञानको विकासलाई खल्बल्याइदियो । नयाँ कर्मचारीले

पर्यवेक्षणका मुद्दा तथा आफ्नो क्षेत्रीय पदहरूबारे पूरा बुझिसक्न प्रायः महिनौ लाग्थ्यो । लामो समयदेखि काम गरिरहेका नेपाली कर्मचारीहरूले यस खालको अवरोधसँग कम्मै जुध्नुपन्थ्यो ।

रकमको अनिश्चितता । नेपालको राजनीतिक संक्रमणकालको पर्यवेक्षणसँग सम्बन्धित अन्तिम चुनौती राजनीतिक प्रक्रियाको पटक पटकको थपिँदो अवधिका कारण परियोजनाको अवधि पनि पटक पटक थप्नु पन्थ्यो र हरेक थप अवधिका लागि थप रकमको आवश्यकता पर्थ्यो । राजनीतिक अवधिहरू सधैं दातृनिकायको रकम दिने चक्रमा मेल खानेगरी थप हुँदैनथे र यसले गर्दा धेरै अर्को फन्डिङ (सहयोग रकम) निश्चित नहुन्जेलसम्म पटक पटक अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीका करारका म्याद पनि गुज्रिन पुग्थ्यो, साथै घरेलु कर्मचारीहरूले पनि धेरै छोटो समयको करारलाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । यसले उल्लेख्य अनिश्चितता पैदा गर्थ्यो, कर्मचारीहरूलाई आफ्नो भविष्यको योजना बनाउन पनि असहज भयो, सेन्टरले दीर्घकालीन प्रतिबद्धता गर्न नसकेको कारण केही मूल्यवान कर्मचारीहरू गुमाउनु पन्थ्यो । समग्र नीतिगत योजना निर्माणमा यसले नकारात्मक असर पारेको थियो ।

स्थानीय साभेदार संस्थासँग काम गर्ने सम्भाव्यता

कार्टर सेन्टरले आफ्नो राजनीतिक संक्रमणकालको पर्यवेक्षण कार्य सञ्चालन गर्ने सन्दर्भमा पहिले नै पर्यवेक्षण गरिरहेका स्थानीय संस्थालाई सघाउने भन्दा आफैं प्रत्यक्ष पर्यवेक्षण गर्ने रोज्यो । यो छनौटको पछाडि विभिन्न कारणहरू थिए । पहिलो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण, एक अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षण संस्था र नेपालमा दीर्घकालीन पर्यवेक्षण अनुभव भएको हुनाले यो परियोजनालाई सेन्टरको कामको एक थप अवधिको रूपमा लिइएको थियो जसमा सेन्टर पहिले नै परिचित थियो र सन् २००७ देखि प्रत्यक्ष कार्यान्वयन गरिरहेको थियो । यसबाहेक, सन् २००८ को निर्वाचनपछि यो प्रकारको पर्यवेक्षण कार्यलाई जारी राख्ने थोरै वा कुनै स्थानीय संस्था थिएनन् (यद्यपि केही फरक उद्देश्यका साथ मिल्दोजुल्दो काम गरिरहेका केही संस्थाहरू पक्कै पनि थिए जो मानवअधिकार आदि विषयमा रिपोर्टिङ गरिरहेका थिए) । अपितु, धेरैजसो स्थानीय संस्थाहरूको राजनीतिक सरोकार वा सम्बद्धताले तिनका परियोजनाले विश्वसनीय र निष्पक्ष प्रतिवेदनहरू उत्पादन गर्न सक्ने क्षमतामा नकारात्मक असर परेको हुनसक्ने चासोहरू विद्यमान थिए । कार्टर सेन्टरको पृष्ठभूमि र दक्षताको साथसाथै नेपालको राजनीतिक परिवेशका आधारमा सेन्टरले आफ्नो पर्यवेक्षण कार्य प्रत्यक्ष गर्ने र परियोजनाका लागि कुशल घरेलु कर्मचारीहरू भर्ना गर्ने र तिनको प्रशिक्षण गर्ने निर्णय गर्थ्यो ।

तथापि, यो पक्कै पनि त्यस्ता राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षण गर्ने एक्लो विकल्प भने होइन । त्यस्ता पर्यवेक्षण र रिपोर्टिङ गतिविधि संचालन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले कुनै स्थानीय संस्थालाई सघाउने वा सँगै काम गर्ने सम्भावना पनि रहन्छ । यो एक यस्तो दृष्टिकोण हो जसको क्षमता विकासदेखि दीर्घकालीन स्थायित्वसम्मका व्यापक फाइदाहरू हुन्छन् । स्थानीय साभेदारसँग काम गर्नुका अवसर तथा जोखिमहरू सन्दर्भ र विशेषगरी विद्यमान क्षमता अनुसार फरक हुन सक्छन् । स्थानीय साभेदार संस्थाको संरचनाको आधारमा कार्यपद्धतिमा हेरफेर गरिनु पर्ने भए पनि सिकिएका पाठहरूमध्ये धेरैजसो सान्दर्भिक नै रहन्छन् । यसअलावा, राजनीतिक संक्रमणकालको पर्यवेक्षण कुनै अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको संलग्नताबिना स्थानीय संस्थाले स्वतन्त्र रूपमा पनि गर्न सक्छन् र यस्तो अवस्थामा ती स्थानीय संस्थाले माथि वर्णन गरिएका सबै नभए पनि केही पद्धतिहरूलाई अंगीकार गर्न सक्छन् ।

नेपाली पर्यवेक्षक तथा कर्मचारीहरूको भूमिका

अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूले आम रूपमा पर्यवेक्षकका भूमिकामा विदेशी नागरिकहरूलाई मात्र खटाउँछन् । तुलनात्मक रूपमा ती नियोगहरूको अल्पकालको प्रकृतिका कारण राजनीतिक पूर्वाग्रह र सम्बन्धहरूका मामिलामा राष्ट्रिय उम्मेदवारहरूको परख गर्न असहज हुन्छ, जबकि निर्वाचनका धेरै प्रक्रियाहरूको राजनीतिक संवेदनशीलताका कारण वास्तविक वा कथित पूर्वाग्रहको मूल्य ठूलो हुन जान्छ । यसबाहेक, विभिन्न देश तथा निर्वाचनका प्रक्रियाहरूलाई लगभग समान मापदण्डहरूद्वारा मूल्यांकन गरिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय नियोगहरूले गहिरो स्थानीय ज्ञान भएका व्यक्तिहरूलाई आफ्ना टोलीहरूमा राख्नु पर्ने भए पनि सम्भाव्य राजनीतिक जोखिमका कारण अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूले आफ्ना कर्मचारी सदस्यको रूपमा राष्ट्रिय कर्मचारीलाई समावेश गर्दैनन् ।

नेपालको राजनीतिक संक्रमण अनुगमन परियोजनाको दीर्घकाल र बढी सन्दर्भ-संवेदनशील प्रकृतिलाई स्वीकार गर्दै सेन्टरले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको मिश्रित टोली निर्माण गर्ने निर्णय गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू नियुक्त गर्ने कार्यले सेन्टरलाई पर्याप्त तुलनात्मक अनुभव, अन्तर्राष्ट्रिय नियोगका शिष्टाचारहरूबारे जानकारी, अंग्रेजी लेखनमा उच्च दखल र सम्भव भएसम्म नेपालकै पर्याप्त पूर्व अनुभव बटुलेका विश्वव्यापी उम्मेदवारहरूमध्ये बाट नियुक्त गर्न सहज बनायो । नेपाली पर्यवेक्षकहरूलाई पनि समूहका समान सदस्यको हैसियतमा समावेश गर्नाले जटिल स्थानीय परिवेश बुझ्न र स्थानीय सरोकारवालाहरूसँग दीर्घकालीन सम्बन्ध निर्माण गर्नमा परियोजनाको क्षमता वृद्धि गर्‍यो ।

परियोजनामा नेपाली कर्मचारीहरू काठमाडौं तथा अन्य जिल्लाका सरकारी कार्यालय, संचारमाध्यम तथा नागरिक समाजमा काम गरेकोसहित विविध पेशागत र व्यक्तिगत पृष्ठभूमि लिएर आए । उनीहरूको औपचारिक राजनीतिक रिपोर्टिङ, अंग्रेजी भाषा लेखन तथा परियोजनाको व्यवस्थापनको तरिका उल्लेख्य फरक थियो तर परियोजना अधि बढ्दै जाँदा त्यो उच्च स्तरमा पुग्यो । सेन्टरले नेपाली कर्मचारीहरूको पेशागत विकासका लागि नयाँ अवसरहरू खुला गरेर यी योगदानहरूको कदर गर्‍यो । कुशलतामा भिन्नताको कारणले अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू प्रायः अन्तर्राष्ट्रिय बजारतिरै फर्कने गर्छन् तर नेपाली पर्यवेक्षकहरूले ल्याएको कुशलताले परियोजना अधि बढ्दै जाँदा ती भिन्नताहरू तीव्र गतिमा घट्दै गए । केही परिस्थितिहरूमा, थपिएको अवधिमा टोलीहरू पूर्णतः नेपाली कर्मचारीहरूबाटै सञ्चालित भए । समय बित्दै जाँदा परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय र नेपाली कर्मचारीबीचको अनुपात कम गर्दै जान सक्थ्यो ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीहरू तटस्थतालाई कायम राख्नुपर्ने जरुरतप्रति संवेदनशील थिए । सेन्टरले कर्मचारीहरूको पक्षपातका कुनै पनि आरोप पाएन । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरू उच्चस्तरको व्यावसायिकताका साथ सञ्चालित भए र राष्ट्रिय कर्मचारीहरूले आफ्ना अन्तर्राष्ट्रिय सहकर्मीहरूले भन्दा कुनै पनि मामिलामा बढी व्यक्तिगत धारणाहरू छिराउने सम्भावना राखेको संकेत पाइएन ।

सेन्टरले नेपाली पर्यवेक्षकहरूलाई समावेश गर्नुले संक्रमणकाल अनुगमन परियोजनामा अत्यन्त प्रभावकारी सावित भएको मूल्यांकन गर्‍यो । यसै अनुभवमा आधारित हुँदा निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूले सबै नियोगहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूद्वारा मात्र सञ्चालित हुने कडा नियममाथि पुनर्विचार गर्नु अर्थपूर्ण हुनेछ । निर्वाचन पर्यवेक्षणको क्षेत्र विस्तार हुँदै जाँदा र अन्तर्राष्ट्रिय तथा नागरिक घरेलु पर्यवेक्षण दुवैका कार्यपद्धतिहरू सुधारिँदै र मिल्दै जाँदा, भविष्यमा अन्तर्राष्ट्रिय नियोगका कामहरूमा राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूलाई समावेश गर्ने सहकार्य, साभेदारी तथा अन्य मार्गहरूको खोजी गर्न अब बढी अवसरहरू प्राप्त हुन सक्छन् । सेन्टरको नेपालमा राजनीतिक पर्यवेक्षण कार्यको सफलतालाई सहज बनाउने केही परिस्थितिहरू निम्नसहितका थिए:

- निष्पक्ष रिपोर्टिङ तथा पर्यवेक्षणका लागि प्रतिबद्ध राजनीतिक रूपमा सूचित, अनुभवी तथा संलग्न नेपाली नागरिकहरूको मजबुत संख्या रहनु । विशेषतः पहिलो र दोस्रो जनआन्दोलनबाट प्राप्त अनुभवहरू धेरै नेपालीहरूका लागि रचनात्मक थिए र तिनले पक्षीय संलग्नताभन्दा माथि उठेर लोकतान्त्रिक सिद्धान्तहरूमा प्रतिबद्ध भएका राजनीतिक अनुभवप्राप्त नागरिकहरूको ठूलो जमात विकास गर्न सहयोग गर्‍यो ।
- राजनीतिक पर्यावरण तनावपूर्ण नै भए पनि राष्ट्रिय कर्मचारीहरूलाई उनीहरूको जातीय, भाषिक वा वर्ण पृष्ठभूमिका कारण अनिवार्यतः कुनै पक्षको कित्तामा राख्नुपर्नेगरी धेरै धुवीकरण भएको थिएन । कर्मचारीहरूले उच्च पेशागत मर्यादाहरूको पालनामार्फत निष्पक्ष रहँदै सरोकारवालाहरूको प्रतिष्ठालाई सफलतापूर्वक कायम राख्न सक्थे ।
- सहयोगी अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीले आफ्ना नेपाली सहकर्मीहरूको तर्फबाट लगातार वकालत गरिरहे र विदेशीहरू नै सधैं प्रमुख हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको आदर्शलाई चुनौती दिए ।
- परियोजनाको दीर्घकालीन प्रकृति र राष्ट्रिय कर्मचारीहरूमाभर रहेको उच्च ग्रहण/धारण दरले नेपाली सहकर्मीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय नियोगका अपेक्षाहरूबारे गहिरो ज्ञान विकास गर्न र संवाद तथा व्यवस्थापनका शैलीहरूमा सहवर्ती क्षमता विकास गर्न पर्याप्त समय दियो ।

परियोजनाका उपलब्धिहरू

कार्टर सेन्टरको नेपाल समयभरि परियोजना कर्मचारीहरूले सेन्टरको राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण कार्यको प्रभाव मापन गर्ने उपायहरूको खोजी गर्‍यो। यो जानकारी सेन्टरको नेपालको संक्रमणकाललाई सघाउने क्षमताको मापनका लागि मात्र सान्दर्भिक नभई परियोजना नयाँ र परीक्षणकालमा रहेको स्थितिमा यसले अन्य सन्दर्भमा पनि समान प्रयासहरूबारे जानकारी दिन सक्थ्यो। तथापि, विशेषगरी लोकतन्त्र, शासन तथा शान्तिका लागि सहयोगको क्षेत्रमा मूल्यांकनको प्रभाव विरलै सोभो वा सीधा हुन्छ। उदाहरणका लागि, कुनै रोगको अवस्था बढ्दो वा घट्दो छ भन्ने हेर्न गुणात्मक तथ्यांकमा भर पर्न सकिने कार्टर सेन्टरका स्वास्थ्य कार्यक्रमहरूजस्तो नभई शान्ति तथा लोकतन्त्र बढ्दै वा घट्दै छ तथा त्यसो हुनुको कारण के हो र कुनै पनि संस्था वा परियोजनाले त्यो परिवर्तनका लागि कति भूमिका खेलेको छ भन्ने थाहा पाउन थोरै मात्र समानखाले विश्वसनीय, स्पष्ट, स्वीकार्य र सहज सूचकहरू हुन्छन्। समग्र क्षेत्रका मामिलामा राजनीतिक संक्रमणकालमा उच्च गुणस्तरीय, प्रभावकारी सहयोग सुनिश्चित गर्नका लागि अझ बढी कामको आवश्यकता हुन्छ। फेरि पनि, उपलब्ध औजारहरूको उपयोगमा त्यस्ता विश्लेषण गर्ने प्रयास गर्नु र यो गम्भीर अन्तरनिहित प्रश्नमा नियमित ध्यान दिनु महत्वपूर्ण नै हुन्छ।

कार्टर सेन्टरले नेपालमा गरेको प्रयासको बृहत उद्देश्य द्वन्द्वपश्चातको लोकतन्त्रको सशक्त विकासलाई सघाउनु थियो। सेन्टरको आफ्नो उद्देश्यलाई योगदान दिने माध्यम राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण प्रयासहरूमा लक्षित हुँदै दीगो शान्ति र समावेशी लोकतन्त्रतर्फको नेपालको समग्र प्रगतिलाई प्रभावित पार्न सक्ने शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाका प्रमुख विषयहरूबारे उपलब्ध निष्पक्ष जानकारीको मात्रा बढाउनु थियो। सवेदनशील तथा महत्वपूर्ण मुद्दाहरूबारे उपलब्ध जानकारीहरूको परिमाण बढाउँदा घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूलाई थप जानकारीसहितको छलफल गर्न सहज हुने र सम्भवतः प्रमुख मुद्दाहरूमा थप जानकारीयुक्त निर्णय बनाउन सकिने आशय थियो। जिल्ला तथा गाउँ तहका धारणा र पर्यवेक्षणहरूलाई केन्द्र बिन्दु बनाउँदा ती छलफल तथा निर्णयहरूमा स्थानीय तहका नागरिक समाज, राजनीतिक दलहरू, सरकार, संचारमाध्यम तथा नागरिकहरूको आवाजलाई समावेश गर्ने माध्यम पनि बन्दथ्यो। अन्त्यमा, पर्यवेक्षणका तथ्य तथा सुझावहरूले तिनको उपयोग गर्न चाहनेहरूका लागि सहयोगी औजारको रूपमा र नेपालको राजनीतिक इतिहासको यस कालखण्डको बृहत अभिलेख प्रदान गर्ने काम गर्नेछ।

सेन्टरको पर्यवेक्षण प्रयासको अर्को उद्देश्य नेपालको राजनीतिक संक्रमणका साथसाथै प्रक्रियाको सबै पक्षहरूमा सार्वजनिक सहभागिता र प्रतिनिधित्वका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको निरन्तर सहयोग प्रदर्शन गर्नु थियो। यसबाहेक, निरन्तर लोकतान्त्रिक तथा निर्वाचकीय सशक्ततामा योगदान दिने सन्दर्भमा सन् २०१० मा अर्को उद्देश्य पनि थपियो, त्यो कार्टर सेन्टरको सन् २००८ को निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको मतदाता सूचीको गुणस्तर सुधार गर्ने प्रमुख सुझावसम्मत हुनेगरी बायोमेट्रिक मतदाता दर्ता प्रक्रियाको सीमित मूल्यांकन गर्ने थियो।

ती लक्ष्यहरू पूरा गर्ने सन्दर्भमा प्राप्त सफलतालाई मापन गर्न सेन्टर विभिन्न परिमाणात्मक र गुणात्मक सूचकहरूमा निर्भर रह्यो।

गुणात्मकता

सन् २००९-२०१४ को अवधिभरि सेन्टरले ६,००० भन्दा बढी बैठकहरू गर्‍यो। तीमध्ये अधिकांश बैठक सेन्टरका पर्यवेक्षक र सरकारी अधिकारीहरू, राजनीतिक दलका सदस्य, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, पहिचान समूहका घटकहरू, सुरक्षा बल, संचारमाध्यम, व्यवसायी समुदाय र नागरिकहरूलगायतका जिल्ला वा गाउँ तहका सरोकारवालाहरूसँग भए। (कार्टर सेन्टरको कार्यपद्धति र पर्यवेक्षण भ्रमणहरूबारे थप जान्नका लागि कृपया कार्यपद्धति र चुनौतीहरूको खण्ड हेर्नुहोस्)। आफ्नो कामको दौरानमा सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले नेपालका ५५ वटै जिल्लाहरूको भ्रमण गरे र अधिकांश जिल्लाहरूको भ्रमण धेरैपटक गरे। ती भ्रमणहरूका आधारमा सेन्टरले २७ वटा प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्‍यो। (प्रकाशित सबै प्रतिवेदन तथा वक्तव्यको पूर्ण सूची प्रतिवेदनको अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ।)^{१०} सेन्टरले नेपालका उच्च नेताहरूसँग भेट्न र छलफल गर्न अप्रिल २०१३ र नोभेम्बर २०१३ मा राष्ट्रपति कार्टरद्वारा भएका दुई भ्रमणहरूसहित १२ वटा उच्चस्तरीय नियोगहरू संचालन गर्‍यो, क्षेत्रीय सरोकारवालाहरूसँग १० वटा सत्र र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका लागि २० वटाभन्दा बढी जानकारी सत्रहरू आयोजना गर्‍यो। सेन्टरले विद्युतीय र हार्डकपीका माध्यमद्वारा प्रतिवेदनका हज्जारौं प्रतिहरू राष्ट्रिय, जिल्ला तथा गाउँतहमा वितरण पनि गर्‍यो।

यी परिमाणात्मक सूचकहरूले केही हदसम्म सेन्टरको आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्ने तर्फको उपलब्धिलाई प्रदर्शन गर्दछन्। उदाहरणका लागि, आयोजना गरिएका बैठकहरूले स्थानीय तहका आवाज तथा धारणाहरू संकलन गर्ने उद्देश्यलाई सघाए, जबकि सार्वजनिक प्रतिवेदनहरू ती आवाजहरूलाई काठमाडौंमा निर्णयकर्ताहरू समक्ष ल्याउने र शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाका प्रमुख विषयहरूमा उपलब्ध निष्पक्ष जानकारीको मात्रा बढाउने साधन बनेका थिए। ती बैठकहरूलाई नेपालको संक्रमण प्रक्रियामा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको निरन्तर उपस्थिति तथा सहयोग देखाउन सेन्टर कति मात्रामा सक्षम थियो भन्ने संकेत गर्न पनि उपयोग गर्न सकिन्छ। तथापि, गुणात्मक सूचकहरू पनि कथाका महत्वपूर्ण भागहरू हुन्।

^{१०} सबै प्रतिवेदन र वक्तव्यहरू द कार्टर सेन्टरको वेबसाइट

https://www.cartercenter.org/news/publications/peace/democracy_publications/nepal-peace-reports.html मा पनि उपलब्ध छन्।

गुणात्मक सूचकहरू

परियोजना अवधिभरि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै घटकहरूले नेपालमा सेन्टरको उपस्थिति सान्दर्भिक तथा प्रभावकारी रहेको दृष्टिकोणले हेरेको बताए । उनीहरूको धारणामा सेन्टरका दुई मुख्य योगदानहरू यस्ता थिए: क) सबै मुख्य घटकहरूलाई शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउन तथा नयाँ संविधान निर्माण गर्न दवाव दिइराख्ने, र ख) वर्तमान परिवेश र प्रवृत्तिहरूबारे देशभरिबाट प्राप्त प्रत्यक्ष निष्पक्ष जानकारी प्रदान गर्ने, साथसाथै द्वन्द्व वा हिंसाका संकेतहरूबारे यथासम्भव चाँडो सावधान बनाउने ।

ती धारणाको प्रमाणका स्रोतहरू सन् २०१० को हिउँदमा र सन् २०१४ को मध्यतिर सम्पन्न सेन्टरको कामबारेका दुईवटा बाहिरी मूल्यांकनहरू, राष्ट्रिय राजनीतिक नेता, नेपाली नागरिक समाज, कुटनीतिक तथा दातृसंस्थाहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले संचारमाध्यममा पाएको स्थान, सेन्टर तथा यसका प्रतिवेदनहरूबारे जानकारीको स्तर र पत्रकार, विश्लेषक, राजनीतिज्ञ तथा अन्यद्वारा सम्पादकीय, समाचार लेखनमा तथा सरकारसँगको छलफलमा प्रतिवेदनमा समावेश जानकारीहरूको प्रयोगलगायतका छन् । उदाहरणका केही छनौटहरू निम्नलगायतका छन्:

- सेन्टरका प्रतिवेदनहरू पढिएको र तिनको प्रयोग भएको सबैभन्दा स्पष्ट रूपमा उनीहरूले संचारमाध्यममा स्थान पाएको बेला देखिन्थ्यो । आम रूपमा सेन्टरका प्रतिवेदनहरूलाई प्रकाशित भएलगत्तैका दिनहरूमा कान्तिपुर, द काठमाडौं पोस्ट, द हिमालयन टाइम्स, रिपब्लिक तथा नागरिकजस्ता कम्तीमा एक वा त्यो भन्दा बढी ठूला नेपाली वा अंग्रेजी भाषाका अखबारहरूले समेट्दथे ।
- यसबाहेक, कहिलेकाहीं प्रतिवेदनहरूको सन्दर्भ वैचारिक लेख र सम्पादकीयमा पनि जोडिन्थ्यो । उदाहरणका लागि, संविधानसभा सदस्य तथा नेपाली कांग्रेसका नेता नरहरि आचार्यले सन् २००९ मा कान्तिपुरमा लेखेको एक विचारमा पहिचान आधारित संघीयताका बारेमा कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदन तथ्यहरूलाई उद्धृत गरे भने काठमाडौं पोस्टमा सन् २०१० मा प्रकाशित एक विचारका लेखकले आफ्नो तर्कलाई पुष्टि गर्नका लागि सेन्टरको सुरक्षा वातावरणबारेको प्रतिवेदनको हवाला दिए ।
- बिरलै सही, प्रतिवेदनहरूलाई पक्षपोषक औजारहरूको रूपमा उपयोग गरिएको देख्न पनि सम्भव भयो । उदाहरणका लागि, सन् २०११ मा नेपाली कांग्रेसका एक वरिष्ठ नेता डा. रामशरण महतले व्यवस्थापिका संसदको बैठकमा कार्टर सेन्टरको राजनीतिक दलका युवा समूहहरूबारेको प्रतिवेदनको सन्दर्भ उठाए ।
- तथापि, प्रतिवेदनहरूबाट सार्वजनिकभन्दा व्यक्तिगत प्रतिक्रियाहरू बढी प्राप्त भए । राजनीतिक वृत्तका नेपाली नेताहरू, सरकारी तथा सुरक्षा अधिकारीहरू, नागरिक समाज सदस्यहरू, संचारमाध्यमका प्रतिनिधिहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधिहरूले सेन्टरले जारी गरेका प्रतिवेदनहरूमा रहेका विवरणहरूबारे नियमित रूपमा व्यक्तिगत प्रतिक्रियाहरू दिए । ती प्रतिक्रियाहरू टेलिफोन, इमेल र पत्रहरूमार्फत र बैठक तथा अन्तरक्रियाहरूमा प्राप्त भएका थिए । सेन्टरले कहिलेकाहीं बाहिरी माध्यमहरूबाट आफ्ना प्रतिवेदनको प्रसंग उठाइएका बैठकहरूको बारेमा पनि सुन्थ्यो तर ती बैठकहरूमा सेन्टर उपस्थित भने थिएन ।
- यस बाहेक, विभिन्न समयमा कार्टर सेन्टरका कर्मचारीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधिहरूले रकमसम्बन्धी निर्णयहरूलगायत, योजना तथा नीतिगत निर्णयहरू र स्थानीय शान्ति समितिदेखि वाइसिएलको भूमिका तथा पूर्व लडाकुहरूको बहिर्गमनको प्रक्रियासम्मका बृहत मुद्दामा पक्षपोषणका प्रयास र अभियानहरूका सम्बन्धमा उनीहरूका कार्यालयमा गरिने निर्णयलाई सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले कसरी प्रभावित पारे भन्ने बताउँथे । सेन्टरका जानकारी सत्रहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको निरन्तर बाक्लो उपस्थितिको यथार्थले पनि प्रदान गरिएको जानकारी मूल्यवान रहेको संकेत गर्थ्यो ।
- विभिन्न पत्रकार तथा संचारमाध्यमका सम्पादकहरूले सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले आफ्नै रिपोर्टिङ निर्णयहरूलाई प्रभावित पारेको प्रतिक्रिया दिएका थिए । सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले उनीहरूलाई कुनै निश्चित मुद्दामा अनुसन्धान गर्न वा त्यसलाई पछ्याउन वा कुनै विषयलाई विशेष कोणबाट समेट्न रिपोर्टिङ कर्मचारी पठाउन प्रेरित गरेर प्रभावित पारेको बताए ।

द्वन्द्वको जोखिम घटाउन सहयोग गर्दै

सेन्टरले आफ्ना सार्वजनिक प्रतिवेदनहरूको उपयोगमार्फत नेपालको द्वन्द्वको जोखिम र मात्रालाई घटाउने तर्फ योगदान गर्नका लागि निम्नलिखित उपायहरू अपनायो:

- थप तनाव वा द्वन्द्व निम्त्याउने सम्भावना बोकेका निश्चित मुद्दा तथा कारकहरूलाई पहिचान गरेर, जस्तै वाइसिएलका क्रियाकलापहरू वा मध्य तथा सुदूरपश्चिम तराईका जग्गा मुद्दाहरूमा द्वन्द्वको सम्भावना, र यस जानकारीलाई व्यापक प्रचारित गरेर ।
- जातीय संघीयताबारे नागरिकहरूका धारणाहरू वा माओवादीहरूद्वारा कब्जा र फिर्ता गरिएका जग्गाका परिमाणहरूजस्ता विषयहरूमा गलत सूचनालाई रोक्ने प्रयासद्वारा ।
- शान्ति प्रक्रिया तथा नेपालको लोकतान्त्रिक संक्रमणलाई कमजोर तुल्याउने जोखिम बोकेका वा अनुचित गतिविधिहरूबारे सावधान बनाएर जवाफदेहितामा योगदान दिने ।
- अन्ततः र सबैभन्दा सीधा रूपमा, थोरै संख्याका मामिलाहरूमा सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूको स्थानीय क्षेत्रमा भौतिक उपस्थितिले द्वन्द्वको जोखिम र स्तरलाई घटायो । उदाहरणका लागि, सेन्टरको एउटा टोलीले प्युठानमा एक विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्वाचनको पर्यवेक्षण गरे र यदि उनीहरू उपस्थित नभएका भए निर्वाचनको दौरानमा हिंसाको गम्भिर जोखिम हुने उनीहरूलाई बताइयो ।

- अन्ततः, आंशिक रूपमा निर्वाचन पर्यवेक्षण संस्थाको रूपमा रहेको अनुभवका कारण, सेन्टरले मतदाता दर्ता पर्यवेक्षण प्रतिवेदनहरूमाफत विशेष छाप पारेको थियो । प्रतिवेदनहरूले सबैभन्दा प्राथमिक र महत्वपूर्ण रूपमा निर्वाचन आयोगलाई कुन क्षेत्रहरूमा प्रक्रिया राम्रोसँग अघि बढिरहेको छ र कुन क्षेत्रहरूमा चुनौतीहरू बाँकी छन् भन्ने जानकारी दिने काम गर्‍यो । सेन्टरका तथ्यहरूबारे छलफल गर्न आयोगका सबै तहमा कैयौं असार्वजनिक जानकारी सत्र र बैठकहरू भए । प्रतिवेदनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय दातृनिकायलगायत अन्य सरोकारवालालाई उक्त प्रक्रिया र स्थानीय तहमा त्यसको स्थितिलाई पछ्याउन र आवश्यक पर्दा त्यसप्रतिको विश्वास प्रबर्द्धन गर्ने पनि काम गरे ।

परियोजनाको प्रभावबारे आफैँ तथ्यांक संकलन गर्नेबाहेक सेन्टरले दुईपटक बाहिरी मूल्यांकन पनि गरायो । पहिलो मूल्यांकन प्रतिवेदन सन् २०१० को अगष्टमा जारी भएको थियो र अर्को आउने क्रममा छ र सार्वजनिक समीक्षाका लागि उपलब्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ । सन् २०१० को मूल्यांकनले पाएको थियो कि:

- “(त्यो बेला) नेपालमा कार्टर सेन्टरको भूमिका तथा कामबारेको दृष्टिकोण अत्यन्तै सकारात्मक थियो । सरोकारवालाहरूमाभ्रम नेपालका पाँचै विकास क्षेत्रहरूबाट जानकारी र विश्लेषण प्रदान गर्ने सन्दर्भमा परियोजना धेरै उपयोगी भएकोमा मतैक्यता थियो । परियोजनाको सबैभन्दा लायक पक्ष क्षेत्रीय स्तरमा रहेको स्थलगत उपस्थिति थियो । सेन्टरले नेपालमा गरेका कार्यहरूको सबैभन्दा उल्लेख्य प्रभाव स्थानीय क्षेत्रबाट संकलित सूचना र विभिन्न सरोकारवालाहरूद्वारा ती सूचनाको प्रयोगको सेरोफेरोमा घुमेको छ ।”
- “स्थलगत अनुगमनकर्ताहरूले संकलन गरेका सूचनाहरूलाई अत्यन्तै मूल्यवान ठानिएको थियो र क्षेत्र तथा जिल्लाहरूबाट त्यसै किसिमका सूचनात्मक विवरण अन्य कुनै पनि संस्थाले प्रदान गर्न नसक्ने ठहर गरिएको थियो ।”
- “सरोकारवालाहरूले प्रतिवेदनहरूमा परियोजनाको उच्चतम महत्व पाएको एकमत भै बताए किनभने तिनीहरूले उनीहरूलाई काठमाडौँभन्दा बाहिरको विकासका बारेमा वस्तुगत र यथार्थ तस्वीर प्रदान गर्दथ्यो ।”

सन् २०१४ को मूल्यांकनका प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायतका थिए:

- “आफ्ना धारणा व्यक्त गर्ने सबै व्यक्तिहरूले विश्लेषणले प्रतिवेदनमा सत्यता रहेको र स्वतन्त्र, विश्वसनीय तथा विस्तृत बनेको ठहर गरे, यद्यपि भित्री कुराहरूबारे धेरै राम्ररी थाहा पाएकाहरूले आक्कलभुक्कल (सम्भवतः हटाउन नसकिने) अशुद्धिहरूको टिपोट गरे । बरिष्ठ प्रशासकका र नेपाली सेनालगायतका विभिन्न पाठकहरूद्वारा प्रतिवेदनलाई गम्भीरतापूर्वक लिइयो, प्रतिवेदनलाई पढ्न योग्य ठान्ने थोरै मात्र बाहिरी स्रोतहरूमध्येको नेपाली सेनाले प्रतिवेदन प्रभावित पार्ने नभई रोचक रहेको प्रतिक्रिया दिए ।”
- “कार्टर सेन्टरका राजनीतिक संक्रमण अनुगमन प्रतिवेदनहरू जानकारी र विश्लेषणको अभ्यासको पूर्ण वा प्राथमिक अंश बनेका वार्ता गरिएकामध्ये अधिकांश व्यक्तिहरूले पनि हेरेका थिए । प्रतिवेदन तथा सुभावहरूमा लुकेको समर्थनको पहिचान गर्नेहरूले पनि तिनलाई “हामीले के गर्ने भन्ने बताउने” बाहिरी स्रोतको रूपमा लिएनन् ।
- “तैपनि, जतिसुकै लामो दस्तावेज र अल्पकालीन समाचार मुद्दासँग नजोडिने जुनसुकै विषयका लागि व्यापक पाठक पाउनु कठिन भएको प्रस्ट थियो । राजनीतिक दलहरू र विशेष गरी तिनका अधिकांश उच्च नेताहरू पहुँचका हिसाबले विशेष कठिन पाठकहरू थिए ।”

मूल्यांकन प्रतिवेदनहरूले सेन्टरलाई प्रभावकारितामा सुधार ल्याउने उपायहरू पनि उल्लेख गरे, सम्भव भएको समयमा प्रतिवेदनहरूको संख्या वृद्धि गर्ने, रेडियो र टेलिभिजनजस्ता फरक र सम्भवतः बढी प्रभावकारी माध्यमबाट सबै सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउने, तथा प्रतिवेदनका विषयवस्तुमा अझ व्यापक र पारदर्शी ढंगमा परामर्श गर्ने आदि ।

परियोजनाको उपलब्धिाको अन्तिम विषय भविष्यमा गरिने राजनीतिक संक्रमण तथा अन्य गैर-निर्वाचन राजनीतिक प्रक्रियाहरूको पर्यवेक्षणहरूलाई सहयोग गर्ने औजारहरू तथा संस्थागत ज्ञानको विकास थियो । घरेलु कर्मचारीका परिस्कृत भूमिका, गुणात्मक डाटाबेस निर्माण र राजनीतिक अनुगमनको भूमिकामा निर्वाचन पर्यवेक्षणको संरचना अंगीकार गर्नु कार्टर सेन्टरका लागि सबै महत्वपूर्ण कदमहरू थिए । हासिल शिक्षा र भविष्यमा ध्यान दिनका लागि प्रश्नहरूले अन्य संस्थाहरूले आफ्नो काम अघि बढाउँदा यस परियोजनाबाट लाभ पाउनु भन्ने सुनिश्चित गर्न नेपालमा गरेको अनुभवको राम्रो दस्तावेज बनाउने सेन्टरको अभिलाषालाई प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

चुनौती

सेन्टरको कामलाई समग्रमा जानकारीका सम्बन्धमा विद्यमान एकखालको गम्भीर रिक्ततालाई पूरा गर्नका लागि महत्वपूर्ण ठानिएको भए पनि परियोजनाले तीन महत्वपूर्ण चुनौतीहरूको सामना गरेको थियो: पहिलो, उच्च गुणस्तर, सान्दर्भिकता तथा विश्वसनीय पर्यवेक्षण तथ्यहरू निर्माण गर्नु, दोस्रो, उत्पादित जानकारीको व्यापक प्रसार भएको र लक्षित पाठकहरूसम्म पुगेको सुनिश्चित गर्नु र तेस्रो प्रमुख घटकले गर्ने निर्णयहरूमा ती जानकारीहरूको प्रभावको मात्रा । उदाहरणका लागि, सेन्टरले जग्गा फिर्ता र सुधारबारे दुईवटा प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्‍यो तर यसको परिणामस्वरूप सरकार वा अन्य सरोकारवालाहरूद्वारा प्रतिवेदनका सुभावहरूलाई पछ्याउने र ती मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने सापेक्ष प्रयास भएन । यी चुनौतीहरू आउनुमा केही कारणहरू यस्ता थिए: सीमित राजनीतिक इच्छाशक्ति, उच्च राजनीतिक नेताहरूमा जवाफदेहिताको अभाव र राष्ट्रिय तहमा

स्थानीय तहका चासोहरूलाई सम्बोधन गर्ने ध्यानको अभाव । कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदनहरूले विभिन्न विन्दुमा प्रमुख सरोकारवालाहरूमाथि थप दवाव दिएको भए पनि अधिकांश मामिलामा तत्कालिक नीतिगत परिवर्तनहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापित गर्न गाह्रो नै भयो । यो चुनौती प्रतिवेदन प्रकाशनद्वारा सकारात्मक परिवर्तनहरूको प्रयास गर्ने दृष्टिकोण राख्ने अन्य संस्थाहरूका लागि पनि लागू हुन्छ ।

पहिलो चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सेन्टरले आफ्ना रिपोर्टिङ फारमहरू, पर्यवेक्षण पद्धति तथा पर्यवेक्षकहरूको प्रशिक्षणलाई परिष्कार गर्न र परियोजना कार्यान्वयनका आफ्नै अनुभवहरूबाट सिक्न जारी राख्यो । सेन्टरले प्रतिवेदनका विषयहरूलाई सान्दर्भिक र मूल्यवान ठानिएको सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय तहका प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग पनि नियमित भेट्ने प्रयास गर्‍यो । दोस्रो चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सेन्टरले आफ्ना सूचनाहरूको प्रसारलाई विस्तार गर्न विभिन्न कदमहरू चाल्यो । यसको परिणामस्वरूप, उदाहरणका लागि, क्षेत्रीय सरोकारवालाहरूको सत्रको शुरुवात र राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहको संचार नीतिमा सशक्त जोड थियो । तथापि, यस विषयमा गर्न सकिने अझै पनि धेरै थियो । तेस्रो चुनौतीको सन्दर्भमा सेन्टरले आफ्नो मुख्य महत्व सरोकार संस्थाको रूपमा नभई सूचनाको स्रोतको रूपमा योगदान गर्नु हो भन्ने ठहर गर्‍यो । यो स्वरूपमा कमजोरीहरू रहे पनि सन् २०१४ को स्वतन्त्र मूल्यांकनले परियोजनाको सूचनादायी भूमिकाप्रतिको प्रतिबद्धताले सेन्टरलाई विश्वसनीय पर्यवेक्षण र विश्लेषणको एक निष्पक्ष स्रोतका रूपमा आफ्नो ख्याति कायम राख्न सघाएको उल्लेख गर्‍यो । यसको विशेष महत्व थियो किनभने परियोजना अघि बढ्दै जाँदा शान्ति प्रबर्द्धन, मानवअधिकार तथा सामाजिक विकासमा सहभागी अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूका लागि अझ बढी असहज वातावरण बन्यो । भविष्यमा समान खाले काम गर्ने सोच राख्ने कुनै पनि संस्थाले यी दुवै क्षेत्रहरूमा थप सोचविचार गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

नेपालमा कार्टर सेन्टरले निर्वाचन पर्यवेक्षणमा गरेको कार्य जस्तै सेन्टरको राजनीतिक अनुगमनको क्रियाकलापसँग आफ्नै प्रभावको मापन गर्ने परिधि सीमित छ, किनभने सेन्टरले आफूले उत्पादन गरेका प्रतिवेदन तथा मूल्यांकनहरूलाई नतिजाहरूमाथि अझ बढी प्रत्यक्ष भूमिका राख्ने अन्य प्रमुख घटकहरूद्वारा साँच्चिकै उपयोग गरियो र त्यसमाथि काम गरियो भन्ने जाँचन सक्दैनथ्यो ।

स्थायित्व

राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको सम्बन्धमा स्थायित्व एक प्रमुख सवाल हो - जस्तै, परियोजनाको समयपछि के बाँकी रहन्छ । यो सन्दर्भमा, कम्तीमा तीन उपलब्धिहरू उल्लेखयोग्य छन् । पहिलो, कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदनहरू भविष्यमा पनि सार्वजनिक अभिलेखमा रहनेछन् र तिनलाई इच्छुक जोकोहीले पनि उपयोग गर्न पाउनेछन् । ती प्रतिवेदनहरूले यो ऐतिहासिक संक्रमणकालको दौरानमा नेपालका मुख्य चुनौतीहरूको एक निष्पक्ष अवलोकन र जग्गा फिर्ता तथा सुधारजस्ता सान्दर्भिक शान्ति र संवैधानिक मुद्दाहरूमा आधाररेखा प्रदान गरेका छन् । यीमध्ये धेरै मुद्दाहरूलाई यसअघि प्रणालीबद्ध ढंगले दस्तावेजमा उतारिएका थिएनन्, जसले गर्दा सेन्टरका प्रतिवेदनहरूलाई अद्वितीय स्रोत बनाइदिएको छ । ती प्रतिवेदनहरू अन्य देशका सन्दर्भमा राजनीतिक संक्रमणहरूमा सहयोग गर्न काम गरिरहेका व्यक्तिविशेष तथा संस्थाहरूका लागि पनि सन्दर्भ दस्तावेजहरू हुन सक्छन् ।

दोस्रो, सेन्टरको वस्तुपरक पर्यवेक्षण कार्यमा नेपाली नागरिकहरूलाई संलग्न गरेर परियोजनाले आफ्नो देशले सामना गरिरहेका राजनीतिक चुनौतीहरूसँग गहिरो परिचय राख्ने उच्च सीपयुक्त विश्लेषकहरूको समूह उत्पादन गरेको छ । उनीहरूले भविष्यमा नेपालका लागि योगदान दिन ती सीपहरूको उपयोग गरिरहने छन् । यसबाहेक, कार्टर सेन्टरका पूर्व घरेलु कर्मचारीहरूको एक समूहले आफ्नो देशको संक्रमणकालको प्रक्रियाको उपलब्धिहरूमाथि नजर राख्न सम्भवतः सन् २००९-२०१४ को पर्यवेक्षण अर्वाधमा विकास गरिएको कार्यपद्धतिलाई नै प्रयोग गर्दै आफ्नै संस्था खडा गरेका छन् । यो एक सुखद विकास हो र एउटा त्यस्तो विकास हो जसमा कार्टर सेन्टर सम्भव भएसम्म सहयोग गर्न निरन्तरता दिने अपेक्षा गर्दछ ।

अन्त्यमा, कार्टर सेन्टरले परियोजना अवधिभरिका आफ्ना पर्यवेक्षण तथ्यहरूको एक डाटाबेस बनायो । ती तथ्यहरू भविष्यमा नेपाली र अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थीहरू, अनुसन्धानकर्ता, विद्वान, पत्रकार, विज्ञ समूह तथा राजनीतिक नेताहरूका लागि सान्दर्भिक र उपयोगी हुनसक्ने भएकाले सेन्टरले उक्त डाटाबेस कुनै नेपाली संस्थालाई हस्तान्तरण गर्ने निर्णय गर्‍यो । एक प्रमुख नेपाली अनुसन्धान संस्था- सोसल साइन्स बहालले डाटाबेसको नयाँ घरको रूपमा योगदान दिने उदार प्रस्ताव गरेको छ ।^{११} उक्त डाटाबेसमा स्रोतहरूको गोप्यतालाई सुरक्षित राख्न सबै पहिचान जानकारीहरूलाई हटाइएको छ र प्रारम्भमा सीमित संख्याका अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि मात्र उपलब्ध हुनेछ । तथापि, समय बित्दैजाँदा यसलाई अझ व्यापकतापूर्वक बाँड्न सकिने र यसले नेपालको इतिहासको यस कालखण्डबारे बुझ्न निरन्तर योगदान पुऱ्याइरहने अपेक्षा गरिन्छ ।

^{११} सोसल साइन्स बहालले थप जानकारी र सम्पर्क विवरणहरू <http://www.soscbaha.org> मा उपलब्ध छन् ।

हासिल पाठहरू

नेपालको राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षणबाट कार्टर सेन्टरले प्राप्त गरेको अनुभवका र ट्युनिसिया, इजिप्ट तथा सुडानलगायतका अन्य सीमित संख्याका देशका सन्दर्भहरूका आधारमा सिक्नुपर्ने केही पाठका साथसाथै छलफल र अन्वेषण गर्नका निम्ति धेरै नभए पनि समान संख्याका सवालहरू सामुन्ने आएका छन् । कर्मचारीहरूले आफ्नो पर्यवेक्षण कार्यपद्धति र परियोजनाका उत्पादनहरूलाई विकसित र परिष्कृत गर्ने प्रयास गर्दैजाँदा कार्टर सेन्टरका लागि नेपालको कार्य धेरै प्रकारले परीक्षणकालको थियो । यद्यपि हासिल शिक्षाहरू निर्वाचन पर्यवेक्षणसँग परिचित संस्थाहरूले संक्रमणकालको पर्यवेक्षणको कामलाई कसरी अनुकूल बनाउँछन् भन्ने दृष्टिकोणबाट उल्लेख गरिएका छन्, तिनीहरू यस्तै कार्य गर्न चाहने निर्वाचन पर्यवेक्षणको पृष्ठभूमि नभएको कुनै पनि संस्थाका लागि व्यापक सान्दर्भिक छन् ।

शिक्षाहरू

१. **संविधान निर्माण, शान्ति प्रक्रिया तथा लोकतन्त्रतर्फको रूपान्तरणलगायतका राजनीतिक संक्रमणहरूका लागि सामान्य निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगलाई भन्दा बढी दीर्घकालीन उपस्थिति आवश्यक हुन्छ ।**

संक्रमणकालमा प्रायः विवादास्पद प्रक्रियाहरू हुन्छन्, जसको गति र लाग्ने समयको अनुमान लगाउन कठिन हुन्छ । तिनीहरूका लागि कुनै पनि देशको राजनीतिक रोडम्यापमा प्रारम्भमा परिकल्पना गरिएभन्दा प्रायः बढी समय लाग्ने गर्छ । यसको अर्थ सम्बन्धित परियोजनाको क्यालेन्डर पनि प्रक्षेपण गर्न सकिने हुँदैन र परियोजना अवधिमा पटक पटक थप गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन सक्छ । यसको प्रभाव नीतिगत योजना निर्माण, परियोजना खर्च, कर्मचारी, सम्झौता तथा अन्य सञ्चालन आवश्यकताहरूका साथसाथै अनुगमन र मूल्यांकनका लागि पनि पर्छ । विशेषतः राजनीतिक विकासहरू दातृ निकायको खर्च विनियोजन गर्ने चक्रहरूसँगै पर्छन् भन्ने जरूरी हुँदैन । लम्बिएको संक्रमणकालले दातृनिकायलाई पनि दिक्क बनाउन सक्छ । राष्ट्रिय राजनीतिक तहमा शुरूमा सहमत भएको संक्रमणको अवधि जतिसुकै भए पनि परियोजनाका योजना दस्तावेजहरूमा ढिलाइ र थप अवधिको सम्भावनाको अपेक्षा गर्नु र दातृ निकायहरूसँग परिस्थितिहरूबारे अगावै खुला छलफल गर्नु व्यावहारिक हुन्छ ।

यसबाहेक, पर्यवेक्षणका लागि दीर्घकालीन उपस्थिति हुँदा त्यसले गहिरो संस्थागत ज्ञान प्राप्त हुने र परिपक्व पर्यवेक्षकहरू निर्माण गर्ने फाइदा हुने भए पनि यसले नयाँ चुनौतीहरूसँग पनि परिचित गराउँछ, किनकि दीर्घकालीन नियोगका जरूरतहरू पूरा गर्नका लागि भन्नु बृहत नीति तथा पद्धतिहरूको आवश्यकता पर्छ । यसले स्वस्थ टोली (व्यवस्थापकीय कुशलता सबै तहमा बढी महत्वपूर्ण बन्छ) परिवेश सुनिश्चित गर्नुपर्ने जरूरत बढाउँछ, पेशागत विकास, कर्मचारी मूल्यांकन, उचित क्षतिपूर्ति तथा लाभका प्याकेजहरू र पदोन्नतिका अवसरको अपेक्षाहरू बढाउँछ । यसबाहेक, दीर्घकालीन उपस्थितिको अर्थ नियोग सधैं निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको जस्तो तीव्र गतिमा चलन सक्दैन र राजनीतिक प्रक्रिया थाँती रहेको समयमा परियोजनाको सान्दर्भिकता र थप महत्व दुवैलाई सुनिश्चित गर्न र कर्मचारीको संरक्षण तथा मनोबललाई सघाउन पनि नियोगले उपयोगी नतिजाहरू उत्पादन गर्न जारी राख्नुपर्छ ।

२. **राजनीतिक संक्रमणका केही पक्षहरू (जस्तै मस्यौदा संविधानबारे औपचारिक सार्वजनिक परामर्श) निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगका केही पर्यवेक्षण कार्यपद्धतिसँग राम्ररी मिल्न सक्छन्, अरु पक्षहरू नमिल्न पनि सक्छन् ।**

निर्वाचन प्रक्रियामा रहेका धेरै पक्षहरूले यसलाई “पर्यवेक्षणीय” बनाउँछन्, जस्तै, स्पष्ट परिभाषित निर्वाचन ऐन तथा विनियमहरू, निर्वाचकीय कर्मचारीहरूका लागि प्रशिक्षण तथा मार्गदर्शन, निर्वाचकीय प्रक्रियाको तयारी गर्न जिम्मेवार निश्चित निर्वाचन व्यवस्थापन निकाय, निर्वाचनको मूल्यांकनका लागि मान्यताप्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू र सबै देशका निर्वाचकीय प्रक्रियाहरूको बनावटमा व्यापक समानता । सबैभन्दा माथि, कुनै पनि निर्वाचन लजिस्टिक हिसाबमा सघन हुन्छ - मतदाता दर्ता, प्रचारप्रसार गतिविधि, मतदान, गणना तथा परिणामहरूको तालिकीकरण देशभरिका विभिन्न स्थानहरूमा संचालन हुन्छन् र यसको वैधानिकताका लागि हरेक चरण र हरेक स्थलको प्रक्रिया पारदर्शी तथा लोकतान्त्रिक आदर्शहरूसँग मिल्ने गरी संचालित भएको हुनुपर्छ ।

तीमध्ये धेरै पक्षहरू राजनीतिक संक्रमणका कम्तीमा केही पक्षहरूमा प्रायः छुटेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि, नेपालमा संक्रमण प्रक्रियालाई मार्गदर्शन गर्न विस्तृत शान्ति सम्झौता थियो तर यसका अवयवहरूलाई कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा नीति तथा केही मार्गदर्शनहरू मात्र मूर्त थिए जबकि केही प्रमुख शब्दावलीहरूलाई परिभाषित नगरी छाडिएको थियो । राजनीतिक संक्रमणका अन्य सन्दर्भहरूमा अधिकारयुक्त मार्गदर्शक दस्तावेज हुँदै नहुन सक्छ । यसले देशभरि एक सिलसिलेवार, स्तरीय पर्यवेक्षण प्रयासको संरचना बनाउन र त्यस्ता प्रयासहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने औजारहरू (चेकलिस्ट तथा रिपोर्टिङ फारमहरू) बनाउन अभू कठिन बनाउँछ । तसर्थ पर्यवेक्षण प्राथमिकताको छनौट, पद्धति निर्माण तथा विकास, तथ्यांक व्यवस्थापन तथा तथ्यांकलाई प्रक्रियामा ढाल्नेबारे जानकारी दिन, कर्मचारीको तालिम, अनुसन्धान तथा विश्लेषणका लागि थप साधनस्रोतहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

त्यसैगरी, धेरै मामिलामा पर्यवेक्षणका तथ्य तथा सुझावहरूको सक्रिय उपयोग गर्न सक्ने निर्वाचन आयोगजस्तै अर्को निकाय नहुन पनि सक्छ । यस वास्तविकताको परिप्रेक्ष्यमा, संकलन गरिने जानकारी तथा जानकारीको वितरणको बनावट र नीतिगत सरोकारहरूलाई ध्यानपूर्वक निर्धारण गर्नका लागि लक्षित पाठकहरूबारे सावधानीपूर्वक सोच्नु अत्यन्त जरूरी हुन्छ ।

३. संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूको व्यापकताको अर्थ धेरै “विशेष मामिलाहरू” हुन सक्छन् जसका लागि सजिलै व्यवस्थापन गर्न सकिने, उच्च स्तरीकृत पर्यवेक्षण कार्यपद्धति लागू गर्न असहज वा अनुचित हुन जान्छ ।

राजनीतिक परिदृश्य, वर्तमानमा विद्यमान सूचनाका स्रोतहरू, राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणको सम्भाव्य थप महत्व तथा त्यस्ता जानकारीहरूको सर्वाधिक सही पाठकको स्पष्ट मूल्यांकन धेरै जरूरी हुन्छ । यी सबै विशेषताहरू फरक देशका सन्दर्भमा फरक हुन सक्छन् र कुनै देशको राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणको प्रयासको संरचना र केन्द्रबिन्दु अर्को देशको सँग मिल्ने सम्भावना नहुन सक्छ । परियोजनाका नतिजाहरू, पर्यवेक्षण कार्यपद्धति, स्थानीय साभेदारहरू, पर्यवेक्षण तथा रिपोर्टिङको सम्भावना र नीतिगत वकालतमा परियोजना कति मात्रामा सहभागी हुन्छ भन्ने कुरा सन्दर्भअनुसार फरक हुन्छ । संक्रमणकालीन सन्दर्भहरूको विविधताले अनुगमनकारी संस्थाहरूका लागि उनीहरूले काम गर्ने उद्देश्य राखेको देशको बारेमा ज्ञान लिन र त्यस ज्ञानले परियोजनाको बनावट र कार्यान्वयनलाई आकार दिन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्न यथेष्ट साधनस्रोत लगाउनु पर्ने आवश्यकता सिर्जना गर्दछ ।

४. कार्टर सेन्टर राजनीतिक संक्रमण वा संवैधानिक प्रक्रियाहरूका लागि पर्यवेक्षण नियोगहरूले उपयोग गर्न सक्ने कुनै सहमतिपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू निर्धारित भएको बारे जानकार छैन ।

समय बित्दै जाँदा, अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण संस्थाहरू निर्वाचन प्रक्रियाको आफ्नो मूल्यांकनको आधारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सार्वजनिक कानूनबाट ल्याइएका अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मापदण्डहरूको प्रयोग गर्न बढी नै केन्द्रित हुँदै गैरहेका छन् । “अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षणका सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र” तथा त्योसँगैको “अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षकहरूको आचारसंहिता” को सफलतासँगै अधि बढ्दा कार्टर सेन्टरले अन्य सँगैका संस्थाहरूसँगै मिलेर सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आधारित भै लोकतान्त्रिक निर्वाचनहरू मूल्यांकन गर्ने मापदण्डहरू लेख्ने संयुक्त प्रयास शुरू गरेको छ । यो प्रयासमा पर्यवेक्षकहरूका लागि ती मापदण्डहरूमा आधारित व्यावहारिक औजारहरू निर्माण गर्नेलगायत निर्वाचनहरूको मूल्यांकन गर्ने अनुकूल मापदण्डहरूको आवश्यकताका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समुदायभित्र वार्तालाई प्रोत्साहन दिनेलगायत छ । यो काम प्रक्रियामा छ, तर उल्लेख्य प्रगति भैसेको छ ।^{१२}

संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूलगायत राजनीतिक संचालनका लागि लोकतान्त्रिक शासनका^{१३} व्यापक मान्यताप्राप्त मापदण्डहरूको स्पष्ट माने हुने भए पनि संविधान निर्माण वा लोकतान्त्रिक संक्रमणहरूलाई नियमन गर्ने विस्तृत, निश्चित तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त आदर्श र मापदण्डहरू हाल अस्तित्वमा छैनन् । यसको अर्थ पर्यवेक्षक संस्थाहरूका लागि उनीहरूले प्राप्त गरेका तथ्यहरूलाई मान्यताप्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तहरूको ढाँचाभित्र राख्नु र ती सिद्धान्तहरूको परिप्रेक्ष्यमा उपलब्धलाई मूल्यांकन गर्नु असहज हुन्छ । तैपनि, सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा लोकतान्त्रिक शासनका सर्वमान्य मापदण्डहरूमा अधि बढ्नु व्यावहारिक हुन सक्छ । यो समयमा, राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणका लागि यो एक अवसर र चुनौती दुवै हो ।

५. राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण नियोगहरूको भर्ना र कर्मचारी व्यवस्थापन निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगहरूभन्दा भिन्न हुनुपर्छ ।

निर्वाचकीय पर्यवेक्षणका लागि योग्य र प्रभावकारी भएका अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारी तथा पर्यवेक्षकहरू राजनीतिक पर्यवेक्षणका लागि सुहाउँदा हुन्छन् भन्ने जरूरी हुँदैन । संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूको विविधता तथा जटिलताको स्थितिमा पर्यवेक्षकहरूले प्रभावकारी हुनका लागि सन्दर्भको संवेदनशीलतासँगै काम गर्दै सिकदै जानु आवश्यक हुन्छ । यो निर्वाचकीय प्रक्रियाहरूमा भन्दा बढी नै महत्वपूर्ण छ, किनभने दुई संक्रमणहरू उस्तै हुँदैनन् र पर्यवेक्षणका लागि हरेक पटक नयाँ विषयवस्तु अगाडि आउँछ ।

मुख्य समूह तथा क्षेत्रगत कर्मचारी दुवैका लागि कर्मचारीहरूको संख्या, भूमिका तथा छनौटको मापदण्डलाई नियोगको आवश्यकतासँग मिल्ने गरी पुनर्विचार गरिनुपर्छ । विशेषतः, निश्चित देश वा क्षेत्रको पर्यवेक्षण वा राजनीतिक विश्लेषण, लोकतन्त्रीकरण, असल शासन वा मानवअधिकारबारे विज्ञताप्राप्त उम्मेदवारहरू निर्वाचन पर्यवेक्षणको मात्र अनुभव लिएका उम्मेदवारहरूभन्दा बढी सफल हुन सक्छन् । नेपाल अनुभवबाट पर्यवेक्षण पद्धतिमा सम्बन्धित देश वा विषयगत विज्ञता भएका कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षित गर्नु निर्वाचन पर्यवेक्षकहरूलाई नेपाली राजनीति बुझ्न र अनुसन्धान गर्न प्रशिक्षित गर्नुभन्दा सजिलो हुने प्रस्ट भयो । त्यसै बेला, कुनै निश्चित देशमा व्यापक अनुभव हासिल गरेका उम्मेदवारहरूलाई उनीहरू राजनीतिक रूपमा निष्पक्ष रहेको र खुला दिमागका भएको सुनिश्चित गर्न र समय बित्दै जाँदा उनीहरूलाई कुनै राजनीतिक घटकको पक्षमा देखिने बनाउन सक्ने सम्बन्ध निर्माण नगरेको सुनिश्चित गर्नका लागि सावधानीपूर्वक परख गरिनुपर्छ ।

^{१२} लोकतान्त्रिक निर्वाचनका दायित्वहरू को कार्टर सेन्टरको डाटाबेस हेर्नुहोस् । <https://www.cartercenter.org/des-search/des/Introduction.aspx>. एभरी डेविस-रोबर्ट्स र डेविड जे. क्यारोल, “Using International Law to Assess Elections,” *Democratization* 17, नं. ३ (२०१०), पृ. ४१६-४४१ र डेविड जे. क्यारोल र एभरी डेविस-रोबर्ट्स, “कार्टर सेन्टर तथा निर्वाचन पर्यवेक्षण: निर्वाचन मूल्यांकनका लागि एक दायित्व आधारित दृष्टिकोण,” “The Carter Center and Election Observation: An Obligations-Based Approach for Assessing Elections,” *Election Law Journal* 12, नं. १ (२०१३), पृ. ८७-९३

^{१३} डेमोक्रेसी रिपोर्टिङ इन्टरनेशनल तथा द कार्टर सेन्टर, “Overview of State Obligations Relevant to Democratic Governance and Democratic Elections,” सेप्टेम्बर २०१२ ।

६. तथ्यपरक पर्यवेक्षण तथा विश्लेषणका भूमिकामा सुप्रशिक्षित, निष्पक्ष घरेलु कर्मचारीहरूलाई रोजगारी दिँदा परियोजनाका नतिजा सशक्त बनाउन सक्छन्, साथै नियोगको समग्र सफलतामा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन र स्थानीय क्षमता वृद्धि गर्दै परियोजनाको स्थायित्वलाई प्रबर्द्धन गर्न सक्छन् ।

राजनीतिक संक्रमणकालबारे कार्टर सेन्टरको पर्यवेक्षण प्रयासमा नेपाली राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूको महत्व छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । नेपाल एक मिश्रित देश हो जहाँ वर्ण, जातीयता, क्षेत्रीय पृष्ठभूमि, धर्म, भाषा, संस्कृति र अन्य धेरै तत्वहरूले मानव अन्तरक्रियामा गहन भूमिका खेल्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरूले यीमध्ये धेरै अभ्यासका बारेमा समयसँगै सिक्न सक्ने भए पनि ती परिवेशहरूले पर्यवेक्षणमा रहेका राजनीतिक प्रक्रियालाई कसरी असर पार्छन् भन्नेबारेमा घरेलु पर्यवेक्षकहरूसँग बढी विकसित ज्ञान हुन सक्छ । यसले कुनै घरेलु कर्मचारीको विश्लेषणले अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीको विश्लेषण भन्दा बढी सुविधा पाउने नभए पनि, दुईजनाको संयुक्त काममा एकजनाले गर्नेभन्दा बढी सशक्त र शुद्ध मूल्यांकन आउने सम्भावना हुने अर्थ लाग्छ । कार्टर सेन्टरको नेपाल अनुभवको आधारमा, घरेलु कर्मचारीहरूलाई वस्तुगत पर्यवेक्षण भूमिकाहरूमा भर्ना गर्दा (जस्तै पूर्वाग्रह वा राजनीतिक पक्षपातको सम्भाव्यता) कुनै पनि सम्भाव्य कमजोरीहरू व्यवहारमा नदेखिएको स्पष्ट थियो । तत्पश्चात्, राष्ट्रिय कर्मचारीहरू प्रायः परियोजनाका लागि बढी लामो पेशागत प्रतिबद्धता कायम राख्न, संस्थागत स्मरणलाई प्रबर्द्धन गर्न तथा महत्वपूर्ण क्षेत्रीय र विषय मामिला विज्ञताको विकास गर्न सफल थिए । अन्ततः, स्थानीय साभेदार संस्थासँग मिलेर राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण प्रयास संचालन गर्न पनि सम्भव हुन सक्छ ।

भविष्यमा ध्यान दिन योग्य सवालहरू:

सेन्टरको नेपालमा राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण कार्यको दौरान सिकिएका उपयोगी पाठहरूका अलावा यस्तै काम गर्ने सोच राख्ने संस्थाका लागि पनि भविष्यमा विचार गर्न योग्य केही उल्लेख्य प्रश्नहरू पनि छन् ।

१. **मापदण्डहरू ?** संवैधानिक र राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाहरूको मापन गर्न कुन मापदण्डहरूको प्रयोग गर्ने, विशेषगरी प्रक्रियाका लागि शान्ति सम्झौता वा विस्तृत मार्गदर्शक दस्तावेज नभएका स्थितिहरूमा ? यो समयसम्म, सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानून (कार्टर सेन्टरले अधि बढाइरहेको लोकतान्त्रिक निर्वाचन मापदण्ड कार्यजस्तै) लाई संवैधानिक तथा राजनीतिक संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूको संचालनको मूल्यांकन गर्ने आधारका रूपमा यसअघि विद्यमान रहेका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पहिचान र त्यसै आधारमा अधि बढ्ने प्रक्रियाहरूमा सहभागी हुनु उपयोगी हुन्छ । एक प्रमुख सवाल संक्रमणकालीन प्रक्रिया तथा तिनको सन्दर्भको व्यापकताका आधारमा निश्चित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू पत्ता लगाउन सकिने मात्रा हो ।
२. **विस्तृत वा लक्षित ?** सामान्यतः राजनीतिक संक्रमणको जारी पर्यवेक्षणले संवैधानिक/संक्रमणकालीन प्रक्रियालाई समग्रमा मापन गर्ने प्रयास गर्छ, या निश्चित, क्षेत्रगत पर्यवेक्षणीय पक्षहरूलाई अभिलेखित गर्न मात्र केन्द्रित हुन्छ ? यदि फरक देशहरूमा फरक दृष्टिकोणहरूलाई पछ्याइएको छ भने यो निर्णयलाई कुन सान्दर्भिक तत्वहरूले प्रभावित गर्नुपर्छ ? घरेलु घटक तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको दृष्टिकोणबाट सबैभन्दा उपयोगी काम यसअघि नै कसले गरिरहेको छ र हालका रिक्तताहरू कहाँ छन् ?
३. **प्रक्रिया वा विषयवस्तु ?** राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षणले कति मात्रामा र कुन सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको प्रक्रियामा मात्र नभई संविधान वा राजनीतिक नतिजाको विषयवस्तुमा प्रतिक्रिया दिन मिल्छ ? विषयवस्तुका प्रश्नहरू अत्यन्त महत्वपूर्ण हुने भए पनि केही सन्दर्भहरूमा विषयगत मुद्दाहरूको मापन गलत जानकारीयुक्त वा समस्याग्रस्त हुन सक्छन् । त्यस्ता मूल्यांकनहरूका लागि कस्तो खाले विज्ञताको आवश्यकता हुन्छ ?
४. **राष्ट्रिय प्रभाव ?** राजनीतिक पर्यवेक्षण परियोजनाहरूले आफ्नो राष्ट्रिय प्रभाव, विशेषगरी लोकतान्त्रिक संक्रमण प्रक्रियाहरूमा सर्वसाधारणको ज्ञान र विश्वासलाई आकार दिने सम्बन्धमा, कसरी बढाउन सक्छन् ? राजनीतिक संक्रमणको अवधिमा राष्ट्रिय तहमा अपेक्षा गरिने तर्कसंगत र उपयुक्त प्रभाव के हो र त्यसका मुख्य लक्षित वा लाभार्थीहरू को हुनुपर्छ ? राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण प्रयासले आफ्ना लक्ष्यहरू हासिल गरिरहेको छ वा छैन भन्नेबारे कुनै संस्थाले कसरी प्रभावकारी मापन गर्न सक्छ ?
५. **स्थानीय प्रभाव ?** स्थानीय तहमा राजनीतिक संक्रमणकालको पर्यवेक्षणको थप महत्व के छ ? विशेषगरी जब दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू पर्यवेक्षण प्रयासको अंशका रूपमा प्रयोग गरिन्छन् र आफ्नो काममा स्थानीय तहका साधनस्रोत तथा विश्लेषणहरूको उपयोग गर्न थाल्छन्, परियोजनाले स्थानीय तहमा कसरी “परिपूर्ति” गर्न सक्छ ? स्थानीय सरोकारवालाहरूले पनि परियोजनाबाट महत्व पाएको धारणा राख्न सुनिश्चित गर्नका लागि परियोजनामा थप के तत्वहरू थप्न सकिन्छ वा थपिनुपर्छ ? अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण प्रयास तथा स्थानीय नागरिक समाज संस्थाहरूकाबीच कस्तो सम्बन्ध हुनुपर्छ ?
६. **संस्थागत क्षमता ?** राजनीतिक संक्रमण पर्यवेक्षण शुरू गर्नुअघि त्यस्ता काममा संलग्न हुने इच्छा राख्ने कुनै पनि संस्थाले अझ प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा दीर्घकालीन सहयोग र क्षेत्रमा बढी घनिभूत संक्रमणकालीन पर्यवेक्षण कार्यका लागि कुनै सांगठनिक परिवर्तन आवश्यक हुन्छ कि भनेर ध्यानपूर्वक ठहर गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि, संवैधानिक तथा संक्रमणकालीन प्रक्रियाहरूमा आन्तरिक विज्ञता विकास, संयुक्त पर्यवेक्षण कार्यपद्धति तथा देश र क्षेत्रको विस्तृत ज्ञानमा लगानी गर्नु कतिको जरूरी हुन्छ ?

प्रमुख पर्यवेक्षण तथ्यहरू

शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माण

जुन २००९ र सेप्टेम्बर २०१३ को बीचमा सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माणसँग सम्बन्धित व्यापक विषयहरूमा जानकारीहरू संकलन गरे। केही तथ्यहरू परियोजनाको अवधिभरि फेरिएनन् भने अन्य परिवेशहरू समयसँगै परिवर्तन भए। पाँच बृहत विषयक्षेत्रमा छानिएका तथ्य र उल्लेख्य प्रवृत्तिहरू सारांशमा तल उल्लेख गरिएका छन्: सुरक्षा वातावरण, संवैधानिक प्रक्रिया तथा पहिचानको आन्दोलन, जग्गा फिर्ता र सुधार, अन्तरिम राहत र स्थानीय शान्ति समितिहरू तथा स्थानीय शासन। कार्टर सेन्टरका तथ्यहरूको विवरणप्रति इच्छुक पाठकहरूलाई अनुसूचीमा सूचीकृत गरिएका सेन्टरका सान्दर्भिक प्रतिवेदनहरू हेर्न अनुरोध गरिन्छ।^{१४}

सुरक्षा वातावरण

शान्ति प्रक्रियाले सुरक्षा वातावरण, राजनीतिक खुलापन तथा राजनीतिक दल र तिनका युवा समूहका गतिविधिहरूका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण प्रतिबद्धताहरू समावेश गरेको थियो। नेपाली नागरिकहरूका लागि सुरक्षा वातावरणमा सुधार द्वन्द्वको अन्त्यपछिको एक अपेक्षित शान्ति लाभांश थियो। दल तथा राजनीतिक रूपमा सक्रिय नागरिकहरूका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा त्यसपछिका सम्झौताहरूले त्रास र हस्तक्षेपविना राजनीतिक क्रियाकलापहरू संचालन गर्न सक्ने र व्यक्त गर्ने तथा राजनीतिक सम्बद्धता परिवर्तन गर्न सक्ने क्षमता दिने वाचा गरेका थिए। सम्बन्धित प्रतिबद्धतास्वरूप माओवादीहरूले उनीहरूको युवा समूह, योड कम्युनिष्ट लिगको “अर्द्धफौजी गतिविधि तथा संचालन” अन्त्य गर्ने वाचा गरेका थिए।

परियोजनाको अवधिभरि सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले सामान्य सुरक्षा वातावरण, दलका युवा समूहका गतिविधि तथा दल र व्यक्तिविशेषका लागि राजनीतिक गतिविधि गर्न उपलब्ध राजनीतिक खुलापनबारे तथ्यांकहरू संकलन गरे। ती तथ्यहरू समग्र राजनीतिक र शान्ति प्रक्रियाका प्रवृत्तिबारेका दुई प्रतिवेदनहरूमा जारी भएका थिए (अगस्ट २००९ र नोभेम्बर २०१०), एउटा प्रतिवेदन समग्र सुरक्षा वातावरणबारे (नोभेम्बर २००९), अर्को प्रतिवेदन राजनीतिक खुलापनबारे (अगष्ट २०११) र अर्को एउटा प्रतिवेदन राजनीतिक दलका युवा समूहहरूबारे (फेब्रुअरी २०११)। ती हरेक क्षेत्रका तथ्यहरू तल सारांशमा उल्लेख गरिएका छन्।

सुरक्षा

कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले हरेक भ्रमणमा जिल्ला तथा गाउँ विकास समितिहरूको सुरक्षा वातावरणबारे जान्ने प्रयास गरे। पर्यवेक्षकहरूले सुरक्षा वातावरणमा क्षेत्रहरूबीच उल्लेख्य फरक पाए। केही अपवादसहित पर्यवेक्षण अवधिको दौरानमा सशस्त्र समूहका गतिविधिहरू पहाड र हिमालमाभन्दा तराईका जिल्लाहरूमा धेरै उच्च थिए। विभिन्न समूहहरूबाट सामना गरिएका धम्कीहरूमा पनि उल्लेख्य भिन्नता थिए। उदाहरणका लागि, सन् २००९ मा पर्यवेक्षकहरूले पूर्वी पहाडका नागरिकहरूले सुरक्षा वातावरण राम्रो रहेको उल्लेख गर्दै गर्दा त्यो क्षेत्रका सरकारी अधिकारी तथा व्यापारीहरू सशस्त्र तथा विद्रोही समूहहरूद्वारा जबरजस्ती चन्दाका लागि लक्षित भैरहेका थिए।

सुरक्षा वातावरणबारे प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत थिए:

- **समग्रमा, पर्यवेक्षण अवधिको दौरानमा समय बित्दै जाँदा तराईमा सशस्त्र समूहको गतिविधिमा कमी आउन थालेको देखियो।** सन् २००९ र २०१० मा तराईका धेरै जिल्लाहरूको, खास गरी पूर्वी र मध्य क्षेत्रहरूको सुरक्षा वातावरण कमजोर बताइएको थियो। तराईभरि सशस्त्र समूहका गतिविधिहरूमा उतारचढाव भैरह्यो, कुनै राजनीतिक एजेण्डा बिनाका कम चिनिएका वा नचिनिएका आपराधिक समूहहरू धम्की, जबरजस्ती असुली, विष्फोटक पदार्थ, अपहरण र हत्याका घटनाहरूमा जिम्मेवार हुने क्रम बढ्दो रहेको पाइयो। जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा-सिंह र अखिल तराई मुक्ति मोर्चा-गोइतजस्ता प्रमुख समूहहरूको गतिविधि सन् २०१० सम्ममा घटेको बताइयो। अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू भारतीय सीमाका दुवैतर्फ सुरक्षा बलहरूको बढ्दो सतर्कताका कारण उनीहरू आन्तरिक गुटबन्दी वा सार्वजनिक रूपमा खुल्न नसक्ने स्थितिबाट गुञ्जिरहेका ठान्दथे। तथापि सन् २०११ सम्ममा पूर्वी र मध्य तराईसहितका केही जिल्लामा सशस्त्र समूहको गतिविधि घटेको बताइयो, यद्यपि चासोका उल्लेख्य क्षेत्रहरू विद्यमान थिए। यो परिवर्तनका सम्भाव्य कारणहरूमा विभिन्न तत्वहरूलाई दर्शाउँदै र नागरिकहरूले यसको स्थायित्वको बारेमा आशंका जारी राखे।
- **पहाडका नागरिकहरू (पूर्वी क्षेत्रको आंशिक अपवादसहित जहाँ सशस्त्र समूहको गतिविधि उच्च थियो) ले सुरक्षास्थिति सामान्यतः राम्रो रहेको तर दुर्गम क्षेत्रहरूमा प्रहरीको पातलो उपस्थितिबारे उल्लेख गरे र साना अपराध, घरेलु हिंसा तथा मदिराको दुरुपयोगलाई निरन्तर चुनौतीको रूपमा पहिचान गरे।** द्वन्द्वको दौरानमा नेपाल प्रहरी नेपालका धेरै दुर्गम

^{१४} सबै प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरू कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा पनि उपलब्ध छन्:

https://www.cartercenter.org/news/publications/peace/democracy_publications/nepal-peace-reports.html

क्षेत्रबाट विस्थापित गरिएका थिए । प्रहरी चौकीहरूको पुनर्निर्माण विस्तारै भयो र नागरिकहरूको प्रहरीको प्रभावकारिताका बारेमा धारणाहरू मिश्रित भए पनि समग्रमा नेपालीहरूले अझ बढी प्रहरी उपस्थिति चाहेको पर्यवेक्षकहरूलाई बताए । अधिकांश पहाडी जिल्लाहरूमा सशस्त्र समूहका गतिविधि कम भएकोमा सबैभन्दा साभा सुरक्षा त्रासहरू साना अपराध, घरेलु हिंसा तथा मदिराले उब्जाएका विवादहरू थिए ।

- **कानूनको कमजोर पालना र प्रहरी मामिलाहरूमा राजनीतिक हस्तक्षेपले कानूनको शासनलाई कमजोर बनायो ।** राजनीतिक दलहरूले कुनै घटना संलग्न आफ्ना कार्यकर्ता छुटाउनका लागि प्रहरीमाथि दबाव दिने कार्यलाई निरन्तरता दिए, जसले गर्दा स्थानीय निकायहरूलाई राजनीतिक विवाद सम्बोधन गर्न असक्षम बनायो । धेरै जिल्लाका प्रहरीहरूले उनीहरूका माथिल्लो ओहदाका प्रहरीहरू सरुवा हुने डरले राजनीतिक दलसम्बद्ध व्यक्तिहरूसिरुद्ध कारवाही चलाउन उदासीन रहेको पनि बताए । दलसम्बन्धी केही समस्याहरूका लागि राजनीतिक समाधान नै जरूरी भए पनि यी र अन्य मामिलाहरूमा प्रहरीको प्रतिरोधक भूमिका नहुँदा राजनीतिक हिंसाका शृंखलाहरू बढ्न थाले र राजनीतिक दलहरू कानूनभन्दा माथि रहेको सर्वसाधारणको दृष्टिकोणलाई बल पुग्यो ।
- **केही जिल्लाहरूमा पर्यवेक्षकहरूले प्रहरीहरू भ्रष्टाचार, आपराधिक गतिविधि र तस्करीमा संलग्न रहेको आरोपहरू सुने ।** अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले प्रहरीले या त त्यस्ता गतिविधिहरूलाई देखेको नदेख्यौं गरेको या पक्राउ पर्न लागेका अपराधीहरूलाई सचेत बनाइदिएको दावी गरे । सेन्टरले राजनीतिक दल, सशस्त्र समूह तथा स्थानीय अधिकारीहरूबीच साँठगाँठका आरोपहरूको विश्वसनीय भैं लाग्ने विवरणहरू पाइरह्यो ।

राजनीतिक खुलापन

नेपालको शान्ति प्रक्रियामा सबैभन्दा नजिकबाट हेरिएकामध्ये एउटा मुद्दा द्वन्द्वको अन्त्यपछि नेपालका दल तथा नागरिकहरूको लागि राजनीतिक खुलापन खुला भएको मात्रा थियो । नोभेम्बर २००५ मा हस्ताक्षरित १५ बुँदे सम्झौताबाट शुरू गर्दै माओवादीहरूले राजनीतिक नेता, दलका कार्यकर्ता तथा अन्य दलका समर्थकहरूलाई पहिले विस्थापित गरिएका ठाउँहरूमा राजनीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्न दिने प्रतिबद्धता गरे । त्यसपछिका शान्ति प्रक्रियासम्बन्धी विभिन्न सम्झौताहरूमा पनि त्यस्तै प्रतिबद्धताहरू समावेश थिए । एक अर्थमा, माओवादी र तत्कालीन सात दलीय गठबन्धनबीचको सहमतिको एक भाग माओवादीहरूले स्थानीय तहमा अन्य दलहरूलाई राजनीतिक खुलापन दिने र बदलामा सात दलीय गठबन्धनले माओवादीहरूलाई राष्ट्रिय तहको राजनीतिमा ठाउँ खुला गरिदिने थियो ।

स्थानीय तहमा राजनीतिक खुलापन माओवादीहरू लोकतान्त्रिक मान्यतालाई स्वीकार गर्न र त्यसै अनुरूप काम गर्न कुन मात्रामा “रूपान्तरण” भएका थिए वा थिएनन् भन्ने राष्ट्रिय तहको एक मुख्य बहससँग अभिन्न रूपमा जोडिएको थियो । नेपाली कांग्रेस, एमाले तथा अन्य दलका उच्च नेताहरू माओवादीका कार्यकर्ताहरू रूपान्तरण हुन नसकेको, सो दलले स्थानीय तहमा अन्य दलहरूको स्वतन्त्रतालाई पूर्णतः सम्मान गर्न अस्वीकार गरेको तथा शान्ति प्रक्रियाका सम्पत्ति फिर्ता तथा अन्य प्रमुख प्रतिबद्धताहरूको पूर्ण पालना गर्न नसकेको र माओवादी लडाकुहरू शिविरमै बसिरहेकोप्रति लगातार चिन्ता व्यक्त गरिरहेका थिए । माओवादीहरू भने आफूहरू लोकतान्त्रिक राजनीतिप्रति पूर्ण प्रतिबद्ध रहेको तर्क गर्दथे ।

सन् २०११ मा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले नेपाली राजनीतिक दलहरूको संगठन निर्माण र गतिविधिहरू स्वतन्त्रतापूर्वक, राज्य वा अन्य पक्षद्वारा हैरानी, डरधम्की वा हिंसाविना संचालन गर्न सक्ने सहजताको मापन गर्‍यो । पर्यवेक्षकहरूले नेपाली नागरिकहरूको त्रास वा हिंसाको धम्कीरहित रूपमा स्वतन्त्रतापूर्वक राजनीतिक दलको छनौट गर्ने, आफ्नो राजनीतिक सम्बद्धताबारे स्वतन्त्रतापूर्वक बोल्ने र इच्छा भएमा आफ्नो सम्बद्धता परिवर्तन गर्ने क्षमताको पनि जाँच गरे । राजनीतिक खुलापनबारेको अगस्ट २०११ को प्रतिवेदनका प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत थिए:

- **सन् २०११ मा देशभरि भ्रमण गरिएका लगभग सबै जिल्लाहरूमा सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको अवधिपछि राजनीतिक खुलापनमा वृद्धि भएकोप्रति व्यापक मतैक्यता भए पनि चुनौतीहरू यथावत छन् ।** सकारात्मक परिवर्तनका पछाडि विभिन्न कारणहरू रहे पनि, पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा व्यक्त गरिएको मुख्य कारण संविधानसभाको निर्वाचनपछि माओवादीको व्यवहारमा आएको सुधार थियो । माओवादीहरूको व्यवहारमा आएको सुधारका सम्बन्धमा विभिन्न जिल्लाहरूमा यी कारणहरू दिइएको थियो: माओवादी कार्यकर्ताहरू आफ्नो “युद्धकालीन” वा “द्वन्द्वकालीन” मानसिकतालाई विसर्दै बढी “लोकतान्त्रिक” हुँदै जानु, नागरिकहरू माओवादी दलसँग बढी परिचित हुँदै गएको र दल भूमिगत राजनीतिबाट खुला राजनीतिमा आएको समय पनि बहूँदै गएको हुँदा उक्त दलसँगको डर घट्नु, र माओवादीहरू जिल्ला विकास समिति तथा गाउँ विकास समिति परिषद्जस्ता स्थानीय तहमा सहमतिमा आधारित राजनीतिमा सहभागी हुनु । भ्रमण गरिएका तराईका जिल्लाहरूमा पनि सन् २००८ पछि राजनीतिक खुलापनमा आएको सुधारबारे चौतर्फी रूपमा उल्लेख गरिएको थियो । ती स्थानहरूमा माओवादीहरूको व्यवहारमा परिवर्तनका अलावा सुरक्षा वातावरणमा सुधार आउनु र सशस्त्र समूहका गतिविधि घट्नु पनि प्रमुख कारण रहेको देखिन्थ्यो । वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले कुनै पनि दल वा समूह एकलैसँग राजनीतिक खुलापन बन्द गर्ने क्षमता वा आशय दुवै नभएको उल्लेख गरेका थिए ।

- केही क्षेत्रमा माओवादीको हिंसा, धम्की तथा जबरजस्तीको चिन्ता विद्यमान थियो । पर्यवेक्षकहरूले धेरै जिल्लाहरूमा (रुकुम, गोरखा, कैलाली तथा बैतडी-बझाङ-दार्चुलाको सीमा नजिकका गाउँ विकास समितिहरू) माओवादीका हिंसा अन्य दलको राजनीतिक खुलापन बन्द गर्न लक्षित भएका घटनाका विश्वसनीय विवरणहरू सुने । वार्ता गरिएका केही व्यक्तिहरूले माओवादी लडाकुहरू देशभरि रहेका विभिन्न शिविरमा रहनुले गैर-माओवादी दलका कार्यकर्ता तथा नागरिकहरूमा “मनोवैज्ञानिक त्रास” लाई प्रबल बनाएकोमा जोड दिए । शिविरहरूको उपस्थितिले माओवादीहरूमा द्वन्द्वमा फर्किने र आफ्ना लक्ष्यहरू हासिल गर्न हिंसात्मक तथा आक्रामक शैलीको प्रयोग गर्ने क्षमता बाँकी नै रहेको भौतिक सम्भन्ना गराइरहेका थिए । (शिविरहरू सन् २०१२ मा बन्द गरिएका थिए) ।
- कार्टर सेन्टरले नेपाली कांग्रेस र एमालेले अन्य दलका कार्यक्रमहरू बिथोलेको दृष्टान्तहरू थोरै मात्र पाए । तथापि, गैर-माओवादी दलहरूले लागि निर्वाचन पश्चातको अवधिका दौरानमा “शक्ति” को राजनीतिलाई अन्य दलका कार्यक्रम तथा गतिविधिमा अवरोध पुऱ्याउनेभन्दा स्थानीय विकासका साधनस्रोत तथा दलका सदस्यहरूको संरक्षणका लागि बढी उपयोग गर्दथे ।
- सशस्त्र समूहको हिंसाले विशेषगरी मध्य तथा पूर्वी तराईमा राजनीतिक खुलापनमा केही प्रभाव पार्न जारी राख्यो । एनेकपा(माओवादी) का कार्यकर्ता तथा नेताहरू विषमतापूर्वक लक्षित भएको देखियो, यद्यपि ती आक्रमणहरू राजनीति प्रेरित थिए वा व्यक्तिगत वा अन्य तत्वहरूको विरुद्धमा भन्ने निक्कैल गर्न मुश्किल थियो । विशेषगरी मध्य तथा पूर्वी तराईलगायतका केही जिल्लामा राजनीतिक खुलापन खुकुलो हुनुमा सन् २००८ देखि घटेको सशस्त्र समूहको गतिविधि एक प्रमुख कारक थियो । पर्यवेक्षकहरूले यो अवधिमा साम्प्रदायिक तनाव पनि घटेको पाए । तैपनि, केही क्षेत्रहरूमा सशस्त्र समूह तथा सामान्य अपराध र असुरक्षाले राजनीतिक खुलापनलाई घटाइरहेको अभूँ देखिन्थ्यो ।
- अधिकांश क्षेत्रका स्थानीय विकास निकायहरूमा राजनीतिक खुलापन थोरैदेखि अधिकांशतः खुला थियो । दलहरूले सामान्यतः विकासका मामिलाहरूमा राम्रो सहकार्य भएको बताए र उनीहरू आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गर्न प्रायः स्वतन्त्र थिए । तथापि, दलहरूले कहिलेकाहीँ एकअर्कालाई स्थानीय निकायमा “प्रभुत्व” जमाउन खोजेको आरोप लगाए र केही जिल्लाहरूमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा उपभोक्ता समितिहरूको गठनका क्रममा झडप भएका थिए । दलका नेताहरूलाई जिल्लाको राजनीतिक स्वतन्त्रताको मूल्यांकन गर्न लगाइँदा उनीहरूले स्थानीय विकास निकायहरूमा दलको सम्बन्धबारे पटकपटक बताए । स्थानीय विकासमा राजनीतिक दलहरूको औपचारिक तथा अनौपचारिक भूमिका थियो र निर्वाचन तथा अन्य राजनीतिक कार्यक्रमहरू नभएको समयमा ती निकायहरूमा सहभागिता नै जिल्ला तथा गाउँ विकास समिति तहका दलका शाखाहरूको मुख्य काम थियो । तसर्थ राजनीतिक दलहरू स्थानीय शासनमा सहभागी हुन पाउनु स्थानीय तहको राजनीतिक खुलापनको उपयोगी सूचक थियो । अधिकांश जिल्लामा दलहरू, सरकार तथा नागरिक समाजका व्यक्तिहरूले जिल्ला तथा गाउँ विकास समिति परिषद्हरू सहमतिका आधारमा संचालन हुने गरेको र ठूला द्वन्द्वबाट अधिकांशतः मुक्त रहेको बताए ।

राजनीतिक दलका युवा समूहहरू

नेपालका युवाहरूले देशको लोकतान्त्रिक विकासमा ऐतिहासिक रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । तथापि, सन् २००६ मा वाइसिएललाई पुनः सक्रिय बनाइएपछि राजनीतिक दलका युवा समूहहरू आक्रामक गतिविधिमा संलग्न हुने क्रम पनि उल्लेख्य बढ्यो । सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचन नजिकैदेखि गर्दा वाइसिएल जबरजस्ती चन्दा, धम्की र हिंसात्मक गतिविधिहरूमा मुडिएको थियो । निर्वाचनपश्चात् वाइसिएलको प्रतिकारमा एमालेद्वारा “युवा संघ” (युथ फोर्स) को गठन भएको देखियो । सन् २००९ मा नेपाली कांग्रेसको युवा समूह, तरुण दलका एकजना वरिष्ठ नेताले अन्य युवा समूहहरूका आक्रामक क्रियाकलापहरूको प्रतिकार गर्नका लागि अभूँ सक्रिय दृष्टिकोण लिन जिल्ला तहका प्रतिनिधिहरूको दबाव सामना गरिरहेको कार्टर सेन्टरलाई बताए । योड कम्युनिष्ट लिग, युथ फोर्स तथा अन्य दल वा पहिचान समूहका युवा समूहहरूलाई देशभरिका जिल्लाहरूमा राजनीतिक, आर्थिक तथा सुरक्षा वातावरणलाई नकारात्मक रूपमा प्रभावित पार्ने क्रियाकलापमा संलग्न भएको आरोपहरू बारम्बार लागेका थिए ।

राजनीतिक दलको आचरणका साथसाथै दलका युवा समूहहरूको आचरणलाई नियमन गरिनुपर्ने आवश्यकतालाई शान्ति प्रक्रियाका विभिन्न सम्झौताहरूमा स्वीकार गरिएको थियो । युवा समूहहरूसँग सम्बन्धित सबैभन्दा प्रमुख दफा जुन २००८ को सहमतिको धारा ३ थियो जसमा माओवादीहरूले “वाइसिएलको अर्द्धसैनिक कार्यसञ्चालन र गतिविधिलाई पूर्णतः अन्त्य गरिने” सहमति जनाएका थिए । दलहरूले युवा समूहहरूबीचका हिंसालाई नियन्त्रण गर्ने प्रतिबद्धता पनि बारम्बार दोहोर्याएका थिए । अन्ततः, धेरै व्यापक प्रतिबद्धताहरूले सबै राजनीतिक दलहरूलाई राजनीतिक आचरणका निश्चित मान्यता र कानूनको शासनप्रति प्रतिबद्ध बनाए जसमा मे २००६ को आचारसंहिता, नोभेम्बर २००६ को विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा डिसेम्बर २००७, अप्रिल २००८, जुन २००८ र अप्रिल २००९ मा हस्ताक्षर गरिएका सम्झौताहरू थिए ।

कार्टर सेन्टरले सन् २०११ मा दलका युवा समूहहरूबारे एउटा गहन प्रतिवेदन जारी गर्‍यो । प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत थिए:

- कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसँग युवा समूहका सदस्यहरू सामुदायिक सेवा तथा अन्य सामाजिक कार्यमा आफ्नो संलग्नतामाथि जोड दिन उत्सुक देखिन्थे । युवा समूहका सदस्यहरूले दर्शाएका खास क्रियाकलापहरू यीलगायतका थिए:

दल निर्माण तथा सदस्यता अभियान, चेतना वृद्धि, विकास तथा सामुदायिक सेवा, मातृ दलका कार्यक्रममा सघाउ तथा सार्वजनिक सुरक्षाको व्यवस्था । तथापि, ती गतिविधिमा विवरणहरू अधिकांशतः उनीहरूबाट मात्र सुनिएको थियो र तिनको स्पष्ट प्रभाव कम देखिन्थ्यो । युवा समूहका सदस्यहरूवाहेकका नागरिकहरूसमक्ष जिज्ञासा राखिँदा लगभग कोही पनि युवा समूहका सकारात्मक क्रियाकलापबारे जानकार नभएको वा कुनै पनि सकारात्मक कुरा उल्लेख नगरेको पाइयो । गाउँ विकास समिति तहमा युवा समूहको रचनात्मक कार्यका दावीहरूको पुष्टि गर्न कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरू विरलै सक्षम भएका थिए ।

- युवा समूहहरूबारेका जनधारणाहरू सामान्यतः तटस्थ वा नकारात्मक थिए । जस्तै मध्य र पूर्वी तराईजस्ता युवा समूहका गतिविधिहरू विशेष कम भएका जिल्लाहरूमा तिनका बारेमा आम धारणाहरू अधिकांशतः तटस्थ थिए । तथापि, युवा समूहहरू बढी सक्रिय रहेका स्थानहरूमा भने उनीहरूबारेको धारणा प्रायः आलोचनायुक्त थिए । युवा समूहबारे सकारात्मक प्रतिक्रियाहरू अत्यन्त कम दिइएका थिए । युवा समूहहरूबारे जानकार व्यक्तिहरूमध्ये अन्तरवार्ता दिने अधिकांशले उनीहरूलाई हिंसा, डरधम्की, जबरजस्ती चन्दा माग, तस्करी तथा प्रहरी मामिला, टेन्डर प्रक्रिया वा निजी विवादहरूमा हस्तक्षेप गर्नेलगायतका नकारात्मक कार्यसँग जोडे । अन्तवार्ता दिने केही व्यक्तिहरूले युवा समूहहरू मुख्यतः आर्थिक प्राप्तितर्फ केन्द्रित रहेको धारणा राखे ।
- कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकका तथ्यहरूले “अर्द्धसैनिक” शब्दको स्पष्ट सहमत परिभाषा नभएको संकेत गरे जसले शान्ति सम्भौताका प्रतिबद्धताहरूप्रति माओवादीहरूको अनुसरणको मापन कठिन बनाएको थियो । “अर्द्धसैनिक” शब्दको सहमत परिभाषाको अभावका कारण माओवादी र गैर-माओवादी दलहरूले अर्द्धसैनिक कार्यसंचालनबारे गरेका ठहरहरूमा उल्लेख्य भिन्नता थिए । दुवै पक्षका अभिव्यक्तिहरूले उनीहरूका अलग परिभाषामा आधारित वस्तुगत मापदण्डलाई स्थापित गरे । गैर-माओवादी दलहरूले सामूहिक रूपमा बसिरहेका वाइसिएल कार्यकर्ताहरूमा सैनिक बलको भौं तत्कालै परिचालन हुन सक्ने क्षमता हुन्छ, भन्दै कुनै पनि किसिमको सामूहिक बसोबासलाई अर्द्धसैनिक कार्यसंचालन भएको दावी गर्न खोजे । माओवादी प्रतिनिधिहरूले भने सामूहिक बसोबास दलको विचारधाराअनुरूप नै भएको र त्यो स्वेच्छिक, मितव्ययी व्यवस्थापन भएको तर्क गरे । एनेकपा(माओवादी) का नेताहरूले अर्द्धसैनिक कार्यसंचालन भनेको त कार्यकर्ताहरू ब्यारेकमा बसोबास गर्ने र हातहतियारसहित सैनिक शैलीको तालिम लिने हो भनी परिभाषा गर्न खोजे । तथापि, “ब्यारेक” मा बस्ने वाइसिएल र सामूहिक रूपमा बस्नेहरू राजनीतिक दलहरूका बीचको भिन्नता अनिश्चितता र विवादको कारक बनिरहे ।
- सन् २०११ मा कार्टर सेन्टरद्वारा भ्रमण गरिएका अधिकांश योड कम्प्युनिष्ट लिग स्थलहरू “सैनिक” शैलीको पदक्रममा संगठित भएको देखिएनन् । तथापि, पर्यवेक्षकहरूले कास्कीमा “शीघ्र प्रत्युत्तर बल” को रूपमा काम गर्न लक्षित रहेको भनिएको एउटा स्थल भेटे र त्यहाँ अन्तर्वार्ता गरिएका केही व्यक्तिहरूले सांगठनिक संरचना वयान गर्नका लागि सैनिक शब्दावलीको प्रयोग गरिरहेका थिए । यसबाहेक, जुनसुकै शब्दावली प्रयोग गरिएको भए पनि सरकारी अधिकारीहरू, गैर-माओवादी दलीय प्रतिनिधिहरू, नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा नागरिकहरूले वाइसिएलहरू सामूहिक बसोबासस्थलमा बसिरहेको बारे चिन्ता जनाए । चिन्ता व्यक्त गर्नेहरूले विशेषगरी उच्च प्रभावित क्षेत्र वा राज्यको उपस्थिति कमजोर रहेका स्थानहरूमा ती कार्यकर्ताका समूहहरूको संलग्नतामा र द्वन्द्वको विरासतका कारणले भएका व्यापक प्रचारित हिंसा तथा डरधम्कीका सन्दर्भहरू बताए । यसबाहेक, वाइसिएलका केही जिल्ला नेता तथा सदस्यहरू पूर्व जनमुक्ति सेनामा लडाकु रहेको तथ्यबारे पनि चासो व्यक्त गरिएका थिए ।
- योड कम्प्युनिष्ट लिग र केही कम मात्रामा नेकपा-एमालेको युथ फोर्सले धेरै जिल्लाका विकास निर्माणका ठेक्का प्रक्रियाहरूमा हस्तक्षेप गरे । त्यस्ता हस्तक्षेपहरूमा सामान्यतः स्थानीय सरकारी अधिकारीहरूलाई दलसम्बद्ध ठेकेदारहरू वा ठेक्काको केही प्रतिशत दिने, सुरक्षा शुल्क तिर्ने वा कार्यकर्ताहरूलाई जागिर दिने ठेकेदारहरूलाई ठेक्का दिने निर्देशन दिने हुन्थ्यो । ती गतिविधिहरूको फलस्वरूप कहिलेकाहीं योड कम्प्युनिष्ट लिग र युथ फोर्सबीच तनाव र झडपहरू हुन्थे ।

संवैधानिक प्रक्रिया

परियोजना अवाधिभरि पर्यवेक्षकहरूले व्यापक विविधतायुक्त नेपाली नागरिकहरूसँग संवैधानिक प्रक्रियाबारे उनीहरूको चेतना र धारणा बुझ्न, संवैधानिक प्रक्रियाहरूका सम्बन्धमा स्थानीय गतिविधिको पहुँच र प्रकृति तथा संवैधानिक मुद्दाहरूमा संगठित वकालतको स्तर बुझ्न अन्तर्वार्ता गरे । प्राप्त तथ्यहरू अगष्ट २००९, फेब्रुअरी २०१०, नोभेम्बर २०१० र मार्च २०१३ का प्रतिवेदनहरूमा समावेश गरिएका छन् । प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत छन्:

- संवैधानिक प्रक्रियाका बारेमा नागरिकहरूको बुझाइ र चेतना सामान्यतः कम थियो । गैरसरकारी संस्थाहरूले नागरिकहरूलाई संवैधानिक प्रक्रियामा संलग्न गराउन उल्लेखनीय र सराहनीय प्रयासहरू गरे पनि ती कार्यक्रमहरूको पहुँच विषम र धेरै सीमित थियो र नागरिकहरूले त्यसबाट कति सिके भन्ने स्पष्ट थिएन । नयाँ संविधानप्रतिका अपेक्षाहरूबारे जिज्ञासा राख्दा विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रका धेरै नागरिकहरूले संविधानले “शान्ति” र “सुरक्षा” दिने अपेक्षा गरे र उनीहरूको मुख्य केन्द्रबिन्दु खाद्य सुरक्षा, सफा पानी, स्वास्थ्य, विकास, शिक्षा तथा रोजगारीजस्ता

आधारभूत आवश्यकताहरू नै रहेको उल्लेख गरे । उल्लेख्य संख्याका नागरिकहरूले भाषिक मुद्दा तथा सांस्कृतिक संरक्षण पनि आफ्नो लागि महत्वका क्षेत्रहरू रहेको दर्शाए ।

- विशेषगरी गाउँ विकास समिति तहका बहुसंख्यक नागरिकहरूले संविधान निर्माण प्रक्रियाका बारेमा जानकारीहरू रेडियोबाट पाउँथे । विशेषगरी शहरी क्षेत्रभन्दा बाहिर बस्ने नेपालभरिका नागरिकहरूका लागि संवैधानिक मुद्दाहरूको सूचनाको मुख्य स्रोतका रूपमा रेडियोलाई नै उल्लेख गरिएको थियो । जिल्ला सदरमुकाम तहमा अखबार र टेलिभिजन पनि सूचनाका स्रोतहरू थिए । तथापि, धेरै नागरिकहरूले त्यस्ता समाचार प्रस्तुतिहरूबाट संविधानको बारेमा यसको निर्माण प्रक्रिया पूर्वनिर्धारित तालिकाभन्दा ढिलो छ, भन्नेबाहेक धेरै जान्न नपाएको बताए ।
- सन् २००८ को निर्वाचनदेखि संविधानसभाको पहुँच कार्यक्रममार्फत होस् वा गैर सरकारी क्रियाकलाप, राजनीतिक दलका क्रियाकलाप, विरोध कार्यक्रम वा अन्य कार्यक्रमहरूमार्फत संवैधानिक प्रक्रियामा थोरै मात्र नागरिकहरू सहभागी भएका थिए । फेब्रुअरी/मार्च २००९ मा संविधानसभाका सदस्यहरूले संचालन गरेको औपचारिक परामर्श अपूर्ण भए पनि सर्वाधिक नागरिकहरूसम्म पुगेको देखियो ।
- संघीयताको अवधारणाबारे नागरिकहरूको बुझाइ पनि प्रायः कमै थियो । सन् २०१२-२०१३ सम्ममा पनि धेरै नेपालीहरूले संघीयता वा राज्य पुनर्संरचनाको बारेमा केही सुनेका थिएनन् र ती अवधारणाको बारेमा सुन्नेहरूसँग पनि तिनको व्यावहारिक अर्थ के हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा ज्ञानको स्तर अत्यन्त सीमित थियो । ज्ञानको न्यूनस्तरले गलत व्याख्या र हल्लाहरू तीव्रताका साथ फैलिने सम्भावना बनाइदिएको थियो ।
- संघीयताको बारेमा सुनेका नागरिकहरू यसबारेका दृष्टिकोणमा भने विभाजित थिए । संघीयताको बारेमा सकारात्मक रहेका नागरिकहरू सामान्यतः यसलाई समर्थन गर्दथे किनभने उनीहरूलाई यसले विकास निर्माण, आधारभूत सेवा प्रदानलाई प्रवर्द्धन गर्ने र अझ बढी सहज र जवाफदेही शासनतर्फ डोच्याउने लाग्थ्यो । संघीयताका विरोधीहरू भने नेपाल विभाजन गर्नका लागि धेरै सानो देश हो, यसले जनताको प्रवाह र साधनस्रोतमा बाधा पुऱ्याउँछ, र यसले द्वन्द्व निम्त्याउँछ भन्ने दृष्टिकोणले गर्दा यो धेरै महंगो हुने व्यक्त गर्दथे ।
- विशेषगरी, नागरिकहरूले जातीयता वा पहिचानमा आधारित संघीयताको बारेमा सन्देह व्यक्त गरे । पहिचानमा आधारित संघीयताका पक्षधरहरूले कार्टर सेन्टरसँग यसले पिछडिएका समूहहरूको उत्थानमा सहयोग गर्छ र समान अधिकार र समतामूलक प्रतिनिधित्वको माध्यमका रूपमा काम गर्छ भन्ने अपेक्षाहरू बताए । उनीहरूले यो निश्चित जातीय समूहले मात्र प्रभुत्व गर्ने कार्यक्रम नभएकोमा प्रायः जोड दिए । जे भए पनि, नागरिकहरूले जातीय संघीयतालाई भित्री हृदयदेखि नै कुनै निश्चित जातीय वा पहिचान समूहलाई विशेषधिकार दिने र अन्यलाई निषेध गरिनेसँग जोडे । भिन्न समुदायहरूबीचका सम्बन्धबारे रहेका चासोहरूका कारण पनि केही नागरिकहरूले जातीय संघीयताले त्यसबाट प्राप्त हुने लाभलाई घटाउँदै द्वन्द्वको सम्भावना बढाउने ठहर गरेका थिए । पर्यवेक्षकहरूले पहिचान रेखाहरूमा नागरिकका धारणाहरू स्पष्ट विभाजित नभएको उल्लेख गरे - जस्तै ऐतिहासिक रूपमा उपेक्षित जातीय समूहका केही नागरिकहरू जातीय संघीयताको विपक्षमा थिए जबकि बढी सुविधाप्राप्त पृष्ठभूमिका नागरिकहरू सो अवधारणामा खुला थिए ।

पहिचान राजनीति

पहिचान र समावेशिता माओवादी विद्रोह तथा संविधानसभाको मागलाई प्रेरित गर्ने प्रमुख मुद्दा थिए । निर्वाचनपछि संविधानसभा, दलका स्थानीय नेताहरू, पहिचान घटकहरू र राजनीतिक सम्बद्धता भएका नेपालीहरूले पहिचान र समावेशिताका सवाललाई संविधानमा कसरी समावेश गर्ने भन्ने बारे बहसहरू गरे । राज्य पुनर्संरचना (संघीयता), कोटा तथा भाषा विशेष विवादका मुद्दाहरू थिए । संविधानसभाको प्रक्रिया अघि बढ्दै गर्दा ती मुद्दाहरूमाथिका अडानहरू पक्षीय पहिचानसँग मेल खान छाडे । दलहरूभित्र बनेका पहिचान-आधारित गठबन्धनहरूले दलहरूभित्रै विभाजनमा जोड दिन थाले र प्रायः नागरिक समाजका तत्वहरूलाई पनि सँगै मिसाए ।

पर्यवेक्षकहरूले विभिन्न पहिचान-आधारित आन्दोलनहरूको क्रियाकलाप, उत्प्रेरणा र स्थानीय तहको राजनीति तथा सरकारमा परेको प्रभाव बुझ्न ती विषयहरूलाई पछ्याए । ती आन्दोलनहरूमा ऐतिहासिक उपेक्षित समुदायका क्रियाकलापहरू, विशेषगरी मधेशी, थारु तथा मुस्लिम (तराईमा) तथा अन्य आदिवासी जनजाति समूहहरू (विशेषगरी पहाडमा) तथा मगर र नेवार तथा दलितहरू । परियोजनाको काम अघि बढ्दै जाँदा र अंशतः परम्परादेखि उपेक्षित समूहहरूको संगठनको प्रत्युत्तरमा ब्राह्मण र क्षेत्रीका गठबन्धनहरू पनि सक्रिय हुने क्रम बढ्यो ।^{१५} सेन्टरले क्षेत्रीय पहिचानमा आधारित भै खडा भैरहेका समूहहरूलाई पनि

^{१५} नेपालको जातीय तथा अन्य पहिचान समूहहरूको परिभाषा एक कठिन र संवेदनशील मामिला हो, र वर्गीकरणहरू सापेक्षित ताजा, कहिलेकाहीं जटिल र उल्लेख्य विवादका लागि खुला रहेका छन् । उदाहरणका लागि, मधेशी शब्दको शाब्दिक अर्थ मधेश, वा समथर भूभागमा बस्ने मान्छे भन्ने जनाउँछ, डेविड गेल्लरले उल्लेख गरेभन्ने, कठोर रूपमा नभए पनि सामान्यतः “भारतीय हिन्दु मूलका” नेपालीहरू भनेर जनाइन्छ । त्यसैगरी राई जातीय वर्गीकरणमा पारिएकोमा केही कुलुडहरू विरोध गर्दछन् भने नेवारलाई जनजातिको वर्गीकरणमा (जुन लगभग भारतको “जातीय” पदसँग मिल्छ) पारिनु पनि विवादको स्रोत बनेको छ । अपितु, नेपालीहरू कहिलेकाहीं बहु-पहिचान पनि व्यक्त गर्दछन्, केही मुस्लिमहरूले कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरू समक्ष

पछ्यायो, सबैभन्दा बढी उल्लेख्य सुदूरपश्चिम विकास क्षेत्रका नौ जिल्लाहरूलाई भावी संघीय व्यवस्थामा एउटै राज्यभित्र पार्ने आन्दोलनलाई ।

कार्टर सेन्टरले पहिचानका मुद्दा तथा पहिचान-आधारित संस्थाका गतिविधिहरूलाई अगष्ट २००९, फेब्रुअरी २०१०, नोभेम्बर २०१०, फेब्रुअरी २०११, अगष्ट २०११ र मार्च २०१३ का प्रतिवेदनहरूमा समेटेयो । सेन्टरले मे २०१२ को संविधान निर्माणको समयसीमा नजिकिँदै गर्दा भएका विरोधहरूबारे कैयौं गोप्य स्थिति प्रतिवेदनहरूसमेत उत्पादन गर्‍यो जुन अब प्रकाशित भैसकेका छन् र कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा उपलब्ध छन् ।^{१६} प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत थिए:

- पर्यवेक्षकहरूले सन् २००९ र २०११ मा अधिकांश पहिचानमा आधारित संगठनहरूले प्रायः आफ्ना संस्कृति तथा भाषाहरूको संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न लक्षित भै आफ्ना गतिविधिहरू शान्तिपूर्ण रूपमा संचालन गरिरहेको उल्लेख गरे । तथापि, केही संस्थाहरू चन्दा र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको अनुबन्ध १६९^{१७} को नाममा प्राकृतिक स्रोत दोहनका लागि अवैधानिक “कर लगाउने” जस्ता गतिविधिमा संलग्न भए । समग्रमा, परियोजना अघि बढ्दै जाँदा ती क्रियाकलापहरू घट्दो क्रममा देखिए । पर्यवेक्षकहरूले सन् २०१३ मा पहिले सांस्कृतिक संरक्षणमा केन्द्रित भएका पहिचान आधारित संस्थाहरू बढी राजनीतिक गतिविधि गर्न थालेको प्रवृत्तिको टिपोट गरे ।
- संघीयता र विशेषगरी पहिचान वा जातीयतामा आधारित संघीयताको सेरोफेरोमा भएका बहस तथा छलफलहरूले खासगरी मे २०१२ को संविधान निर्माणको समयसीमा नजिकिँदै गर्दा स्थानीय तहमा राजनीतिक दलहरूबीच उल्लेख्य तनाव सिर्जना गर्‍यो । जिल्लाहरूका साथै काठमाडौंमा पनि अन्तरदलीय जातीय गठबन्धनहरू बने, जसले गर्दा उच्च राजनीतिक नेताहरूलाई व्यावहारिक राजनीतिक सहमतिहरू गर्न चुनौती उत्पन्न भयो । सन् २०१३ मा पर्यवेक्षकहरूले विशेषतः नेपाली कांग्रेस तथा एमालेलाई प्रमुख राजनीतिक दलहरू र तिनका जातीय समूहहरूका बीच पहिचानमा आधारित संघीयताको विषयमा तनाव रहेको पाए ।
- परियोजनाको अवधिभरि धेरै मधेशी नागरिकहरूले तराई-आधारित दलहरूको प्रदर्शनको आलोचना गरे, तर सन् २००७ मा भएको मधेश आन्दोलनलाई चर्काएका मागहरूलाई भने समर्थन गरिरहे । तराईमा वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले मधेशी दलहरूले सन् २००८ को संविधानसभाको निर्वाचनपछि मधेशी जनताहरूलाई ठोस उपलब्धि दिन नसकेकोप्रति आलोचना गरे र दलहरूमाभर रहेको गुटगत फुटप्रति निराशा व्यक्त गरे ।
- सन् २०१२ को शुरुतिर परम्परागत रूपमा उपेक्षित समुदायहरूद्वारा भएका विरोध र त्यसको प्रतिरोधमा ब्राह्मण-क्षेत्री समूहहरूले गरेका विरोध तथा सुदूरपश्चिममा आन्दोलनकारीहरूले भावी संघीय व्यवस्थामा उक्त क्षेत्रलाई टुक्र्याउने विरोधमा गरेका विरोधहरूले नागरिकहरूमाभर साम्प्रदायिक तनावको त्रास बढायो । ती विरोधहरूले संघीयताबारेका मान्यता र विवादहरूले नेपालभरि साम्प्रदायिक तनाव उत्पन्न गर्न सक्ने सबैभन्दा बढी सम्भावना राखेको पुष्टि गरे । स्थानीय क्षेत्रमा भएका गम्भीर तनावहरूको बावजूद ती विरोधहरूले व्यापक साम्प्रदायिक तनाव त निम्त्याएनन्, तर नेपालका केही क्षेत्रहरूमा भने सम्बन्ध बिगार्ने काम गरे । संविधानसभा विघटन भैसकेपछि भने ती क्षेत्रहरूको तनाव घटेको बताइयो ।
- पहिचान समूहको असन्तुष्टि मुख्यतः अन्य समुदायप्रति भन्दा पनि केन्द्रिय सरकार र प्रशासनप्रति लक्षित थियो । तथापि, अप्रिल-मे २०१२ का विरोधहरूको दौरान केही स्थानहरूमा यो परिवेश बेग्लै देखियो । नेपालभरिका धेरै पहिचान-आधारित संस्थाहरूले आफ्ना मागहरूलाई अन्य समुदायप्रतिको विरोधमा भन्दा स्थानीय प्रशासन र काठमाडौंस्थित केन्द्रसरकारतिर केन्द्रित गरे । तथापि, विभिन्न पहिचानसमूहहरूले गरेका संघीयताका विभिन्न मागहरू शुन्य-जोडको खेलको रूपमा देखिने क्रम बढ्दै गर्दा केही जिल्लाहरूमा देखिएका साम्प्रदायिक रोष अन्य जातीय वा वर्ण समूहहरूका विरुद्ध र साथसाथै काठमाडौंको राजनीतिक संस्थापनका विरुद्ध लक्षित थिए ।
- विगतमा विद्रोही छवि बनाएका केही पहिचान-आधारित संगठनहरूले अप्रिल/मे २०१२ अघि आक्रामक रणनीति घटाउने, अझ भद्र सार्वजनिक छवि प्रदर्शन गर्ने र अन्य समुदायहरूलाई आफ्ना राजनीतिक एजेण्डाहरूबारे विश्वस्त बनाउने प्रयासहरू गरे । सन् २०१२ र २०१३ मा पर्यवेक्षकहरूले पहिचान-आधारित केही संस्थाहरूले आफ्नो सार्वजनिक छवि

आफूलाई मधेशी भनेर पनि चिनाए जबकि अन्यले त्यसो गरेनन् । पहिचानमाथिका बहसहरू महत्वपूर्ण हुनसक्छन् किनभने सरकारी अंग तथा अन्यले पहिचानका वर्गीकरणहरूलाई समावेशिताका नीतिहरू लागू गर्न, निर्वाचनका कोटा प्रणालीहरूको वनावट तथा त्यस्तै अन्य कार्यका लागि प्रयोग गर्दछन् । नेपालको पहिचान वर्गीकरणबारे थप छलफलका लागि, हेनुहोस डेविड एन. गेल्लर, “Caste, Ethnicity, and Inequality in Nepal,” *Economic and Political Weekly* 42, नं. २० (मे १९-२५, २००७), पृ. १८२३-१८२८ र पिताम्बर शर्मा, *Unraveling the Mosaic: Spatial Aspects of Ethnic Identity in Nepal* (काठमाडौं: सोसल साइन्स बहा, २००८)

^{१६} सबै प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरू कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा उपलब्ध छन्,

https://www.cartercenter.org/news/publications/peace/democracy_publications/nepal-peace-reports.html

^{१७} आइएलओ १६९ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी र जनजातिहरूसँग सम्बन्धित सम्मेलन थियो र नेपाल सरकारले त्यसलाई सेप्टेम्बर २००७ मा अनुमोदन गरेको थियो । सम्मेलनले आदिवासी जनताका लागि सरकारका नयाँ जिम्मेवारीहरू उल्लेख गरेको छ, विशेषगरी प्राकृतिक साधनस्रोतको व्यवस्थापनमा उनीहरू सँगको परामर्श र उनीहरूको सहभागिताका सम्बन्धमा ।

सुधारण र समर्थनको आधारलाई बढाउने कदमहरू चालेको प्रमाणहरू पाए । कुनै राजनीतिक दलसँग आवद्ध वा आफ्नै निर्वाचकीय महत्वकांक्षाहरू भएका संस्थाहरूका सन्दर्भमा यो विशेष रूपमा लागू हुन्थ्यो ।

जग्गा फिर्ता तथा सुधार

जग्गा धेरै नेपालीहरूको जीवनयापन र भूमिसम्बन्धी राजनीतिक संघर्षहरूको केन्द्रमा छ र यसको समतापूर्ण वितरणको लामो इतिहास छ । जग्गा नेपालमा भएको दशकलामो द्वन्द्वको पनि एक केन्द्र तत्व थियो । सन् १९९६ मा तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले जारी गरेका प्रारम्भिक ४० बुँदे मागहरूमा सो दलले “सामन्तवादीहरूको नियन्त्रणमा रहेको जग्गालाई जफत गरी भूमिहीन र आवासहीनहरूमाभक्त वितरण गरिनुपर्ने” र निश्चित वर्गका व्यक्तिहरूको स्वामित्वमा रहेका जग्गालाई “जफत र राष्ट्रियकरण” गरिनुपर्ने माग गरेको थियो । यो मुद्दालाई अघि बढाउन र आफ्नो सशक्त पकड रहेका क्षेत्रहरूमा भक्त बलियो राजनीतिक पकड कायम राख्न माओवादीहरूले द्वन्द्वकालमा ठूला जग्गाधनी र आफ्ना राजनीतिक विपक्षीका जग्गाहरू कब्जा गरे । विस्तृत शान्ति सम्झौता र त्यसपछिका राजनीतिक सम्झौताहरूमार्फत माओवादीहरूले कब्जा जग्गा जग्गाधनीलाई फिर्ता गर्ने र सरकारले पनि भूमिसुधार नीतिहरूको कार्यान्वयनद्वारा जग्गाको अझ बढी समतापूर्ण वितरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिबद्धता गरे ।

सन् २०१० को स्थितिमा एनेकपा(माओवादी) ले पहाडी, हिमाली र पूर्वी तथा मध्य तराईका विभिन्न क्षेत्रहरूमा कब्जा गरेका जग्गाहरूमध्ये अधिकांश फिर्ता गरिसकेको पर्यवेक्षकहरूले पाए, यद्यपि ती क्षेत्रहरूमा केही मामिलाहरू बाँकी पनि थिए । यस विपरीत, सबैभन्दा बढी जग्गा कब्जा भएको बताइएका मध्य तथा सुदूर पश्चिम तराईमा कब्जा गरिएकामध्ये अधिकांश जग्गाहरू फिर्ता गरिएका थिएनन् वा सशर्त फिर्ता गरिएका थिए । यसैबीच, भूमिसुधारका नीतिहरू निर्माण गर्ने र भूमिहीनहरूको व्यवस्थापनका प्रयासहरू ठप्प भए र कार्यान्वयन हुन सकेनन् ।

२८ अगष्ट २०११ मा बाबुराम भट्टलाई प्रधानमन्त्री निर्वाचित भएपछि सरकार र एनेकपा(माओवादी) ले जग्गा फिर्ता तथा सुधारका लागि पुनः प्रतिबद्धता जनायो जसलाई १ नोभेम्बर २०११ मा प्रमुख राजनीतिक दलहरूबीच भएको सात बुँदे सहमतिमा लिपिबद्ध गरियो । ती प्रतिबद्धताहरूले स्थानीय तहमा पारेको प्रभावको मूल्यांकन गर्नका लागि कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले सन् २०१२ को पहिलो छ महिनाभरि स्थानीय तहमा अनुगमन गरे । सन् २०१२ का मुख्य तथ्यहरू निम्नलगायतका थिए:

- सन् २०१० र २०१२ दुवै वर्ष धेरै जिल्लाहरूमा अधिकांश वा सबै कब्जा जग्गाका मामिलाहरू अनौपचारिक रूपमा समाधान भएको बताइएको थियो । तथापि, द्वन्द्वकालमा सबैभन्दा बढी जग्गा कब्जा भएको बताइएका विशेषगरी मध्य तथा सुदूरपश्चिम तराईका केही जिल्लाहरूमा अधिकांश मामिलाहरू समाधान हुन बाँकी नै थिए । पर्यवेक्षकहरूले भ्रमण गरिएका धेरैजसो जिल्लाहरूमा द्वन्द्वको अवधिमा कब्जा भएका अधिकांश वा सबै विवादहरू समाधान भैसकेको पाए । विशेष गरी, सेप्टेम्बर २०११ र फेब्रुअरी २०१२ का बीचमा भ्रमण गरिएका ३२ जिल्लाहरूमध्ये १४ जिल्लाहरूमा वार्ता गरिएका अधिकांश व्यक्तिहरूले द्वन्द्वकालीन जग्गा कब्जाका थोरै मात्र मामिलाहरू बाँकी रहेकोदेखि एउटा मामिला पनि बाँकी नरहेकोमा आम रूपमा सहमति जनाए र बाँकी ११ जिल्लामा वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले थोरै मात्र मामिलाहरू समाधान हुन बाँकी रहेको उल्लेख गरे । तथापि, मुख्यतः मध्य तथा सुदूरपश्चिम तराईका सात जिल्लाहरूमा द्वन्द्वकालीन जग्गाका समाधान हुन बाँकी रहेका मामिलाहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको बताइएको थियो ।
- एनेकपा(माओवादी) वा उसका कार्यकर्ताहरूको मात्र संलग्नता नभएका जग्गा कब्जासम्बन्धी अन्य केही चर्चित मामिलाहरू पनि थिए । पर्यवेक्षकहरूले विशेषतः सार्वजनिक र गुठी (मन्दिर) का जग्गाहरू कब्जा भएका मामिलाहरूमा नेपाली कांग्रेस, एमाले र नेकपा माओवादी-मातृकाका साथसाथै राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चलगायतका संगठनहरूमा आवद्ध सुकुम्बासीहरूको संलग्नता रहेको उल्लेख गरे । मध्य र सुदूर-पश्चिममा केही मुक्त कर्मैयाहरू कब्जा गरिएका सार्वजनिक जग्गाका प्लटमा बसेका थिए ।
- फिर्ता भएका जग्गाहरू औपचारिक, राज्य नेतृत्वको प्रक्रियामार्फत नभई माओवादी, जग्गाधनी तथा जोताहाहरूबीचका अनौपचारिक छलफलको माध्यमबाट भएका थिए । जग्गा फिर्ताका लागि औपचारिक, राज्यको नेतृत्व गरेको प्रक्रियाको अभावमा द्वन्द्वकालीन जग्गाका मामिलाहरूमा अनौपचारिक छलफलहरू जारी थिए र तिनको नतिजा पनि फरक फरक आइरहेको थियो । ती नतिजाहरूमा जग्गाधनीले जग्गाको सम्पूर्ण नियन्त्रण पुनः प्राप्त गर्नेदेखि जग्गाधनीले किसानहरूबाट वालीको केही अंश पाउने तर अन्य अधिकार नरहने (जस्तै: जग्गा बेच्ने वा मोही परिवर्तन गर्ने अधिकार) गरीको सशर्त फिर्ता र जग्गाधनीद्वारा कहिलेकाहीं दबाव र बजारमूल्य भन्दा कम दाममा जग्गा बेचेर समेत समाधान गरेको सम्मका थिए ।
- जग्गा फिर्ताका प्रयासहरूको कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट सहमत सिद्धान्त तथा पद्धति, कार्यान्वयनका लागि छुट्याइएको छोटो अवधि तथा अपर्याप्त राजनीतिक इच्छाशक्तिजस्ता राष्ट्रिय तहका तत्वहरूले प्रभावित पारेका थिए । स्थानीय तहमा जग्गा फिर्ताका प्रयासहरूलाई माओवादीहरूको अवरोध (विशेषगरी मोहन बैद्य समूह^{१५}), जग्गाधनीहरूद्वारा

^{१५} जुन २०१२ मा एनेकपा(माओवादी) को मोहन बैद्य नेतृत्वमा रहेको एउटा गुटले दलबाट फुटेको र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादी गठन गरेको घोषणा गर्‍यो ।

पहलको अभाव, केही जग्गाधनीहरूमा व्याप्त त्रास तथा जग्गा भोगचलन गरिरहेकाहरूको लागि विकल्पको अभाव आदिले ले प्रभावित पारेका थिए ।

- केही मामिलाहरू कब्जा जग्गाको आकार धेरै ठूलो भएको, जग्गाधनी तथा मोहीबीच द्वन्द्वकाल वा त्योभन्दा पहिलेदेखिको समस्यापूर्ण सम्बन्धको इतिहास वा कमजोर अभिलेख तथा बिक्री विवादजस्ता अन्य तत्वहरूको कारण जटिल बनेका थिए । पर्याप्त इच्छाशक्ति भएमा कब्जाका धेरै मामिलाहरूको समाधान हुने सम्भावना रहे पनि केही मामिलामा भने तिनलाई थप जटिल बनाउने तत्वहरू थिए । ती तत्वहरू जग्गाको आकार धेरै ठूलो भएको र त्यसमा धेरै व्यक्तिहरूले भोगचलन गरिरहेको हुनाले उत्पन्न जटिलता, द्वन्द्वकालीन विशिष्ट इतिहास तथा अभिलेख र कब्जा जग्गाको पुनः बिक्रीको मामिलालगायतका थिए ।
- सन् २०१२ को स्थितिमा, कब्जा जग्गा भोगचलन गरिरहेका व्यक्तिहरूलाई जबरजस्ती निष्काशन गर्ने प्रयास भएको खण्डमा जग्गा फिर्ताले केही क्षेत्रहरूमा द्वन्द्व बढाउने सम्भावना रहेको देखिएको थियो । कब्जा जग्गा जोतिरहेका किसानहरूलाई बलपूर्वक निष्काशन गर्ने प्रयासको परिणामस्वरूप विभिन्न पृष्ठभूमिका किसान, जग्गाधनी, सुरक्षाबल, कट्टरपन्थी माओवादीलगायतका स्थानीय दलका कार्यकर्ता तथा गैरदलीय भूमिहीन र सुकुम्बासीहरूबीच थोरै वा धेरै संघर्ष हुन सक्ने देखियो । विशेष चासोका मामिला भनेक सार्वजनिक वा निजी जग्गाका कब्जा गरिएका ठूला क्षेत्रहरू थिए, जहाँ साना साना प्लटहरूमा सयौंदेखि हजारौं संख्याका व्यक्तिहरूले खेती गरिरहेका थिए । तीमध्ये धेरै व्यक्तिहरूले आफूहरू त भूमिहीन रहेको वा उच्च पहाडी जिल्लाहरूमा थोरै मात्र खेती हुने जग्गा भएको दावी गर्दै कब्जा जग्गामा खेती गर्ने बाहेकका कुनै विकल्प आफूहरूसँग नभएको बताएका थिए ।
- हाल कब्जामा रहेको जग्गामाथिका जारी विवादहरूका बाबजुद नयाँ कब्जा भएका जग्गाहरूबारे पनि केही मामिलाहरूको विवरण थियो । भ्रमण गरिएका अधिकांश जिल्लाहरूमा वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू गएको वर्षमा कुनै उल्लेखयोग्य जग्गा कब्जा नभएकोमा लगभग एकमत थिए । तथापि, बैद्य गुटका सदस्यहरूद्वारा पहिलेदेखि नै विवादित जग्गाहरू पुनः कब्जा भएका छिटपुट विवरणहरू आएका थिए ।

अन्तरिम राहत तथा स्थानीय शान्ति समितिहरू

सरकारले द्वन्द्व प्रभावित जनताका विभिन्न तर्फका लागि सरकारबाट नगद (“अन्तरिम राहत”) लगायतका सहयोग प्राप्त गर्ने प्रावधानहरू बनायो । स्वास्थ्य सम्भार लगायतका सहयोगका अन्य प्रावधानहरू पनि थिए । सहायता पाउनका लागि द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूले कागजी काम पूरा गरेर जिल्ला तहमा कागजात बुझाउनुपर्थ्यो जुन त्यसपछि काठमाडौंस्थित शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयमा पठाइन्थ्यो । स्वीकृत भएपछि सरकारले जिल्ला तहलाई वितरण गर्ने रकम निकासी गरिदिन्थ्यो वा अन्य सहयोगको व्यवस्थापन गर्थ्यो ।

व्यवहारतः द्वन्द्व प्रभावित जनतालाई सहायता प्रदान गर्नका निम्ति उनीहरूको पहिचान र प्रमाणित गर्ने प्रक्रियालाई सरकारको सीमित साधनस्रोत, द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूमा चेतना र साक्षरताको अभाव, रकम भुक्तानीमा ढिलाइ तथा प्रक्रियामा राजनीतिकरण भएको आरोपहरूले प्रभावित पारेका थिए ।

द्वन्द्वपछि शान्ति तथा राज्य पुनर्संरचना मन्त्रालयअन्तर्गत जिल्ला तहमा निर्मित निकाय, स्थानीय शान्ति समितिहरूले द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूलाई राहत तथा सहयोग वितरण गर्ने प्रक्रियामा सहजीकरण गर्ने सन्दर्भमा विवादास्पद भूमिका खेले । स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरूमा दलका सदस्यहरू, सरकारी अधिकारी तथा नागरिक समाज र द्वन्द्व प्रभावित जनताका प्रतिनिधिहरू समावेश हुन्थे । स्थानीय शान्ति समितिहरूलाई स्थानीय तहको शान्ति प्रवर्द्धन, द्वन्द्व निराकरण, चेतना वृद्धिजस्ता कार्यमाफत शान्ति प्रक्रियालाई सघाउंदै शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयका द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई राहत प्रदान गर्नेलगायतका कार्यक्रमहरूलाई सघाउने कार्यदिशहरू थिए । स्थानीय शान्ति समितिहरूले आफ्नो गठन र कार्यसंचालनमा साधनस्रोतको अभाव, राजनीतिकरण, स्थानीय तहको शान्ति प्रवर्द्धनमा अझ बढी सशक्त भूमिका खेल्नका लागि ज्ञान वा पहलको अभाव र समितिको भूमिका तथा महत्वबारे स्थानीय तहमा रहेको सन्देहलगायतका विभिन्न अवरोधहरूको सामना गरे । तथापि, समय बित्दै जाँदा उनीहरूको कार्यसंचालनमा सुधार आयो र केही जिल्लाहरूमा उनीहरूले स्थानीय शान्ति प्रवर्द्धनमा रचनात्मक भूमिका खेलेको कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले उल्लेख गरे ।

कार्टर सेन्टरले द्वन्द्व प्रभावित जनताहरू, अन्तरिम राहत तथा स्थानीय शान्ति समितिहरूबारे अगष्ट २००९, नोभेम्बर २००९, नोभेम्बर २०१०, डिसेम्बर २०१० तथा मे २०११ का प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गर्‍यो । प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायत थिए:

- सन् २०१० मा, द्वन्द्वको दौरानमा हत्या गरिएका अधिकांश व्यक्तिका परिवारहरूले सरकारबाट अन्तरिम राहत पाएको देखिन्थ्यो, जबकि द्वन्द्व प्रभावित जनताका अन्य सबै वर्गहरू थोरबहुत पछि परिरहेका देखिन्थे । अन्य वर्गका द्वन्द्व प्रभावित जनताहरू अन्तरिम राहत पाउनका लागि संघर्ष गरिरहेकोमा निराशा थियो, यद्यपि सन् २००९ देखि केही सकारात्मक उपलब्धि भएका विवरणहरू पनि थिए ।

- स्थानीय तहमा द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूलाई अन्तरिम राहत वितरण गर्ने प्रक्रियालाई विभिन्न चुनौतीहरूले प्रभावित पारी नै रहे । धेरै नागरिकहरूलाई राहतका लागि आवेदन गर्ने प्रक्रियाबारे ज्ञान थिएन वा उनीहरू यो अत्यन्त जटिल भएको गुनासो गर्थे । सामान्यतः जिल्ला प्रशासन कार्यालय द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूसम्म पुग्न वा राहतका आवेदनहरूमाथि छानवीन गर्न सक्षम नभएको हुनाले स्थानीय निकाय तथा विभिन्न नागरिक समाजकर्मीहरूले उक्त प्रक्रियाको राजनीतिकरण भएकोमा विलाप गरिरहे र राजनीतिक दलका समर्थक रहेका द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूले क्षतिपूर्ति पाइरहेको र राजनीतिक सम्बद्धता नभएका व्यक्तिहरू बेसहारा भई छाडिएको दावी गरे ।
- कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूमा सरकारले थप सहयोग प्रदान गरोस् भन्ने अपेक्षा व्यापक रहेको पनि उल्लेख गरे । सरकारी अधिकारी, स्थानीय शान्ति समिति सदस्यहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, नागरिक समाज सदस्य तथा आम नागरिकहरूलगायत स्थानीय तहका धेरै अन्तर्वातादाताहरूले अझ बढी आर्थिक क्षतिपूर्तिको आवश्यकता र परामर्श, औषधोपचार तथा सीप तालिमलगायतका थप सहायताको कुरा गरे ।
- नोभेम्बर २००९ मा कार्टर सेन्टरले “स्थानीय शान्ति समितिहरूले विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन् र अधिकांश जिल्लाहरूमा ती समितिहरू या त राम्रोसँग काम गरिरहेका छैनन् वा निष्कृय छन्” भन्ने प्रतिवेदन जारी गर्‍यो । कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले टिपोट गरेका त्यस समयका चुनौतीहरू यीलगायतका थिए: स्थानीय शान्ति समितिको मुख्यतः संयोजकलगायतका पदहरूका लागि दलहरूबीचका विवाद, सरकार र शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयद्वारा सहयोग र मार्गदर्शनको अभाव रहेको दृष्टिकोण, आर्थिक स्रोतको अभाव तथा स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरूबीच आफ्नो भूमिकाको बारेमा स्पष्टताको अभाव लगायतका थिए । यसबाहेक, एनेकपा(माओवादी) नेतृत्वको सरकारको दौरानमा नियुक्त भएका धेरै स्थानीय शान्ति समिति सचिवहरूको करार नेकपा-एमालेको द्वारा मे २००९ मा गठित सरकारअन्तर्गत नवीकरण भएका थिएनन् र कार्टर सेन्टरको नोभेम्बर २००९ को प्रतिवेदनको समयमा सचिवहरू अझै पनि राखिएका थिएनन् । यसले स्थानीय शान्ति समितिको कार्यसंचालनमा अत्यन्त हानिकारक सावित भयो ।
- कार्टर सेन्टरको स्थानीय शान्ति समितिबारेको दोस्रो प्रतिवेदनको अवधि, नोभेम्बर २००९ र मे २०११ का बीच स्थानीय शान्ति समितिको कार्यसंचालनको समग्र तह बढेको थियो । प्रगतिका बावजूद स्थानीय शान्ति समितिका कार्यसंचालन जिल्ला जिल्लामा उल्लेख्य रूपमा फरक देखिन्थे । स्थानीय शान्ति समितिहरूको समग्र कार्यसंचालनमा वृद्धिलाई शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयद्वारा चालिएका सकारात्मक कदमहरू लगायत राजनीतिक दलहरूबीच स्थानीय तहमा हुने असहमतिहरूको समाधान तथा एनेकपा(माओवादी) द्वारा स्थानीय शान्ति समितिको देशभरि गरिएको बहिष्कारको अन्त्यजस्ता धेरै तत्वहरूसँग जोड्न सकिन्छ ।
- सन् २०११ को अवस्थामा, लगभग सबै स्थानीय शान्ति समितिहरूले आफ्नो मुख्य कामको रूपमा द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूले अन्तरिम राहतका लागि दिएका आवेदनहरूको समीक्षा र जाँच गर्नमा केन्द्रित गरिरहेका थिए । द्वन्द्व प्रभावित जनताका आवेदनहरूको समीक्षा स्थानीय शान्ति समितिका कार्यादेशहरूको एउटा अंश मात्र भएको तथ्यका बावजूद धेरैजसो स्थानीय शान्ति समिति सदस्य, कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवालाहरूले पर्यवेक्षकहरूलाई अन्तरिम राहतसम्बन्धी काम नै समितिको लागि मुख्य र सबैभन्दा महत्वपूर्ण रहेको बताए । लगभग सबै स्थानीय शान्ति समितिहरू आफ्नो मुख्य कामको रूपमा द्वन्द्व प्रभावित जनताका अन्तरिम राहतका आवेदनहरूको समीक्षा र जाँच गर्ने काममा मात्र केन्द्रित रहे ।
- सन् २०११ सम्ममा, अधिकांश स्थानीय शान्ति समितिहरू अन्य केही क्रियाकलाप पनि गरिरहेका थिए, यद्यपि तिनको प्रभाव भने अस्पष्ट नै देखिन्थ्यो । अधिकांश स्थानीय शान्ति समितिहरूले द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूको जीवनयापनमा सहयोग पुऱ्याउने प्रशिक्षण, शान्तिका लागि शिक्षाको गतिविधि तथा स्थानीय शान्ति समितिका सदस्यहरूका लागि द्वन्द्व मध्यस्थतासम्बन्धी तालिमजस्ता क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुने प्रयास गरेका थिए । तथापि, ती क्रियाकलापका प्रभाव भने अस्पष्ट नै रहे । केही स्थानीय शान्ति समितिहरू स्थानीय तहमा उच्च सक्रिय र प्रभावकारी भएकोमा ख्याति पनि पाए । ती समितिहरूले द्वन्द्वमा मध्यस्थता गरे र नागरिक समाज तथा स्थानीय सरकारी अधिकारीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध निर्माण गरे ।
- धेरै स्थानीय शान्ति समितिहरूले आफ्नो महत्व तथा उपयोगिताबारे स्थानीय तहबाट अविश्वासको सामना गरे । स्थानीय शान्ति समितिहरूमाथिको अविश्वासका लागि धेरै तत्वहरू जिम्मेवार रहेको देखियो । पहिलो, धेरै सरोकारवालाहरूले द्वन्द्व पीडितका लागि निर्मित अन्तरिम राहतको प्रक्रियाको निष्पक्षतामाथि नै प्रश्न उठाए । विशेषगरी, राजनीतिक दलहरूले द्वन्द्व पीडित नभएका व्यक्तिहरूबाट पनि “फर्जी” आवेदनहरू पेश गराउनेलगायत आफ्ना समर्थकका राहत आवेदनहरूलाई सिफारिश गराउन ती समितिहरूको प्रयोग गरिरहेको ठहर थियो । धेरै मानिसहरूले अन्तरिम राहतलाई नै समितिको मुख्य कामको रूपमा हेरेको कारणले पूर्वाग्रह र आवेदनहरूको कारवाहीमा अपूर्णताका धारणाहरूले गर्दा समितिको समग्र छवीलाई विशेष नोकसान पुऱ्याइरहेको थियो । दोस्रो, विशेषगरी द्वन्द्व समाधानको मामिलामा ती समितिहरूले सर्वदलीय बैठक (प्रायः राजनीतिक विवाद समाधान गर्न प्रयोग गरिने) र प्रायः गाउँ विकास समिति तहमा विद्यमान विभिन्न अनौपचारिक तथा स्थानीय द्वन्द्व समाधान संयन्त्रजस्ता बढी स्थापित

संयन्त्रहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्‍यो । उपलब्ध द्वन्द्व समाधान संयन्त्रहरूको विविधतालाई ख्याल राख्दा स्थानीय शान्ति समिति हुनुको थप महत्व प्रायः स्पष्ट थिएन । तेस्रो, स्थानीय शान्ति समितिका काम कारवाहीहरूको सही कार्यक्षेत्रबारे विमति थियो ।

स्थानीय शासन

स्थानीय तहको अधिकतर राजनीतिक गतिविधि राष्ट्रिय तहका अभियान या कार्यक्रमहरूको समर्थनमा नै हुने भए पनि दैनिक राजनीति तथा नागरिक समाजका गतिविधिहरू प्रायः स्थानीय शासनप्रति केन्द्रित हुन्थे । जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका लागि बजेटको विनियोजन अंशतः राजनीतिक र सहभागितामूलक संयन्त्रहरूमार्फत निर्धारित गरिन्थे । यसबाहेक, स्थानीय उपभोक्ता समूहहरू आफ्नो क्षेत्रका विकास परियोजनाहरू कार्यान्वयन र व्यवस्थापन गर्न जिम्मेवार थिए ।

स्थानीय सरकारको संचालनमा द्वन्द्व र बिस्तारित संक्रमणकालीन प्रक्रियाको प्रभाव महत्वपूर्ण थियो । सन् १९९७ देखि नै हुन नसकेको स्थानीय सरकारको निर्वाचनको अभावमा जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाका विकास निकायहरू राजनीतिक दलहरूद्वारा मनोनित गैरनिर्वाचित प्रतिनिधिहरू (“सर्वदलीय संयन्त्रहरू”) द्वारा प्रतिस्थापित गरिएका थिए जसमा प्रमुख सरकारी अधिकारीहरूको प्रतिनिधित्व र कर्मचारीहरूकै अध्यक्षता रहन्थ्यो । सन् २०११ को शुरुवातमा ती संयन्त्रहरूलाई वडा नागरिक मञ्च तथा गाउँ विकास समितिस्तरीय नागरिक चेतना केन्द्रजस्ता नयाँ अंगहरू थप गरेर अझ सहभागितामूलक बनाउने लक्ष्य राखिएको थियो । सन् २०१२ मा सर्वदलीय संयन्त्रहरू विघटन गरिए पनि वडा नागरिक मञ्च तथा नागरिक चेतना केन्द्रहरू रहिरहे ।

स्थानीय विकास निकायहरूमा राजनीतिक दलको संलग्नता औपचारिक र अनौपचारिक दुवै रूपमा व्यापक थियो । केही मामिलाहरूमा यो संलग्नताले जवाफदेहिता वृद्धि गरेको र निर्णय कार्यलाई सघाएको भए पनि अन्तर्वार्ता गरिएका धेरै व्यक्तिहरूले स्थानीय विकास र विद्यालय व्यवस्थापनमा हुने सार्वजनिक सहभागितामा दलका स्वार्थ तथा प्रतिनिधित्वलाई प्राथमिकता दिइने गरेकोमा चिन्ता व्यक्त गरे र ठाडो भ्रष्टाचारका आरोपहरू पनि असामान्य थिएनन् । स्थानीय निकायहरूको राजनीतिकरणले गर्दा दलका समर्थकहरूबीच बेलाबखत गम्भीर विवाद र हिंसात्मक झडपहरू पनि निम्तिए ।

कार्टर सेन्टरले नोभेम्बर २०११ र फेब्रुअरी २०१४ मा स्थानीय शासनबारे प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्‍यो । प्रमुख तथ्यहरू निम्नलगायतका थिए:

- दलहरूले जिल्ला, गाउँ विकास समिति तथा वडातहका स्थानीय निकायहरूमा आफ्नो समग्र प्रभुत्वको हिसाबमा प्रभावको भागबण्डा लगाउने गरेको कुरालाई प्रायः अनौपचारिक रूपमा स्वीकार गरे । दलहरूले स्थानीय निकायहरूमा प्रभावका लागि आफ्नो सांगठनिक शक्तिको अनुपातमा अनौपचारिक प्रचलन रहेको र स्थानीय पद तथा प्रभाव त्यसैअनुरूप बाँडफाँड गर्ने गरेको प्रायः स्वीकार गरे । दलहरूले एकअर्कामाथि बारम्बार स्थानीय निकायहरूमा, विशेषगरी उपभोक्ता समूह तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूमा “प्रभुत्व जमाउन” खोजेको आरोप लगाए । जे भए पनि, त्यस्ता गुनासाहरूका वावजूद उपभोक्ता समूहहरूको गठन भने खुला द्वन्द्वविना सहज तरिकाले हुने गरेको वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूले स्वीकार गरेका थिए । सर्वदलीय संयन्त्रहरूको विघटनपछि पनि राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूले स्थानीय शासनमा उल्लेख्य भूमिका खेल्न जारी राखे, यद्यपि त्यस्तो भूमिकाको मात्रा र प्रकृति जिल्ला जिल्लामा फरक थियो ।
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदहरू गैरदलीय हुनुपर्ने भए पनि तिनका लागि प्रायः दलका सदस्यहरूमाभू प्रतिस्पर्धा हुन्थ्यो र ती दलहरूबीच हुने विवादका बारम्बार दोहोरिने कारणहरूमध्ये थिए । धेरै क्षेत्रमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदहरूमा दल-सम्बद्ध उम्मेदवारहरूले प्रतिस्पर्धा गरेका थिए । विद्यालय व्यवस्थापन समितिद्वारा गरिने शिक्षकको नियुक्ति तथा खारेजी र समितिका प्रमुख पदहरूमा हुने निर्वाचन दलहरूबीचका द्वन्द्वका सबैभन्दा बढी दोहोरिने कारकहरू थिए ।
- उपभोक्ता समूहहरू निष्पक्ष हुनुपर्ने लक्ष्य रहेको भए पनि केही क्षेत्रका समूहहरूमा अत्यधिक राजनीतिकरण भएको थियो र कहिलेकाहीँ दलहरूले ती निकायहरूमा प्रभाव जमाउन प्रतिस्पर्धा गर्दथे । दलका सदस्यहरूबीच नेतृत्व पदहरूको भागबण्डा हुने भएकाले सामान्य नागरिकहरू बेलाबखतमा उपभोक्ता समूहहरूको नेतृत्व पाउनबाट वञ्चित गरिन्थे । केही सन्दर्भहरूमा परियोजना सञ्चालन हुने वडाभन्दा बाहिरका राजनीतिक दलका सदस्यहरूलाई पद दिइएको थियो जुन नियम विपरीत थियो ।
- राजनीतिक दलहरू स्थानीय निकायको प्रमुख घटक रहेका क्षेत्रहरूमा उनीहरूको भूमिकाबारे नागरिकहरूले मिश्रित धारणा राखे । केही नागरिकहरूले तटस्थ वा सकारात्मक धारणाहरू व्यक्त गरे । उनीहरूले या त स्थानीय निकायहरूमा राजनीतिकरण हुनु गम्भीर समस्या भएको देखेनन् या उनीहरूलाई दलहरूको सहभागिताले जवाफदेहिता वृद्धि गर्छ, भन्ने लाग्यो । अन्य व्यक्तिका धारणा भने बढी नै नकारात्मक थिए, उनीहरूले दल-सम्बद्ध सदस्यहरूले व्यक्तिगत र दलीय स्वार्थमाथि जोड दिने हुँदा सामान्य नागरिकहरूलाई प्रक्रियाबाट बाहिरै राखिने गरेको गुनासो गरे ।

- सन् २०१४ मा पर्यवेक्षकहरूले समग्रमा सरकारी टेन्डर प्रक्रियाहरूमा प्रत्यक्ष राजनीतिक हस्तक्षेप अधिल्ला कैयौं वर्षहरूमाभन्दा घटेको देखिएको पाए । यो कमी आउनुमा प्रायः इ-बिडिङको शुरूवातलाई श्रेय दिइएको थियो । टेन्डर प्रक्रियाहरूमा हुने प्रत्यक्ष हस्तक्षेपमा कमी आएको भए पनि ठेक्का पाइसकेपछि चन्दा र धम्की आउनु सामान्य नै देखिन्थ्यो । त्यस्तो कार्यमा राजनीतिसम्बद्ध केही व्यक्ति वा युवा समूहहरू जिम्मेवार रहेको बताइन्थ्यो । कहिलेकाहीं भने कसैसँग सम्बन्ध नभएका स्थानीय समूहहरूलाई दोष दिइन्थ्यो ।
- सन् २०१४ मा वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूका बीच स्थानीय विकासमा पिछडिएका समूहहरूको सहभागितामा उल्लेख्य वृद्धि आएकोमा आम मतैक्यता थियो । सरकारी निकायहरूमा पिछडिएका समूहहरूको प्रतिनिधित्वको कोटा व्यापक पूरा गरेको देखियो । तथापि, यो सहभागिता कतिको अर्थपूर्ण थियो भन्ने सधैं स्पष्ट हुन सकेन । पिछडिएका समूहहरूले हस्ताक्षरकर्ताको भूमिका मात्र खेलेरहेको र उनीहरूमा निर्णय गर्ने थोरै क्षमता मात्र रहेको, वा पिछडिएका समूहका “योग्यता नपुगेका” र फकाउन सकिने सदस्यहरू नियुक्त भएको दृष्टान्त विभिन्न जिल्लामा देखिन्थ्यो ।

मतदाता दर्ता

मतदाता नामावलीको शुद्धताप्रति व्यापक अविश्वास रहेको हुनाले सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनपछि कार्टर सेन्टर तथा अन्य पर्यवेक्षण संस्थाहरूको प्रमुख सुझाव मतदाता दर्तामा सुधार ल्याउने थियो । यो समस्यालाई सम्बोधन गर्न निर्वाचन आयोगले हरेक मतदाताको बायोमेट्रिक तथ्यांक, फोटो र औंठाछापसहितको अभिलेख राख्ने गरी पूर्णतः नयाँ मतदाता पञ्जिका निर्माण गर्न अधि बढ्यो । देशभरि सञ्चालित श्रृंखलाबद्ध दर्ता अभियानहरूमाफत नयाँ पञ्जिका निर्माण भएको थियो जसमा नागरिकहरूको सक्रिय सहभागिता र योग्यताको प्रमाणको आवश्यकता पर्दथ्यो ।

कार्टर सेन्टर नेपालको राजनीतिक संक्रमणको पर्यवेक्षणका लागि पहिलेदेखि नै स्थानीय क्षेत्रमा दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरूका साथ उपस्थित रहेको र निर्वाचन प्रक्रियाहरूको पर्यवेक्षणमा विशेष दक्षताका कारण सेन्टरले बायोमेट्रिक मतदाता दर्ता प्रक्रियाको सीमित पर्यवेक्षण गर्‍यो । सो कार्य मार्च/अप्रिल २०१० मा भएको नमूना मतदाता दर्ता अभ्यासको पर्यवेक्षणसँगै शुरू भयो र सन् २०१३ को निर्वाचनमा नयाँ मतदाता पञ्जिकाको प्रयोगसम्म निरन्तर रह्यो ।

सेन्टरका लागि नयाँ मतदाता दर्ता प्रक्रियाको शुरूवातदेखि अन्त्यसम्मको पर्यवेक्षण गर्न पाउनु एक विरल र राम्रो अवसर थियो र सेन्टर यो कार्य गर्न मान्यताप्राप्त एक्लो अन्तर्राष्ट्रिय संस्था थियो । सेन्टरले प्रक्रियाका बारेमा आफ्ना पर्यवेक्षकहरूलाई प्रशिक्षित गर्‍यो र सेन्टरका प्रयासहरूलाई मार्गदर्शन गर्न आवधिक रूपमा मतदाता दर्ताका विज्ञ परामर्शदाता ल्याइयो । समग्रमा, मतदाता दर्ता प्रक्रियाका बारेमा सेन्टरले आठवटा प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्‍यो ।

समग्रमा मतदाता दर्ता अभ्यासको फलस्वरूप सन् २०१३ को निर्वाचनका लागि एक उन्नत मतदाता सूची तयार भयो । तथापि, उक्त प्रक्रियाका दौरान विभिन्न चुनौती र चासोहरू विद्यमान थिए । यसबाहेक, राजनीतिक बिलम्ब तथा अन्य मुद्दाहरूको कारणले गर्दा सो प्रक्रियाले शुरूमा परिकल्पना गरिएभन्दा निकै बढी समय लिएको सम्झनु महत्वपूर्ण हुन्छ । संवैधानिक समयसीमामा निरन्तर भैरहेको ढिलाइ र त्यसैको कारणले निर्वाचनको क्यालेन्डरमा पनि भएको बिलम्बले निर्वाचन आयोगलाई प्रारम्भमा परिकल्पना गरिएभन्दा धेरै लामो समयसम्म मतदाता दर्ताको काम सञ्चालन गरिराख्न सजिलो भयो, प्रक्रियाको व्यवस्थापन जटिल र चुनौतीपूर्ण सावित भएको हुनाले त्यो पाएको लामो समय आयोगका लागि फाइदाजनक थियो ।

प्रमुख तथ्यहरूको सारांश तल प्रस्तुत गरिएको छः

- नयाँ मतदाता पञ्जिका सन् २०१३ को निर्वाचकीय प्रक्रियामा आएको प्रमुख सुधार थियो । लक्षितभन्दा कम मतदाता दर्ता आंकडा तथा केही नागरिकहरूले मतदानका लागि दर्ता हुनमा निरन्तर भोगेका कठिनाइहरूको वाबजूद नयाँ मतदाता पञ्जिकाले अधि बढेको महत्वपूर्ण कदम दर्शाएको थियो ।
- जे भए पनि, नयाँ पञ्जिकामा सन् २०११ को जनगणना तथ्यांकको अनुमानित लक्ष्यभन्दा उल्लेख्य कम मतदाताहरू थिए । निर्वाचन आयोगले १२,१४७,८६५ मतदाताहरूलाई दर्ता गराउन सक्षम भयो (जुलाई १५, २०१३ सम्ममा १८ वर्ष पुगेका वा त्यो भन्दा बढीका नागरिकहरू) । यो आफ्नो प्रारम्भिक १ करोड ४७ लाख मतदाता दर्ता गर्ने लक्ष्यभन्दा कम थियो र सन् २०११ को जनगणनामा आधारित हुँदा अनुमानित १ करोड ६० लाख सम्भाव्य मतदाता हुने अनुमानभन्दा धेरै नै कम थियो । तथापि, मतदाता दर्ता प्रक्रियाको प्रारम्भिक खण्डभरि जनगणना तथ्यांक उपलब्ध भैसकेको थिएन जसले निर्वाचन आयोग र अन्य सरोकारवालाहरूलाई जनसंख्याका आंकडा अनुसार प्रगतिलाई अधि बढाउन कठिन भएको थियो ।
- योग्यताको प्रमाणको मुद्दा मतदाता दर्ता प्रक्रियाको अवधिभरि निरन्तर र संवेदनशील बनिरह्यो । सर्वोच्च अदालतले सन् २०११ मा नेपालको कानूनबमोजिम नागरिकताको प्रमाणपत्रलाई मात्र कुनै व्यक्तिविशेष नागरिक रहेको र तसर्थ, मतदानका लागि योग्य रहेको प्रमाणित गर्नका लागि उपयोग गर्न सकिने निर्णय सुनायो । यो प्रावधानले नेपाली नागरिकता नभएका व्यक्तिहरूलाई दर्ता हुनबाट रोक्थ्यो, सँगसँगै यसले नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउन आवश्यक कागजपत्र नभएका नागरिकहरूका लागि पनि दर्ता गर्न अजहज बनायो, यो मुद्दा विशेषगरी ऐतिहासिक रूपमा

उपेक्षित समुदाय, गरिव, दुर्गम स्थानमा बसोबास गर्ने जनता, भूमिहीन तथा राज्यका सेवाहरू प्राप्त गर्न अवरोधको सामना गर्ने अन्यहरूका हकमा सबैभन्दा चर्को थियो ।

- आवश्यक कागजात नभएका योग्य नागरिकहरूका लागि प्रक्रियालाई अझ बढी सहज बनाउनका लागि प्रक्रियाका दौरान विभिन्न परिवर्तनहरू गरिएका थिए, तर केही दलहरूले ती प्रयासहरू पर्याप्त र समयमै भएकोमा आशंका व्यक्त गरेका थिए । सर्वोच्च अदालतले निर्वाचन आयोग र सम्बन्धित सरकारी निकायहरूलाई दर्ता गर्न योग्य सबै नागरिकले त्यस्तो गर्न पाउनु भन्ने सुनिश्चित गर्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्ने निर्देशन दियो । यसले नागरिकता प्रमाणपत्रहरूमाथिको पहुँचमा सुधार ल्याउनेतर्फ हरेक जिल्लामा घुम्ती वितरण टोली पठाउने, अंगीकृत नागरिकका सन्तानलाई नागरिकता प्राप्त गर्नका लागि कानून संशोधन र सन् २०१३ को वसन्तमा सन् २००८ को निर्वाचनका लागि दर्ता भएका व्यक्तिहरूलाई नागरिकताविना नै सन् २०१३ को निर्वाचनको मतदाता नामावलीमा समावेश गर्नेलगायतका प्रगतिशील कदमहरू चाल्न प्रेरित गर्‍यो । तथापि, विशेषगरी तराईका जिल्लाका केही राजनीतिक दलहरूले ऐनमा भएका केही परिवर्तनहरू प्रक्रियाको अन्त्यतिर मात्र आएको र अपेक्षाकृत कम जनताले मात्र त्यसबाट लाभ उठाउन सकेको उल्लेख गर्दै मतदाता नामावलीप्रति असन्तुष्टी पोखे ।
- निर्वाचन आयोगले आन्तरिक प्रवासीलाई आफ्नो जिल्लाभन्दा बाहिरबाटै दर्ता गर्न मिल्ने प्रावधान त बनायो, तर मतदानका लागि भने तिनले घरै फर्किनु पर्थ्यो । आन्तरिक बसाईसराई गरेका धेरै व्यक्तिहरूलाई आफ्नो नयाँ आवासको कानूनतः प्रमाणित गर्न अप्ठ्यारो थियो । निर्वाचन आयोगले आन्तरिक प्रवासीलाई टाढैबाट आफ्नो गृह जिल्लाका लागि नाम दर्ता गर्न सजिलो बनाउन जिल्ला बाहिरको मतदाता दर्ता कार्यक्रम संचालन गर्‍यो जसले दर्ता गर्ने सम्बन्धमा रहेको एउटा प्रमुख अवरोध त हटाइदियो । तथापि, मतदान गर्न मिल्ने सन्दर्भमा त्यो कदमको प्रभावकारिता सीमित नै थियो किनभने जिल्ला बाहिरको दर्तामार्फत दर्ता गराउनेहरूले आफू मतदाता नामावलीमा भएको स्थानको मतदान केन्द्रबाट मात्र मतदान गर्न पाउँथे । २,०००,००० वा त्योभन्दा बढी नेपालीहरू विदेशमा काम गरिरहेको अनुमान रहे पनि मतदानका लागि देशबाहिरको दर्ताको प्रावधान थिएन ।
- निर्वाचनअधि मतदाता पञ्जिकाको कुनै खाले परीक्षण गरिएन, फलस्वरूप सूचीमा भएका सम्भाव्य त्रुटिहरूलाई सम्बोधन गर्ने अवसर गुम्यो । मतदाता दर्ता प्रायः असहज परिस्थितिहरूमा भएको भए पनि समग्रमा सुसञ्चालित थियो, तथापि त्रुटिको प्रतिशत (उदाहरणका लागि, मतदान स्थल वा पहिचान विवरणमा त्रुटि) थाहा हुन सकेन, किनभने अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूले प्राविधिक र आर्थिक सहयोग गर्ने प्रस्ताव गरेका भए पनि निर्वाचन हुनुअघि मतदाता दर्ताको परीक्षण हुन सकेन । निर्वाचनको अवधिमा राजनीतिक दलहरूलाई मतदाता नामावलीमा पहुँच हुनु र पञ्जिकाको वारेमा पर्यवेक्षकहरूसँग तुलनात्मक रूपमा थोरै मात्र चासोहरू उठाइनु सकारात्मक थियो ।
- सन् २००८ को निर्वाचन प्रक्रियामा सुधार ल्याउँदै मतदाताको योग्यताको अन्तिम मितिलाई निर्वाचनअधिको उचित समयसीमाभित्र तोकियो, फलस्वरूप १८ वर्ष पुगेका योग्य व्यक्तिहरू सहभागी हुन सके । मार्च २०१३ मा राष्ट्रपतिद्वारा अनुमोदित अध्यादेशमा मतदान गर्न पाउने योग्यताको अन्तिम मिति निर्धारण गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोगलाई नै दिइएको थियो । निर्वाचन आयोगको निर्णयअनुसार १५ जुलाई २०१३ सम्म १८ वर्ष पुगेका र दर्ता भएका सबै नागरिकहरू मतदानका लागि योग्य थिए । यसको अर्थ यो निर्वाचनमा १८ वर्ष पुगेका धेरैजना मतदानका लागि योग्य थिए । यो सन् २००८ को भन्दा सुधिएको अवस्था थियो, त्यतिखेर सबै १८ वर्षहरू छाडिएका थिए ।
- नेपालका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूप्रति पूर्ण सम्मान सुनिश्चित गर्नका लागि मतदाता पञ्जिकाको समावेशिता र शुद्धताका सम्बन्धमा सम्बोधन गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरू अझै पनि छन् । विशेषतः, विवाहित महिला, आदिवासी जनता, भूमिहीन तथा अन्य कमजोर वर्गहरूलाई दर्ता गराउनमा अझ कठिन हुने गरी अवरोधहरूको सामना गर्नु नपरोस् भन्ने सुनिश्चित गर्नका लागि नागरिकता तथा मतदाता दर्तासम्बन्धी नियमहरूको पुनरावलोकन गरिनुपर्छ । अझै बढी नागरिकहरूले किन दर्ता गराएनन् भन्ने निष्कर्ष गर्न र सँगसँगै पञ्जिकामा भएका प्राविधिक समस्याका प्रकृति र परिमाणहरूबारे जान्न मतदाता दर्ताको एक निष्पक्ष परीक्षण गरिनुपर्छ । प्रवासीहरूको दर्ता र मतदानलाई सहज बनाउन सम्भव भएसम्म मतदाताको वास्तविक बसोबासको स्थानबाट नै अस्थायी वा स्थायी रूपमा मतदान गर्न पाउने सुनिश्चित गर्न आवासको प्रमाणको मापदण्डलाई पुनरावलोकन गरिनुपर्छ । अन्ततः, संविधानसभाले नेपालमा लामो समयदेखि बसोबास गरिरहेका र नागरिक भएको दावी गरिरहेका तर यतिबेला नागरिकताका लागि योग्यताको प्रमाण देखाउन नसक्ने नागरिकहरूको चासोलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।

सन् २०१३ को संविधानसभाको निर्वाचन

सन् २००६ मा भएको शान्ति सम्झौताले लामो समयदेखि चलिरहेको नागरिक द्वन्द्वको अन्त्य गरेपछि १९ नोभेम्बर २०१३ मा नेपालमा दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन भयो । संघीय राष्ट्रको अन्तिम सरचन्दागायतका अन्य प्रमुख मुद्दाहरूमा सहमतिमा पुग्न नसकेपछि मे २०१२ मा नयाँ संविधान बनाउने अभिभारा पाएको पहिलो संविधानसभा विघटित भयो । नयाँ संवैधानिक खाकामा सहमति हुन नसक्नु, संविधानसभा विघटन हुनु र निर्वाचन सरकारको नेतृत्व कुन दलले गर्ने भन्ने सम्बन्धमा भएका असहमतिका कारणले गर्दा राजनीतिक र संवैधानिक संकट लम्बिन पुग्यो । विस्तारित छलफलहरूपछि बहालवाला प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीको नेतृत्वमा अन्तरिम सरकार बनाउने र दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन गर्ने सहमतिमा प्रमुख दलहरू पुगे । यो सहमतिलाई एनेकपा(माओवादी) बाट टुक्रिएको समूहको नेतृत्वमा रहेका दलहरूले मानेनन् र तिनले निर्वाचन प्रक्रियाको बहिष्कार गर्न थाले जुन कहिलेकाहीँ हिंसापूर्ण भएका थिए ।

मन्त्रीपरिषद्का अध्यक्ष तथा निर्वाचन आयोगको आमन्त्रणपश्चात् कार्टर सेन्टरको जारी संक्रमण पर्यवेक्षण नियोग २५ सेप्टेम्बर २०१३ देखि एक अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगमा रूपान्तरण भयो । त्यसलगत्तै, नेपालका छ वटा प्रमुख शहरहरूमा १२ जना दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू खटाइए । निर्वाचनको दिन नजिकिँदै गर्दा मतदान तथा गणनाको पर्यवेक्षण गर्नका लागि थप ५४ जना अल्पकालीन पर्यवेक्षकहरू खटाएका थिए । समग्रमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले ३१ वटा राष्ट्रको प्रतिनिधित्व गरेका थिए । नियोग पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर तथा थाइल्याण्डका पूर्व उपप्रधानमन्त्री, महामहिम डा. सुराकियार्त साथीराथाईको नेतृत्वमा सञ्चालित थियो । सेन्टरले नेपालको कानूनी खाका र क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा विद्यमान लोकतान्त्रिक निर्वाचनका लागि दायित्वहरू बमोजिम आफ्नो मूल्यांकन गरेको थियो । सेन्टरको निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोग अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षणका सिद्धान्तहरूको घोषणापत्रअनुरूप संचालित थियो ।

निर्वाचन आयोगले २ जनवरी २०१४ मा दोस्रो संविधानसभाको औपचारिक परिणाम राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्‍यो । नेपाली कांग्रेस र नेकपा एमाले संविधानसभाका ६०१ सिटहरूमध्ये क्रमशः १९६ र १७५ सिट जित्दै दुई सबैभन्दा ठूला दल बन्न पुगे । एनेकपा(माओवादी) ले अधिल्लो संविधानसभाको आफ्नो सबैभन्दा ठूलो दलको हैसियत गुमाउँदै ८० सिटका साथ उनीहरूलाई पछ्यायो । निर्वाचनको समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीबाट गरेको सशक्त प्रदर्शनबाट २४ सिटका साथ राप्रपा-नेपाल संविधानसभाको चौथो ठूलो दलको रूपमा उभियो । तराई आधारित विभिन्न दलहरूले जम्मा ५० सिटमा जित हात पारे । दुईजना स्वतन्त्र उम्मेदवारसँगै समग्रमा निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्ने १२२ मध्ये ३० वटा दलहरूले संविधानसभामा प्रतिनिधित्व पाएका छन् ।

निर्वाचकीय प्रणालीको समानुपातिक प्रतिनिधित्वमा रहेको कोटा प्रणालीले गर्दा नेपालको संविधानसभा दक्षिण एशियाकै सबैभन्दा समावेशी विधायिका अंग बनेको छ तर यो सन् २००८ मा निर्वाचित सभाभन्दा थोरै कम छ । निर्वाचित ५७५ सभासदमध्ये ३० प्रतिशत महिला छन् । जातीय तथा वर्णगत विविधताको सन्दर्भमा निर्वाचित अंगमा ७ प्रतिशत दलित, ३४ प्रतिशत जनजाति र १८ प्रतिशत मधेशी प्रतिनिधित्व छ ।

प्रमुख तथ्यहरू

दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन सुसञ्चालित थियो र त्यसले निर्वाचन आयोग र राजनीतिक दलहरूद्वारा मौलिक लोकतान्त्रिक निर्वाचनहरूका निम्ति अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूको सम्मान गर्नेतर्फ गहन प्रयास प्रतिबिम्बित गर्‍यो । पहिलो संविधानसभा विघटन भएपछिको महिनाको राजनीतिक संकट र बहिष्कारको पक्षमा रहेका केही राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनको प्रक्रियालाई बिथोल्न गरेको प्रयासको परिप्रेक्ष्यमा निर्वाचनको समग्र सुसंचालन एक महत्वपूर्ण उपलब्धि थियो । ती चुनौतीहरूको बावजुद निर्वाचन प्रक्रिया धेरै महत्वपूर्ण सन्दर्भहरूमा सन् २००८ को निर्वाचनको तुलनामा सुधिएको थियो । यसबाहेक, निर्वाचनको अवधिमा छिटपुट हिंसात्मक घटना तथा जबरजस्तीका दृष्टान्तहरू पाइए पनि सो प्रक्रिया सन् २००८ को भन्दा बढी नै शान्तिपूर्ण थियो । समग्रमा, निर्वाचनले शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढायो र नयाँ सरकार तथा संविधानसभाका लागि ताजा लोकतान्त्रिक जनादेश प्रदान गर्‍यो ।

राजनीतिक संकट, केही राजनीतिक दलहरूको बहिष्कार र निर्वाचन होला कि नहोला भन्ने अनिश्चितताको बावजुद निर्वाचन आयोगले विश्वसनीय निर्वाचनको योजना, तयारी र सञ्चालनमा कदरयोग्य काम गर्‍यो । सहमतिका आधारमा निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ती तथा आयोगको स्वतन्त्र निकायको रूपमा काम गर्ने प्रयासले निर्वाचन संचालनमा जनविश्वासको आधार तय गर्‍यो । क्षेत्र तहमा सांगठनिक कार्य तथा निर्वाचन संचालनका लागि दोहोरो प्रणाली थियो जसमा निर्वाचन आयोगका कर्मचारी तथा न्यायक्षेत्रका अधिकारीहरू संलग्न थिए । कार्टर सेन्टरले अन्तर्वार्ता गरेका अधिकांश सरोकारवालाहरू निर्वाचनको तयारीप्रति सन्तुष्ट थिए, यद्यपि मतदाता परिचय पत्रको ढिलो वितरणले केही चासो जन्माएको थियो ।

निर्वाचन प्रक्रियामा हासिल सबै उपलब्धिहरूको बावजुद सो प्रक्रियाले लोकतान्त्रिक निर्वाचनका सन्दर्भमा नेपालका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूको पूर्ण पालना गर्ने सुनिश्चित गर्न सुधार गर्न सकिने क्षेत्रहरू विद्यमान छन् । नयाँ संविधान निर्माण गर्ने र देशको संस्थागत खाका निर्धारण गर्ने कार्यादेश पाएको दोस्रो संविधानसभासँग भविष्यमा हुने निर्वाचनका लागि कानूनी ढाँचामा सुधार ल्याउने अद्वितीय अवसर हुनेछ । व्यापक अपेक्षित स्थानीय निर्वाचनहरू हुनुअगावै निर्वाचन आयोगसँग पनि निर्वाचकीय प्रक्रियाका मतदाता दर्ता, मतदाता शिक्षा, मतदान अधिकृतहरूको तालिम र बाँकी अन्य चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सन् २०१३ को निर्वाचनको सफलताकै जगमा अघि बढ्ने अवसर छ ।

सन् २०१३ को निर्वाचनका लागि कार्टर सेन्टरको पर्यवेक्षण नियोगका मुख्य सुझावहरू निम्नलिखित छन्:

- कानूनी खाका: निर्वाचकीय ऐनहरूलाई मजबुत बनाउने र सुधारको थालनी गर्ने ।
- निर्वाचकीय प्रणाली: दलहरूलाई निर्वाचन भैसकेपछि दलीय सूचीहरूबाट उम्मेदवार छनौट गर्ने वा प्रतिनिधिहरूको मनोनयन गर्ने अनुमति दिनुभन्दा सबै प्रतिनिधिहरूलाई जनमतद्वारा निर्वाचित गर्ने ।
- निर्वाचन व्यवस्थापन: आयोगको निर्णय-कार्य प्रक्रियामा पारदर्शिता वृद्धि तथा प्रक्रियाका सबै पक्षहरूको पर्यवेक्षण गर्ने अनुमतिद्वारा, साथसाथै निर्वाचन अधिकृतहरूमा महिला तथा अल्पसंख्यकहरूको संख्या बढाएर सफलतालाई अघि बढाउने ।
- सीमा निर्धारण: मतको समान संख्या सुनिश्चित गर्न निर्वाचन क्षेत्रका सीमाहरूलाई मिलान गर्ने ।

- मतदाता दर्ता: मतदाता पञ्जिकाको परीक्षण गर्ने र सबै वयस्क नागरिकहरूलाई समेट्न दर्ता विस्तार गर्ने ।
- मतदाता शिक्षा: अल्पसंख्यकहरूको भाषालाई अझ प्रभावकारी ढंगमा प्रयोग गर्दै मतदाता शिक्षा सन्देशहरूलाई लक्षित वर्गअनुकूल हुनेगरी संशोधन गर्ने ।
- उम्मेदवार तथा राजनीतिक दल दर्ता: उम्मेदवारीका मापदण्डमा रहेका अनावश्यक बन्देजहरू हटाउने, कोटाका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका लागि संयन्त्र बनाउने र उम्मेदवारहरूको सूचीलाई समयमै अन्तिम रूप दिने ।
- प्रचारप्रसार वातावरण, प्रचारप्रसारको खर्च तथा संचारमाध्यम: हिंसा र मत खरिदलगायत आचारसंहिताका गम्भीर उल्लंघनहरूका लागि जरिवाना लगाउने । प्रचारप्रसार खर्चको नियमनलाई सशक्त बनाउने ।
- निर्वाचनसम्बन्धी हिंसा: सुरक्षा बलहरूलाई उनीहरूको कानूनी तथा संवैधानिक भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूबारे दिइने तालिमलाई सशक्त बनाउने ।
- नागरिक पर्यवेक्षण: नागरिक पर्यवेक्षकहरूको भूमिकालाई कानूनमै परिभाषित गर्ने । योग्यताका मापदण्डलाई खुकुलो बनाउने ।
- मतदान: मतपत्रका मुद्दाहरूको सम्बोधन गर्ने र तालिमको समयमा मतको गोप्यतालाई जोड दिने ।
- गणना: देशभरि नै एकनासले गणना हुने सुनिश्चित गर्ने ।
- विवाद समाधान: उजुरीहरूको सम्बन्धमा भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूलाई स्पष्टता दिने र प्रभावकारी उपचार सुनिश्चित गर्ने ।
- महिला र अल्पसंख्यक समूहहरूको सहभागिता: सबै निर्वाचित परिषद्हरूमा महिला र पुरुषको संख्यामा समानता सुनिश्चित गर्नेतर्फ ध्यान पुऱ्याउने ।

थप जानकारीका लागि “नेपालको संविधानसभा निर्वाचन २०१३ को पर्यवेक्षण: अन्तिम प्रतिवेदन” हेर्नुहोस् ।^{१९}

^{१९} कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा उपलब्ध:

https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/nepal-2013-final.pdf.

निष्कर्ष तथा सुझावहरू

नेपालको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रिया जारी छ। यो प्रतिवेदनले हालसम्मको प्रक्रियाको एक मौज्जात लिने र यहाँसम्म आइपुग्दा हासिल भएका बृहत शिक्षाहरूबारे चिन्तन गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ।

पहिलो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण, राजनीतिक संक्रमणका प्रक्रियाहरूमा समय लाग्छ र तिनको प्रगति रेखीय र स्थिर बिरलै हुन्छन् भन्ने ठम्याउनु जरूरी छ। निर्वाचन गराउने सन्दर्भमा होस् वा नयाँ संविधान निर्माण गर्ने सन्दर्भमा, नेपालको राजनीतिक क्यालेण्डर पटक पटक अत्यन्त महत्वाकांक्षी बनेको समय गुजिसकेपछि स्पष्ट भएकै थियो। घरेलु र अन्तर्राष्ट्रिय सबै सरोकारवालाहरूमा पश्चगमन र गतिरोधको अपेक्षा, विभिन्न बिन्दुहरूमा पछाडि फर्किने जोखिमहरूको यथार्थबारे ज्ञान हुनु र जे भए पनि उपलब्धिलाई सघाउन जारी राख्न र तदनुरूप भविष्यका लागि योजना बनाउनु जरूरी छ। अन्ततः, प्रयोग गरिएको प्रक्रिया, हासिल वस्तुगत उपलब्धिहरू र तिनलाई व्यापक नेपाली जनताको व्यापकतम अंशले स्वीकार गर्नु नेपालको संक्रमणको सफलता वा असफलताका लागि बढी महत्वपूर्ण हुनेछन्, न कि त्यसमा लाग्ने समयको परिमाण। तसर्थ, छोटो समयको उपलब्धि र राजनीतिक सहजताको निम्ति मात्र निश्चित समाधानहरूलाई बढावा दिनबाट सचेत हुनु जरूरी छ।

त्यसै समयमा, थपिएको संक्रमणका मूल्यहरू वास्तविक हुन्छन्। नेपालको मामिलामा, असल शासन, आर्थिक वृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा स्थानीय, जिल्ला र राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई सशक्त बनाउने मुद्दाहरू बारम्बार पछाडि परेका छन् र शक्ति बाँडफाँडको व्यवस्थापन, शान्ति प्रक्रिया तथा संविधान निर्माणजस्ता तत्वले नै राजनीतिक दलको धेरै समय र ध्यान खाएको छ। प्रक्रियाको शुरुवातमा निर्माण भएको आशाले यथार्थमा स्थानीय तहमा प्रत्यक्ष लाभ कमै मात्र दिँदै संक्रमणलाई लम्ब्याएको हुनाले आमजनतामा निराशा र भ्रम पैदा भएको छ। स्थानीय तहमा सम्भव भएसम्म केही ठोस लाभहरू प्रदान गर्ने अझ बढी सन्तुलित दृष्टिकोण निर्माण गर्न सकिँएमा संक्रमणका उपलब्धिहरूले सद्भाव वृद्धि गर्न सघाउने थिए र भावी प्रगतिको गति तथा सम्भाव्यताका बारेमा जनताका वास्तविक अपेक्षाहरू निर्धारण गर्न सजिलो हुने थियो।

दोस्रो, नेपालको संक्रमण प्रक्रियाको हालसम्मका उपलब्धिहरूलाई कदर गर्नु आवश्यक छ। यस प्रतिवेदनको शुरूमै पूर्वापट्टपति कार्टरले उल्लेख गर्नुभएभैं, नेपालले दशक लामो द्वन्द्वको अन्त्य, सन् २००८ र २०१३ मा भएका सफल निर्वाचनहरू र त्यसपछिको शक्तिको शान्तिपूर्ण हस्तान्तरण, व्यापक सम्मानित युद्धविराम सम्झौता, पूर्व लडाकुहरूको व्यवस्थापनबारे सहमति र कार्यान्वयन, सन् २००८ को निर्वाचन अवधिदेखि राजनीतिक हिंसामा आएको कमी र विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको लगभग आठ वर्ष हुँदासम्म देश द्वन्द्वमा नफर्किएको तथ्यलगायतका महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गरिसकेको छ। विशेषगरी प्रक्रियामा गतिरोध वा तनाव आएको समयमा ती उपलब्धिहरूलाई बिसर्न वा तिनको चमक घटन सजिलै भए पनि ती सबै कठिनाइसाथ हात लागेका थिए र कुनैको पनि प्रत्याभूति थिएन भन्ने सम्झनु मूल्यवान हुन्छ। आफ्ना कमजोरीहरूका बावजुद नेपाली राजनीतिक नेताहरूले यस चुनौतीपूर्ण अवधिका दौरानमा देखाएको जिम्मेवारीबोधका लागि प्रशस्त श्रेयका हकदार छन्। किनारबाट आलोचना गर्न धेरै सजिलो हुन्छ, तर नेपालको राजनीतिक प्रणालीमा रहेका कमजोरी र भ्रष्टपोषण यथार्थ हुन् र यो विन्दुसम्म आइपुग्नका लागि साहस, सहमति र खुला हृदय लागेको छ।

तेस्रो, हासिल गरिएका उपलब्धिहरूलाई सुदृढ बनाउन, फेरि द्वन्द्व शुरू हुनबाट जोगाउन र यो अवधिमा हासिल ज्ञानको कदर भएको र तिनलाई समेटिएको सुनिश्चित गर्न यो समयसम्म गर्न बाँकी काम र असफलता के के हुन् भन्नेमा ध्यान दिनु पनि उत्तिकै जरूरी छ। यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा धेरै गर्न बाँकी नै छ। यस सन्दर्भमा, विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा तत्पश्चात्का सहमतिहरू नेपालको संक्रमणकालका लागि प्रमुख मार्गदर्शक दस्तावेजका रूपमै छन्। तिनलाई सबै प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूका लागि व्यापक स्वीकार्य नयाँ साझा अवधारणाद्वारा प्रतिस्थापित नगरिँदासम्म अघि बढ्ने मार्गचित्रका लागि नेपाली नेताहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले तिनै दस्तावेजमा नै निर्भर रहनुपर्छ। यस दृष्टिकोणबाट पनि धेरै गर्न बाँकी नै छ। सुरक्षा क्षेत्रमा क्रमिक सुधार, कानूनको शासन, जग्गा फिर्ता तथा सुधार, संक्रमणकालीन न्याय, ऐतिहासिक उपेक्षित समुदायका अधिकारहरू तथा अन्य प्रमुख मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित प्रतिबद्धताहरूको पूर्ण कार्यान्वयन हुन बाँकी नै छ र उचित सम्बोधन नभएको खण्डमा तिनले भविष्यमा जोखिम निम्त्याउनेछन्। नेपाली राजनीतिक नेताहरू चुनौतीपूर्ण अवस्थामा काम गरिरहेको भए पनि उनीहरूले देशको सर्वोत्तम हितका लागि सहमतिमा पुग्ने अवसरहरू गुमाएका छन्, दलहरू आन्तरिक र एकापसका राजनीतिक संघर्षबाट गुञ्जेका छन् र जनताका अपेक्षाहरू पूरा गर्न परिश्रम गरेका छन्।

चौथो, नेपालको ताजा अनुभव र अरब विश्वमा हालै प्रतिध्वनित भएका त्यस्तै संक्रमणहरूले सिकाएको अर्को पाठ राजनीतिक संस्कार परिवर्तनमा हुने असहजता हो। कुनै सर्वसत्तावादी नेतालाई हटाउन अत्यन्त ज्यादा व्यक्तिगत साहस र जोखिम हुने भए पनि उसको शक्तिको मोर्चा बनाइदिने राजनीतिक प्रणालीलाई ध्वस्त बनाउन अझ गाह्रो हुने तर्क छ। नेपालको राजनीतिक संक्रमणका शुरुवाती वर्षहरूमा प्रभावकारी र जवाफदेही शासन, आर्थिक विकास तथा सबै नेपालीहरूको अवसरमा वृद्धिको नयाँ युग आउने अपेक्षाहरू उच्च थिए, तर हालसम्मको यथार्थ भने फरक छ। वरु, सबै कुरा छाडेर प्रधानमन्त्रीको पदमा ध्यान, शुन्यजोडको राजनीति र शक्ति हात पार्न लगातार संघर्ष, कमजोर संस्थाहरू, सीमित जवाफदेहिता, राजनीतिक संरक्षण तथा भ्रष्टाचार र उच्चवर्गको प्रभुत्वले नेपालको पूर्ण लोकतन्त्रको प्रतिबद्धतालाई अपूर्ण नै छाडेको छ। यो वास्तविकताले राजनीतिक संस्कारमा यति चाँडै परिवर्तन आउँछ भन्ने आशा नै सबैभन्दा राम्रो इच्छित सोच थियो भन्ने देखाउँछ। यसबाहेक, यसले नेपालको राजनीतिक प्रणालीलाई पश्चिमा आँखाहरूले सायद निष्काम देखेको भए पनि यो सशक्त छ र यसको आफ्नै स्थायी

तर्कसिद्ध छ, भन्ने पनि प्रमाणित गर्दछ।^{२०} त्यसो हुनाले, प्रक्रियामा भएका कमजोरीहरूका लागि नेपालका नेताहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा मात्र दोष लगाउनु अपूर्ण हुन्छ। नेतृत्वको कमजोरीलाई नकार्न नसकिए पनि ती आफ्ना छुनौटहरूलाई मार्गदर्शन गर्नका लागि आफ्नै प्रेरणा र कार्यशैली भएको प्रणालीको एक अंश हुन्। तसर्थ अपेक्षित परिणामहरू हासिल गर्नका लागि सुधारकहरू (तथा अन्तर्राष्ट्रिय समर्थकहरू) ले आफ्नै प्रयासहरूलाई दीर्घकालीन प्रणालीगत परिवर्तनको दृष्टिकोणबाट मूल्यांकन गर्नु प्रासंगिक हुन्छ।

अगाडि हेर्दा

नेपालले आउँदा वर्षहरूमा केही चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्नेछ। तीमध्ये प्रमुख संविधान निर्माण प्रक्रियाको सफल पूर्णता हो। यो प्रक्रिया सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण विवादास्पद रहेको राज्य पुनर्संरचना तथा संघीयताको मुद्दाको सवालमा व्यापक स्वीकार्य सहमतिमा पुग्न सकिन्छ। भावी संविधानको कार्यान्वयनसँगै आइ पर्ने राजनीतिक र प्राविधिक चुनौती तथा अवसरहरूमा ध्यान दिनु पनि जरूरी छ।

सन् २०१३ को निर्वाचनको परिणामले सन् २००८ को भन्दा उल्लेख्य बेग्लै राजनीतिक परिदृश्य देखायो। विशेषगरी माओवादी तथा पहिचान आधारित दलहरूले हार बेहोरे भने नेपाली कांग्रेस, नेकपा एमाले, तथा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी-नेपाललगायतका बढी रूढीवादी शक्तिहरू जागेर आए। निर्वाचनको परिणामको विश्लेषण कठिन छ। तथापि, माओवादी तथा पहिचान-आधारित दलहरूका हकमा निर्वाचन परिणामले दिएको सन्देशको आंशिक अर्थ उनीहरूले सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने आफ्नो सामर्थ्यप्रति स्थानीय तहका मतदाताहरूलाई विश्वस्त बनाउन सकेनन्, या सामाजिक संरचनालाई नयाँ रूप दिने उनीहरूको प्रस्ताव जनताका केही तर्फले अत्यन्त उग्र वा अत्यन्त हतारिएको महसुस गरे भन्ने हुन सक्छ। धेरैले यी परिणामहरू अंशतः पहिचानमा आधारित संघीयतासँगको त्राससँग जोडिएको अनुमान गरेका छन्। यो दावी सही वा गलत हो भन्ने मापन गर्नु यस प्रतिवेदनको दायराभन्दा टाढा छ, तर सेन्टरको दीर्घकालीन पर्यवेक्षण तथा नागरिकहरूसँग पहिचान राजनीति र संघीयताबारे गरिएका अन्तर्वाताहरूका आधारमा त्यस्तो प्रणालीले कसरी काम गर्ला र नेपालमा त्यसको सम्भाव्य परिणाम के होला भन्ने सम्बन्धमा सर्वसाधारणको चासो र गलत बुझाइ भने अवश्य विद्यमान थियो। तसर्थ, राज्य पुनर्संरचनामा प्रभाव पार्न खोजिरहेका जुनसुकै दल र समूहहरूले जनतालाई के प्रस्ताव गरिँदैछ, त्यसले उनीहरूको दैनिक जीवनलाई कसरी हित गर्छ, र सम्भाव्य नकारात्मक परिणामहरूलाई कसरी सम्बोधन वा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ, भन्नेबारेमा प्रभावकारी रूपमा सम्वाद गर्नुपर्ने जरूरत पनि एउटा पाठ हो।

त्यसै समयमा, नेपाली कांग्रेस, नेकपा-एमाले र अझ बढी अनुदारवादी/रूढीवादी शक्तिहरूले पनि निर्वाचनको परिणाम यथास्थितिकै पक्षमा आएको हो भन्ने अर्थ लगाउनबाट सावधान हुनुपर्छ। मधेश आन्दोलन तथा जनजाति, दलित, महिला र अन्य ऐतिहासिक उपेक्षित समूहहरूको आत्मसम्मान, अधिकार र पहिचानका मागहरूसँगै बढ्दो गतिविधिहरू धेरै नेपालीका लागि केन्द्रीय महत्वका विषय हुन्। सन् १९९० मा भएको संविधान निर्माण प्रक्रियाका दौरान सञ्चालित सार्वजनिक परामर्शको छोटो अवधिको दौरानमा पनि आवाज उठाइएका प्रमुख क्षेत्रहरूमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक तथा पहिचानका अधिकार नै पर्दथे। तसर्थ “समावेशीता” को प्रश्नप्रति उच्च बेवास्ता गर्नु वा नजरअन्दाज गर्नु र त्यो चासोको रंग उडेको ठान्नु वास्तविक खतरा हो। नेपाली राज्यको असमावेशी प्रकृति नै १० वर्षे द्वन्द्वको भित्री कारणहरूमध्ये एक थियो भन्ने सम्झनु लायक हुन्छ र निश्चित समूहहरूमाथि भएको उपेक्षालाई पर्याप्त सम्बोधन नगरिएमा दीर्घकालमा जन परिचालन र द्वन्द्वका लागि उर्वर भूमि बनिरहनेछ।

यो सन्दर्भमा, प्रतिस्पर्धी मुद्दाहरूलाई सन्तुलित बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ। एकातिर, धेरै नेपालीहरूले साम्प्रदायिक सम्बन्धहरूबारे चिन्तित रहेको र कुनै एक समूहको अर्को समूहमाथिको प्रभुत्व, त्यस्तो प्रभुत्व निर्माण गर्ने वा प्रश्रय दिने कुनै पनि किसिमको राज्य संयन्त्रबाट जोगिन चाहेको सेन्टरलाई बताए। अर्कोतिर, धेरै नेपालीहरूले ऐतिहासिक भेदभावको अन्त्य र उपेक्षित समूहको उत्थान चाहेको पनि सेन्टरसमक्ष व्यक्त गरे। यसको अन्तरभागमा रहेको नेपालको शान्ति तथा राजनीतिक संक्रमणकालीन प्रक्रियासँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको “समावेशीताको मुद्दा” ले कम्तीमा सबै नेपालीहरूको आत्मसम्मान र समान अवसरलाई थोरै मात्रामा भए पनि सुनिश्चित गर्नेछ। तसर्थ यी दुवै एकापसमा गाँसिएका उद्देश्यहरू हासिल गर्ने मार्गको खोजी गर्नु अपरिहार्य छ। संघीयता सायद तिनलाई सम्बोधन गर्ने एउटा उपाय हुन सक्छ, तर त्यो नै एकलो उपाय भने होइन। पहिचान-आधारित धुवीकरणलाई वर्जित गर्ने उपायमा केन्द्रित हुँदै, नेपालको प्रचुर विविधताको सम्मानलाई प्रत्याभूत गर्ने नयाँ सामाजिक संरचना निर्माण गर्दै र हरेक भूगोल, वर्ण, भाषा तथा धर्मलाई अवसर खुला गर्दै छलफलहरूलाई व्यापक बनाउनु पर्छ। यी मुद्दाहरूको निराकरण कठिन छ र नेपालसँग नयाँ संविधानमा यिनलाई सुझबुझपूर्वक र व्यापक स्वीकार्य तथा दीगो हुने ढंगले सम्बोधन गरेर यो क्षेत्र र संसारकै लागि नमूनाको रूपमा काम गर्ने एक अवसर छ।

संवैधानिक प्रक्रिया अघि बढ्दै जाँदा, पहिलो संविधानसभापछि सुधार गर्नुपर्ने एउटा स्पष्ट क्षेत्र संविधानसभा र सर्वसाधारणबीचको संलग्नता हो। जानकारी साटासाट, संवाद तथा जनतालाई समेट्ने कार्यमा पहिलो संविधानसभामा कमजोर थियो र यस दोस्रो प्रयासमा सुधार गर्ने ठाउँ छ। कार्टर सेन्टर जनताको सहभागिता र सहमतिमा पुग्ने क्षमताका बीचमा एउटा सन्तुलन निर्माण हुन सक्छ भन्ने ठान्दछ। तथापि, नेपाली जनताले स्वामित्व स्वीकार नगरेको संविधानको आयु छोटो हुने जोखिम रहनेछ। तसर्थ संविधान निर्माण प्रक्रियाको यो पक्षलाई औचित्य अनुसार जोड दिनु महत्वपूर्ण हुनेछ।

^{२०} यसबारे थप जानकारीका लागि इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुपको प्रतिवेदन “नेपालको यात्राको राजनीतिक संस्कार” हेर्नुहोस्, सेप्टेम्बर २९, २०१०।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिका

यो प्रतिवेदनले नेपालको राजनीतिक तथा संक्रमण प्रक्रियालाई सघाउन सन्दर्भमा कार्टर सेन्टरका प्रयासहरूको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ । तथापि, यस अवधिमा नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले खेलेको भूमिकामा एक बृहत प्रश्न पनि छ, विशेषगरी अगाडि हेर्दा । राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्रभावकारी मूल्यांकन गर्ने मापकहरू थोरै मात्र हुन्छन् । जे भए पनि, भावी अध्ययनका लागि यो एक महत्वपूर्ण विषय हो जसमा नेपालले एक गहन विषयअध्ययन प्रदान गर्न सक्छ । नेपालको शान्ति र लोकतन्त्रका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले गरेको सहयोगले पारेको प्रभाव थाहा पाउने प्रयास गर्नु जरूरी छ - के ले काम गर्‍यो, के ले गरेन दुवै उत्तिकै महत्वपूर्ण छन् । यी पाठहरू अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय तथा तिनका नेपाली साभेदारहरूसँग बाँड्न सकिन्छ, र भविष्यमा अन्य सन्दर्भहरूमा हुने अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरूका लागि पनि जानकारीमूलक हुन सक्छ ।

बितेका कैयौं महिनाहरूमा केही व्यक्तिहरूद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको राजनीतिक र सामाजिक अधिकारलाई सहयोग गर्न छाड्नुपर्छ र सडक निर्माण तथा अन्य अझ शास्त्रीय "विकास" परियोजनाका साँघुरा परिधिहरूमा मात्र सीमित रहनु पर्छ भन्ने सुझाव दिने प्रयास भइरहेको छ । यो अंशतः अन्तर्राष्ट्रिय समुदायहरूले पहिचान-आधारित गतिविधिलाई सघाएकाले संविधान निर्माण प्रक्रियामा चुनौती उत्पन्न भयो र त्यसैकारण कुनै थप राजनीतिक अशान्तिबाट रोकिनु पर्छ भन्ने दृष्टिकोणबाट आएको हो । निश्चित रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय सामाजिक परिवर्तन, समावेशिता र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त मानवअधिकार मापदण्डहरूमा आधारित लोकतन्त्रका पक्षपाती हुन् । बेलाबखतमा यी प्रयासहरू विवादमा परेका छन् र सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको सूक्ष्म परीक्षण जायज छ । तथापि, यी मुद्दाहरू नेपालीहरूका लागि दशकौंदेखिका चासोका विषय हुन् र उनीहरू आफैले यो मुद्दालाई अघि बढाइरहेका छन् । अधिल्लै ढर्राका असमान विकासक्रमले निरन्तरता पाउने उपेक्षित समुदायहरूको चिन्तालाई गम्भीरतापूर्वक लिइनुपर्छ र विकास निर्माणमा गर्ने सहयोगका कार्यहरूले विद्यमान असमानताहरूलाई बल पुऱ्याउने भन्दा तिनलाई मत्थर पार्ने सुनिश्चित गर्ने दायित्व अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको नै हो । नेपालको विकास तथा राजनीतिक संक्रमणलाई जिम्मेवार ढंगबाट सघाउने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको क्षमतामा सामाजिक समावेशिता र मानवअधिकारप्रति स्पष्ट ध्यान केन्द्रमा रहन्छन् ।

ध्यान दिन योग्य सुझावहरू

नेपाल र नेपालका सबै नागरिकप्रति सम्मान र सद्भावका साथ सफल र स्थायी लोकतान्त्रिक रूपान्तरण सुनिश्चित गर्नका लागि भविष्यमा गर्नुपर्ने प्रमुख कार्यहरूका सन्दर्भमा कार्टर सेन्टर निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गर्दछ ।

- १) नेपालका राजनीतिक नेताहरूले आफ्नो देशको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियालाई अघि बढाउने प्रयाससँगै आर्थिक विकास र वृद्धिलाई पनि सँगसँगै अघि बढाउनुपर्छ । खाद्यान्न, सफा पानी, रोजगारी तथा स्वास्थ्य सुरक्षाजस्ता आधारभूत आवश्यकतामाथिको पहुँच धेरै नेपालीहरूका लागि संविधान निर्माणलगायतका राजनीतिक विकासभन्दा उच्च प्राथमिकतामा छन् । व्यापक आधार भएको र सबै नेपालीका लागि अवसरहरू विस्तार गर्ने आर्थिक वृद्धि नेपालको शान्ति, विकास तथा समावेशी लोकतन्त्रलाई सुनिश्चित गर्ने अभिन्न अंग हो ।
- २) नेपालका लोकतान्त्रिक संस्थाहरू कमजोर नै छन् र राजनीतिक दण्डहीनता तथा संरक्षणको संस्कार फस्टाउँदैछ । नेपाल तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूले जवाफदेही संस्थाहरू निर्माण गर्नका लागि सहयोग गर्ने र असल शासनका लागि सकारात्मक प्रोत्साहन दिने, असल व्यवहार दण्डित नभई पुरस्कृत हुने सुनिश्चित गर्ने खालको राजनीतिक प्रणाली निर्माण गर्ने उपायहरू खोज्नुपर्छ ।
- ३) बलिया संस्थाहरू निर्माण गर्नका लागि एउटा प्रमुख क्षेत्र राजनीतिक दलमा सुधार हो । यो समयमा अधिकांश दलहरूभित्र सीमित आन्तरिक लोकतन्त्र छ र उनीहरू आन्तरिक विभाजन तथा व्यक्तित्वको टकरावबाट घेरिएका छन् । साथै, नेपालमा उच्च राजनीतिकरण छ, राजनीतिक दलहरूले स्थानीय तहमा राज्यसँग हुने अन्तरक्रियाका लगभग सबै पक्षमा आफ्नो क्षमताभन्दा बढी भूमिका खेलेरहेका छन् ।
- ४) नेपालको संविधानसभाले सबै नेपालीको प्रतिष्ठा, सम्मान, समावेशिता तथा समान अवसर सुनिश्चित गर्ने तथा ती लक्ष्यहरू हासिल गर्न सकिने व्यापक स्वीकार्य राज्य संरचनामा सहमति गर्ने उपायहरू खोजी गर्नुपर्छ । यसले संविधान निर्माण प्रक्रियामा सर्वसाधारणसँग सहभागी हुने प्रयास पनि गर्नुपर्छ र अन्तिम दस्तावेज तथा त्यसको अन्तिम कार्यान्वयनको प्रक्रियामा स्वामित्वको भावना जगाउनुपर्छ ।
- ५) सुरक्षा क्षेत्रमा सुधार, कानूनको शासन, जग्गा फिर्ता तथा सुधार, संक्रमणकालीन न्याय, ऐतिहासिक उपेक्षित समूहहरूका अधिकार तथा अन्य प्रमुख मुद्दाहरूका मामिलामा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा गरिएकामध्ये बाँकी रहेका प्रतिवद्धताहरूको पूर्ण कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । यदि सम्बोधन नगरी छाडिएमा तिनले नेपाली राज्य र समतामूलक विकासको अपेक्षाका लागि दीर्घकालीन जोखिम खडा गर्नेछन् ।

- ६) राज्य पुनर्संरचनाको प्रश्न विशेषरूपमा उच्च संवेदनशील छ । नेपालका विविध जनताका अपेक्षालाई पूरा गर्ने र स्थायी शान्ति तथा विकासको आधार स्थापना गर्ने व्यापक स्वीकार्य सहमतिमा पुग्न सम्भव छ भन्नेमा कार्टर सेन्टर विश्वस्त छ । तथापि, यसको लागि शासन कौशल र सहमति तथा समावेशी निर्णयको भावनाको निरन्तरता भने जरूरी नै रहन्छ ।
- ७) लोकतान्त्रिक वैधानिकता पुनर्स्थापित गर्न र स्थानीय शासनलाई जवाफदेही बनाउनका लागि स्थानीय निर्वाचन अपरिहार्य छ । यो निर्वाचनको उचित समय प्रस्ट छैन र भावी संघीय संरचनासँग त्यसको सम्बन्ध पनि छैन । तथापि, यी सवालहरूमा सहमति गर्ने ठाउँ रहेको देखिन्छ र समयमै निर्वाचित स्थानीय सरकार दिनका लागि नेपालका राजनीतिक दलहरू तथा अन्य सरोकारवालाहरूले एक खाकामा सहमति बनाउने पहल गर्नुपर्छ ।

अनुसूची कः आभारहरू

कार्टर सेन्टर विभिन्न व्यक्तिविशेष तथा संस्थाहरूले गरेको सहयोगप्रति आभारी छ जसको सहयोगविना नेपालमा हाम्रो काम सम्भव हुँदैनथ्यो ।

नेपालको शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाको पर्यवेक्षण गर्न आमन्त्रण गरेकोमा सेन्टर नेपाल सरकार, निर्वाचन आयोग, नेपाली कांग्रेसका स्वर्गीय गिरिजा प्रसाद कोइराला, एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड”, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी) का भलनाथ खनाल, तत्कालीन मधेशी जनाधिकार फोरमका उपेन्द्र यादवप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ । सेन्टर राष्ट्रिय, जिल्ला तथा स्थानिय तहका राजनीतिक दलका सबै प्रतिनिधिहरूलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ जसले हामीलाई स्वागत गरे र बितेका वर्षहरूमा हामीसँग आफ्नो देशको संक्रमणकालका बारेमा आफ्ना दृष्टिकोणहरू बाँडेका थिए ।

सेन्टर संयुक्त राज्य, संयुक्त अधिराज्य, नर्वे तथा डेनमार्क सरकारहरूको सहयोगप्रति पनि आभारी छ । सेन्टर संयुक्त राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभागका मारिया ब्यारोन, सुमित्रा मानन्धर, सविता श्रेष्ठ तथा डेविड बिलिङ्स, संयुक्त अधिराज्यको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग र इनाबलिड स्टेट प्रोग्रामका सारलोट डंकन, डेविड एश्ले, विष्णु अधिकारी, फणिन्द्र अधिकारी र संजय राणा तथा नर्वेकी राजदूतावासका क्रिस्टिना ली रेवहिम र डग नगोडा र डेनमार्कको राजदूतावासका योहन सोरेन्सनको सहायताप्रति पनि विशेष आभार व्यक्त गर्दछ ।

सेन्टर नेपाली नागरिक समाजको अत्यन्त महत्वपूर्ण कामको पनि सराहना गर्दछ जसले आफ्नो प्रयासको क्षेत्र, गहिराई र समर्पणमाफत समान र दीगो शान्ति सुनिश्चित गर्नेतर्फ वास्तविक योगदान दिएको छ । हाम्रा प्रयासहरूमा उदारतापूर्वक आफ्नो समय, दृष्टिकोण र विश्लेषण प्रदान गर्ने धेरै संस्थाहरूको नाम उल्लेख गर्न सम्भव नभए पनि सेन्टर एडभोकेसी फोरम, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), मार्टिन चौतारी, सोसल साइन्स बहाः र नेपाल बार एसोसिएसन लगायत संस्थाहरूको विशेष कदर गर्न चाहन्छ ।

सेन्टर हाम्रा पर्यवेक्षण प्रयासहरूलाई सक्रिय रूपमा सघाउने संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपालस्थित नियोग, संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, जोखिम व्यवस्थापन कार्यालय, आधारभूत संचालन मार्गदर्शन सचिवालय, इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुप, लोकतन्त्र तथा निर्वाचकीय सहायताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संस्था, नेशनल डेमोक्रेटिक इन्स्टिट्युट, द एशिया फाउण्डेशन, द इन्टरनेशनल फाउण्डेशन फर इलेक्टोरल सिस्टम्स, इन्टरनेशनल अलर्ट तथा सेफवरल्डलगायतका धेरै अन्तर्राष्ट्रिय समूहहरूको सहयोगी प्रयासहरूप्रति पनि आभारी छ ।

सेन्टर आफ्नो परियोजनाको अवधिभरि विशेष सल्लाहकारका रूपमा योगदान दिनुहुने राजदूत ए. पिटर बर्लीको असाधारण योगदानको पनि कदर गर्दछ । राजदूत बर्लीका मूल्यवान सुभाष तथा सहयोग अत्यन्त गहन थिए र तिनको महत्वलाई नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन ।

परियोजना सेन्टरको नेपालका कर्मचारीहरूको सशक्त प्रतिबद्धताविना सम्भव हुने थिएन । कर्मचारीहरूले आफ्नो देशको शान्तिपूर्ण विकासका लागि निरन्तर असाधारण प्रयास तथा प्रतिबद्धता प्रदर्शन गरे । उनीहरूले सेन्टरको चुनौतीपूर्ण भौगोलिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक वातावरणमा संचालित हुने प्रयत्नहरूको पक्षमा व्यावसायिकता प्रदर्शन गरे र आफ्ना मौलिक आत्मीयताका साथ विविध योगदान प्रदान गरे ।

सेन्टर काठमाडौँस्थित कर्मचारीहरू सुरेन्द्र (तोया) सापकोटा, ममता आचार्य (के.पी. खतिवडा एण्ड क. को सहयोगमा), घनश्याम ओझा, कूलदीप निरौला, स्वर्णिका बल्ल, चेतना भण्डारी, कोमल उपाध्याय, सविता थापा तथा सिश खकुरेलप्रति आभार व्यक्त गर्दछ । सेन्टरमा तीन वर्षभन्दा बढी समय कार्य गर्ने सुरेन्द्र (तोया) सापकोटा, ममता आचार्य, घनश्याम ओझा, स्वर्णिका बल्ल तथा सविता थापालाई सेन्टर विशेष कदर गर्न चाहन्छ ।

आफ्नो देशलाई सघाउनका लागि असहज परिस्थितिहरूमा पनि कामलाई निरन्तरता दिने कार्टर सेन्टरका ती समर्पित र प्रभावशाली क्षेत्रीय कर्मचारीहरूका लागि पनि बराबर कृतज्ञता व्यक्त गर्नुपर्छः अनुभव अजीत, सफिक इराकी, दौलत भा, राम कुमार खड्का, शेखर पराजुली, दिनेश पाठक, सुदिप पोखरेल, पेशल राई, खुशियाली सुब्बा, जीवन सुवेदी, श्रद्धा थापा, विशान वाग्ले, अमृत गुरुङ, हर्क पुन, रमेश जर्घामगर, पदम महर, एमी राई, सैयद मो. रेहान, शाहिद रिजा, खेम श्रीस, सुशमा भट्ट, सृजना श्रेष्ठ, मधु थापा, पोम्फा सोनार तथा चन्द्र उपाध्याय । क्षेत्र तहमा कम्तीमा दुई वर्ष काम गर्ने अनुभव अजीत, अमृत गुरुङ, सफिक इराकी, राम कुमार खड्का, सावित्रा पन्त, शेखर पराजुली, दिनेश पाठक, सुदिप पोखरेल, पेशल राई तथा एमी राईप्रति सेन्टर विशेष आभारी छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीहरूले नियोगको नेपालको राजनीतिक संक्रमण प्रक्रियालाई सघाउने उद्देश्य प्राप्तिका निमित्त लामो अवधि र मेहनतपूर्वक काम गरे र नेपालको राजनीतिक, सामाजिक तथा भौगोलिक वातावरणको जटिलता बुझ्न र सम्मानजनक तथा संवेदनशील अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षक बन्न हरप्रयत्न गरे । कार्टर सेन्टर काठमाडौँस्थित अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारी, विशेषतः स्यारा लेभिट-स्योरलाई गहिरो धन्यवाद व्यक्त गर्दछ जसले सेन्टरको क्षेत्रगत कार्यसंचालनलाई परियोजनाको अधिकांश समय

सम्हालनुभयो र क्षेत्रीय टोलीहरूलाई वस्तुगत र कार्यसंचालनसम्बन्धी दुवै खाले निर्देशनहरू प्रदान गर्नुभयो । काठमाडौंस्थित अन्य प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय कर्मचारीहरूमा डेभिड ह्यामिल्टन, स्याम फ्रान्च, ओलिभर हाउस्टेन, माइकल बोल्डासारो, इलाइ लेविन, फ्रिसो हेकर, ओलिभर भिक, रेमी भ्यान डूर्न, पिटर ब्लेयर, कर्टिस पाल्मर, फर्गस एन्डरसन तथा जोनाथन स्टोनस्ट्रिट हुनुहुन्थ्यो । समान धन्यवाद निम्नलिखित अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रगत कर्मचारीलाई पनि जान्छ: तज्जुल अदा, जेनिफर एन्डरसन, सोफी बक्सटन, फिलिप क्लर्क, गिल डार्यन, टियागो फैया, जोन हार्टफ, योन जेप्सन, एन्ड्रु केन्डल, नेनाद मारिनकोविच, लेना माइकल्स, रेचल मोल्स, सिसिल मौली, एडोवार्डो निकोलोती, अजिम नुरानी, इजाबेल फिलिप्स, रले कसनबेरी, लुभी राप्पासिओली, जेम्स स्यारक, रोकी सुलेमान, बिाटा आर्नोल्ड, टम बेल, एलेक्स डुरलस, बेन डुनन्ट, प्याट्रिक डुप्लाट, जन-क्लाउड इचेनबर्गर, अन्निका फोकसन, कर्टिस पाल्मर, बेथ प्रोस्निज, शारलोट राम्बल, प्याट्रिक रोब्लन्स, दिव्या सिवानेसन, स्कट सोरेल, एन्टोनिया स्टाट्स, लाउरा स्टोवेल, देवन्ती सुबीजान्टोरो र ओलिभर सुडब्रिंक ।

कार्टर सेन्टरको अटलान्टास्थित डेमोक्रेसी प्रोग्रामका कर्मचारीमा नियोगको समग्र जिम्मेवारी थियो । डेमोक्रेसी प्रोग्राम डा. डेविड क्यारोलद्वारा निर्देशित छ र नेपाल परियोजनालाई सहनिर्देशक डा. डेविड पोष्टीद्वारा जेन्निफर रस्सी, क्लेयर कोलवर्ट, टम ओप्लाइक, ट्रासी बोइड तथा टेनिशा ग्रीनको अमूल्य सहयोगमा व्यवस्थापन गरिएको थियो । डा. कोन्नी मुन सेहटले परियोजनाको डाटाबेसको सम्भारमा सहयोग गर्नुभयो ।

नेपालमा विगत वर्षहरूमा “कार्टर सेन्टरको मित्र” का रूपमा काम गर्ने र हाम्रो प्रयासको अवधिभर ठूलो वा सानो तरिकाले सघाउने धेरै व्यक्तिहरू छन् । अपेक्षा गरिएको समयमा उनीहरूले मार्गदर्शन र मननीय सुझावहरू प्रदान गरेका थिए र सेन्टर उनीहरूको सदा ऋणी रहनेछ । तिनमा आदित्य अधिकारी, प्रशान्त भा, अनागा नीलकन्टन, योन मेडियाभिभान्सो, ओलिभर सुडब्रिंक, डुआन बेरियन क्लिफोर्ड-जोन्स, लास फर्गुसन, लिना रिक्किला तामाड, सेरा तामाड, रोड्डी चाल्मर्स र मन्दिरा शर्मा लगायत छन् । सेन्टर डारेन नान्स, अल्मिर् मेमिक, डा. दुमन थापा, वर्षा ज्वाली, पदम शाह, म्याथ्यू होडस तथा ब्रायन म्याक्वीनलाई पनि सम्भन चाहन्छ जसले सेन्टरका लागि दिएको समयमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएका थिए ।

यस प्रतिवेदनका मूल मस्यौदाकारहरू स्याम फ्रान्च र स्यारा लेविट स्योर थिए र उनीहरूलाई अटलान्टामा इलाइ लेविनको सहयोग प्राप्त भएको थियो । अन्तिम पुनरावलोकन डेविड क्यारोलले गर्नुभएको थियो ।

अन्त्यमा, सेन्टर फेरि पनि एकपटक नेपाली अधिकारीहरू, राजनीतिक दलका सदस्य, नागरिक कर्मीहरू, पत्रकार तथा नेपालका ७५ वटै जिल्लाका नागरिकहरूलाई सेन्टरको नेपालको कामलाई सहज बनाउन उदारतापूर्वक आफ्नो समय र श्रम खर्चेकोमा कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ ।

वरिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू

जेन्निफर एन्डर्सन
पिटर ब्लेयर
सोफी बक्सटन
फिलिप क्लर्क
गील डार्यन
रेमी भ्यान डुर्न
जन-क्लाउड इचेनबर्गर
सामुएल फ्रान्च
ओलिभर हाउस्टेन
फ्रिजो हेकर
एन्ड्रु केन्डल
रामकुमार खड्का
लेना माइकल्स
सीसिल मोली
एडोवार्डो निकोलोती
अजिम नूरानी
कर्टिस पाल्मर
दिनेश पाठक
इजाबेल फिलिप्स
लुभी राप्पासीओली
जेम्स श्यारोक
ओलीभर सुडब्रिंक
रोकी सुलेमान

दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू

तञ्जुल अघा
अनुभव अजीत
बिएटा आर्नोल्ड
टम बेल
एलेक्स डुग्लास
बेन डुनन्
प्याट्रिक डुप्लाट
टियागो फैया
अन्निका फोकसन
सोफिया फर्बर
जोहन हलबर्ग
जोन हार्टफ
हान्ना रोज होलोवे
सफिक इराकी
योन जेप्सन
दौलत भ्ना
एमी जोन्सन
साम जोन्स
इलिजा लेविन
नेनाद मारिनकोविच
रेचल मोल्स
याना नोले
शेखर पराजुली
सुदिप पोखरेल
बेथ प्रोस्निज
रले क्वीसेनबीरी
शारलोट् राम्बल

प्याट्रिक रोबिन्स
दिव्या सिवानेसान
स्कट सोरेल
एन्टोनिया स्टाट्स
लाउरा स्टोभेल
खुसियाली सुब्बा
जीवन सुवेदी
देवन्ती सुबिजान्तोरो
मधु थापा
श्रद्धा थापा
विशन वारले

कनिष्ठ दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू

पेशल राई
स्वर्णिका बल्ल
सावित्रा पन्त

संयोजकहरू

सुशमा भट्ट
शाहिद रेजा

सहयोगी/भाषानुवादकहरू

अमृत गुरुङ
हर्क पुन
रमेश जर्गामगर
पदम महर
एमी राई
सैयद मो. रेहान
खेम श्रीस
सृजना श्रेष्ठ
पम्पा सोनार
चन्द्र उपाध्याय

सवारी चालकहरू

केदार महर्जन
साधुराम बि.क.
दिनेश बोगटी
हरिराम चौधरी
तिलक गुरुङ
तुल बहादुर कटुवाल
हरि गोविन्द महर्जन
संजय महर्जन
भेषराज शाह
राज कुमार सुनुवार

काठमाडौं मुख्यालयका कर्मचारीहरू

स्यारा लेभिर्ट-स्योर
डेविड हयामिल्टन
माइकल बल्डासारो
सामुएल फ्रान्ज
ओलिभर हाउस्टेन
रेमी भ्यान डुर्न
कर्टिस पाल्मर
फ्रिजो हेकर
इलिजा लेविन
कुलदीप निरौला
जेम्स श्यारोक
जीवन सुवेदी
ओलिभर भिक
फर्गस एन्डरसन

सुरेन्द्र (तोया) सापकोटा
घनश्याम ओझा
ममता आचार्य
कोमल उपाध्याय
चेतना भण्डारी
स्वर्णिका बल्ल
स्रिश खकुरेल
सविता थापा

राजदूत ए. पिटर बर्ली
जोनाथन स्टोनस्ट्रिट

फिल्ड अफिस डाइरेक्टर
फिल्ड अफिस डाइरेक्टर
डेपुटी फिल्ड अफिस डाइरेक्टर
डेपुटी फिल्ड अफिस डाइरेक्टर
डेपुटी फिल्ड अफिस डाइरेक्टर
दीर्घकालीन पर्यवेक्षक संयोजक
दीर्घकालीन पर्यवेक्षक संयोजक
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
अनुसन्धान, योजना तथा मस्यौदा
सुरक्षा संयोजक

लजिस्टिक्स संयोजक
राजनीतिक विश्लेषक तथा संचार विशेषज्ञ
प्रशासन तथा वित्त अधिकृत (के.पी. खतिवडा एण्ड क.)
सुरक्षा संयोजक
सुरक्षा संयोजक
डाटावेस संयोजक
सुरक्षा अधिकृत
अफिस सहयोगी

वरिष्ठ राजनीतिक सल्लाहकार
मतदाता दर्ता विज्ञ

अनुसूची ग: मुख्य शब्दावली तथा संक्षिप्त रूपहरू

गैसस	गैरसरकारी संस्था
नेकपा-माओवादी	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी
जिविस	जिल्ला विकास कार्यालय
जिप्रका	जिल्ला प्रशासन कार्यालय
इन्सेक	अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र
राप्रपा	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
एनेकपा(माओवादी)	एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)
एमाले	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी - एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी
अनमिन	संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपालस्थित नियोग
गाविस	गाउँ विकास समिति
वाइसिएल	योड कम्युनिष्ट लिग

अनुसूची घ: सन् २००८ को संविधानसभा सभा निर्वाचन पर्यवेक्षणका तथ्यहरू

नेपालको सन् २००८ को संविधानसभाको निर्वाचन देशको शान्ति तथा समृद्धितर्फको मार्गको एक महत्वपूर्ण कोशेढुंगा थियो । निर्वाचनले नेपालको राजनीतिक संक्रमणको प्रक्रियालाई निर्णयात्मक रूपमा अघि बढायो, दशकलामो द्वन्द्वको अन्त्य भएको निश्चित गर्‍यो र प्रक्रियाको नयाँ चुनौतीपूर्ण चरणतर्फ लाग्यो । यसबाहेक, नेपालको निर्वाचन इतिहासमा पहिलो पटक उपेक्षित समुदायका प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्नेतर्फ (जस्तै महिला, मधेशी, जनजाति, दलित तथा अन्य) सकारात्मक कदमहरू चालिए । नयाँ संविधानसभाभित्र महिला तथा अल्पसंख्यकहरूको दह्रो संख्यासँगै उक्त सभाभित्र विविधता ल्याउने प्रयासहरू अपेक्षाकृत सफल थिए ।

कार्टर सेन्टरको संलग्नता

नेपाल सरकार, प्रमुख राजनीतिक दलहरू तथा निर्वाचन आयोगको आमन्त्रणपश्चात् कार्टर सेन्टरले सन् २००७ मा संविधानसभा निर्वाचन प्रक्रियाको पर्यवेक्षण गर्न नेपालमा आफ्नो क्षेत्रगत उपस्थिति जनायो । उक्त नियोग संयुक्त अधिराज्य, बेल्जियम तथा डेनमार्क र क्यानाडेली अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थाको आर्थिक सहयोगमा संचालित थियो । मार्च २००७ मा आठ राष्ट्रियताका तेह्रजना दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरू खटिए र दुई पटक स्थगित भएर मे २००८ मा निर्वाचन सम्पन्न नहुन्जेलसम्म नेपालका ७५ वटै जिल्लाका सदरमुकाम र गाउँ तहको भ्रमण गर्दै उनीहरू देशभित्रै रहे ।

सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले केन्द्रीय तथा स्थानीय तहमा राजनीतिक दलका नेता, निर्वाचन अधिकृत, सुरक्षा बल, उपेक्षित समुदायका नेता, नागरिक समाजकर्मी, घरेलु पर्यवेक्षक तथा पत्रकारहरूसँग भेटघाट गरे । सेन्टरले निर्वाचन प्रक्रियाका बारेमा आवधिक सार्वजनिक वक्तव्य जारी गर्‍यो जसको व्यापक वितरण गरियो र घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय संचारमाध्यममा स्थान पायो । नियोग अवधिभर सेन्टर अन्य अन्तर्राष्ट्रिय घटक तथा घरेलु निर्वाचन पर्यवेक्षकहरूसँग निकट सम्पर्कमा रह्यो ।

पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपतिले निर्वाचनअघि र अप्रिल २००८ को निर्वाचनकै समयमा गरी दुई पटक नेपाल भ्रमण गरी निर्वाचन आयोग, राजनीतिक दलका नेता, सरकारी अधिकारीहरू, सुरक्षा अधिकारीहरू, उपेक्षित समूहका प्रतिनिधिहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका सदस्यहरूसँग भेटघाट गर्नुभयो । दुवै पटक उहाँले नेपालको शान्ति प्रक्रियाका लागि आफ्नो समर्थन, संविधानसभा निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि निरन्तर प्रतिबद्धताको आह्वान, सुरक्षा वातावरण र अधिल्ला सम्झौताहरूको कार्यान्वयनबारे चासो व्यक्त र उपेक्षित समुदायको समावेशिताप्रति सहयोगी आवाज व्यक्त गर्नुभयो ।

निर्वाचनको दिन, कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले २८ जिल्लाका ४०० भन्दा बढी मतदान केन्द्रहरूको पर्यवेक्षण गरे । नियोग कार्टर सेन्टरका सह-संरक्षक पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर तथा श्रीमती रोजालिन कार्टर, थाइल्याण्डका पूर्व उपप्रधानमन्त्री सुराकियार्त साथीराथाई, कार्टर सेन्टरका वरिष्ठ सल्लाहकार राजदूत ए. पिटर बर्ली, सेन्टरका अध्यक्ष तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत डा. जोन हार्डम्यान, कार्टर सेन्टर डेमोक्रेसी प्रोग्रामका सहनिर्देशक डा. डोविड पोटी तथा कार्टर सेन्टर नेपालका फिल्ड अफिस डाइरेक्टर ड्यारेन नान्सको नेतृत्वमा थियो ।

निर्वाचनपूर्वका तथ्यहरू

निर्वाचन-पूर्वको सुरक्षा मतदाता तथा राजनीतिक दलहरूको दिमागमा सबैभन्दा माथि रहेको मुद्दा थियो । हिँडुलको स्वतन्त्रताको अवस्था देशभरि फरक फरक थियो । तराईमा सशस्त्र समूहहरूको वृद्धिका कारणले र केही पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-माओवादी (नेकपा-माओवादी) र योड कम्युनिष्ट लिगका हिंसा, हैरानी तथा त्रासको कारणले यो विशेष कमजोर थियो । पर्यवेक्षकहरूले मतदाताहरूलाई धम्क्याइएका केही दृष्टान्तहरूको टिपोट गरे । निर्वाचनअघिको प्रचारप्रसार अवधिमा सबै दलका हिंसा र हैरानीका घटनाहरूमा वृद्धि भए । निर्वाचनअघिको अवधिमा सुरक्षा बलहरू सामर्थ्य, अधिकार तथा सर्वसाधारणको विश्वासको अभावबाट गुञ्जिए ।

असहज सुरक्षा तथा हुवानीमा चुनौतीहरूका बावजुद निर्वाचन आयोगले गरेको तयारी उल्लेख्य प्रभावकारी थियो । मतदाता दर्ता प्रक्रिया मुख्यतः आयोगको नियन्त्रणबाहिरको परिस्थितिका कारणले प्रभावित बन्यो र ठूलो संख्याका युवा, भूमिहीन तथा प्रवासी मतदाताहरू निर्वाचनको दिन मताधिकारबाट वञ्चित भए । मतदाता तथा नागरिक शिक्षा प्रयासहरू बढाउन र सुधार गरिन सकिन्थ्यो । आम रूपमा, राजनीतिक दलको प्रचारप्रसार सकारात्मक र प्रत्यक्ष थियो, यद्यपि आयोगद्वारा निर्वाचकीय आचारसंहिताको कमजोर कार्यान्वयनको परिणामस्वरूप सुरक्षा वातावरण, सरकारी साधनस्रोतको प्रयोग, प्रचारप्रसारको खर्च तथा प्रचारप्रसार सामग्रीहरूका सम्बन्धमा निरन्तर उल्लंघन भयो । विशेषगरी तराईमा पत्रकारहरूमाथि भएका आक्रमणहरूको बावजुद संचारमाध्यम निर्वाचनको अवधिमा उच्च सक्रिय रह्यो ।

निर्वाचनको दिन र निर्वाचनपश्चातका तथ्यहरू

निर्वाचन भने अनुमानविपरीत उल्लेख्य रूपमा शान्तिपूर्ण थियो । तथापि, निर्वाचनसम्बन्धी हिंसामा चार जनाको निधन भयो जसलाई कार्टर सेन्टरले सशक्त भर्त्सना गर्‍यो । निर्वाचनको प्रक्रिया अधिकांशतः व्यवस्थित र स्थापित पद्धतिसम्मत नै थियो । पहिलो हुने (प्रत्यक्ष) निर्वाचनको कूल मतदान ६१ प्रतिशत थियो भने समानुपातिकतर्फको ६३ प्रतिशत थियो जसमा महिला मतदाताको संख्या पनि उल्लेख्य थियो ।

वाइसिएलका हिंसा, डरधम्की तथा केही मतदानस्थलहरूको नियन्त्रणलगायतका केही पक्षहरूमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरू मतदाताहरूको सुरक्षा वातावरण प्रभावित भएको समस्याहरूको प्रत्यक्ष साक्षी बने। तराईमा पनि छिटपुट समस्याहरूको विवरण पाइएको थियो। निर्वाचन आयोगले जम्मा २०,९९९ मतदान केन्द्रहरूमध्ये १०६ वटा केन्द्रहरूमा पुनः मतदान गरायो। कार्टर सेन्टरले प्राप्त गरेका अधिकांश विवरणहरूले समग्रमा निर्वाचन प्रक्रियाद्वारा जनताको इच्छाको विश्वसनीय प्रतिबिम्बित भएको बताए पनि पर्यवेक्षकहरूले बुथ कब्जा, मत खरिद, प्रोक्सी मतदान, उमेर नपुगेका व्यक्तिद्वारा मतदान, बहु मतदान तथा मतदाताको पहिचान ढाँटने लगायतका निर्वाचकीय छलीका केही दृष्टान्तहरूको टिपोट गरे र साथसाथै दल वा व्यक्तिविशेषले बदला लिने डरले मतदान अधिकृतहरूले निर्वाचकीय दुष्कर्महरूको विवरण दिन अस्वीकार गरेका केही दृष्टान्तहरू पनि पाइयो।

गणनाको समग्र प्रक्रिया व्यवस्थित, निष्पक्ष, पारदर्शी तथा सबै दलका लागि सन्तोषजनक भएको बताइएको थियो। तथापि, देशभरि स्पष्ट मापदण्डको पद्धति थिएन। समग्रमा, उजुरी र अपीलको प्रक्रिया निर्वाचन आयोगभन्दा बाहिरकाहरूको लागि अव्यवस्थित र केही अपारदर्शी पनि देखियो र परिणामतः यसको उपयोग अत्यन्त कम भएको थियो।

राष्ट्रिय निर्वाचन अनुगमन अलायन्स (नेमा), लोकतन्त्र तथा निर्वाचन अलायन्स नेपाल (डिन), राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (नियोक), आम निर्वाचन पर्यवेक्षण समिति (जियोक) लगायत अन्य विभिन्न घरेलु पर्यवेक्षक संस्थाहरूले प्रक्रियामा भाग लिए। ती समूहहरूले प्रारम्भमा आफ्ना प्रयासहरूको समन्वयमा संघर्ष गर्नुपर्‍यो तर अन्ततः भावी निर्वाचनका आधार निर्माणमा सहयोग गरे। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले निर्वाचनको प्रक्रियाभरि नेपालका जनता र सरकारलाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग र अनुदानलगायतद्वारा समर्पित सहयोग प्रदान गर्‍यो। सेन्टरबाहेकका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षक संस्थामा युरोपियन युनियन, एशियन नेटवर्क फर फ्रि इलेक्शन्स र अन्य थिए।

जब निर्वाचनका परिणामहरू जारी भए, तत्कालीन नेकपा(माओवादी) ६०१ मध्ये २२० सिटका साथ सबैभन्दा ठूलो दलको रूपमा आयो। नेपाली कांग्रेसले ११० सिट ल्यायो र नेकपा-एमालेले १०३ सिटका साथ नजिकैबाट पछ्यायो भने मधेशी जनाधिकार फोरमले ५२ सिटमा विजय सुनिश्चित गर्‍यो। समग्रमा २५ वटा दलहरू र दुई स्वतन्त्र उम्मेदवारहरूले नयाँ संविधानसभाका सिटहरूमा विजय प्राप्त गरे। एक वर्षपछि, अप्रिल २००९ मा निर्वाचन आयोगले संविधानसभाका ६ वटा खाली सिटहरूका लागि उपनिर्वाचन गर्‍यो, कार्टर सेन्टरले ती उपनिर्वाचनहरूको पर्यवेक्षण गर्नका लागि एक सीमित पर्यवेक्षण नियोग खटायो।^{२१}

सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको प्रक्रियापश्चात् कार्टर सेन्टरले निर्वाचन आयोग, नेपाल सरकार, राजनीतिक दलहरू, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका लागि विभिन्न सुझावहरू प्रदान गर्‍यो। प्रमुख सुझावहरू निम्नलगायतका थिए:

- अझ समावेशी तथा शुद्ध मतदाता सूची निर्माण गर्ने;
- मतदाताको पहिचानका लागि मतदाता परिचयपत्रको अनिवार्य व्यवस्था गर्ने र मतदान स्थलबाहिर राजनीतिक दलका स्वयंसेवकहरूले मतदाताको पहिचानको प्रक्रियालाई सघाउने अभ्यासलाई अन्त्य गर्ने;
- सुरक्षा वातावरण, कानूनको शासन र आवतजावतको स्वतन्त्रतामा सुधार ल्याउने;
- स्थानीय निर्वाचन कर्मचारीको क्षमता वृद्धि गर्ने र उपेक्षित समुदायको समावेशिता सुनिश्चित गर्ने;
- उजुरी तथा अपील प्रक्रियालाई सशक्त बनाउने र आचारसंहिता लागू गराउने;
- निर्वाचकीय कानूनी खाकालाई सहज बनाउने, निर्वाचनपछि उम्मेदवारका बन्द सूचीहरूबाट छनौट गर्ने प्रणालीलाई खारेज गर्ने र मतगणना पद्धतिहरूलाई समानतापूर्वक लागू गर्ने;
- राजनीतिक दलको मतदाताहरूसम्म स्वतन्त्रतापूर्वक पुग्ने क्षमता वृद्धि गर्ने र दलभित्रको लोकतन्त्र, विकेन्द्रकरण तथा समावेशितामा सुधार ल्याउने;
- निर्वाचन आयोगको बढी संलग्नताका साथ मतदाता तथा नागरिक शिक्षा प्रयासहरू विस्तार गर्ने;
- घरेलु पर्यवेक्षकहरूलाई प्रदान गरिने प्रशिक्षण सशक्त बनाउने;
- शान्ति प्रक्रियाको दौरान गरिएका अधिल्ला प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन गर्ने र मौलिक समावेशी राजनीतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने;

^{२१} हेर्नुहोस्, द कार्टर सेन्टर, “नेपालको संविधानसभाको उपनिर्वाचन वक्तव्य”, अप्रिल १३, २००९
http://www.cartercenter.org/news/pr/nepal_041309.html मा उपलब्ध।

अनुसूची ड: आमन्त्रणका पत्रहरू

एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी)

मधेशी जनाधिकार फोरम (नेपाल)

नेपाली कांग्रेस

नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी)

कृपया आगामी पृष्ठहरू हेर्नुहोस्

मे २८, २००९

सम्माननीय जेम्स अर्ल कार्टर
संयुक्त राज्य अमेरिकाका ३९ औं राष्ट्रपति
द कार्टर सेन्टरका सहसंस्थापक
मार्फत: द कार्टर सेन्टर-नेपाल
घर नं. ६०८/५०
नक्साल-१, हात्तिसार
काठमाडौं, नेपाल

श्री राष्ट्रपति कार्टरज्यू,

यहाँको फेब्रुअरी १२, २००९ को पत्रप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । नेपालमा जारी शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाहरूप्रति यहाँले प्रदर्शन गर्नुभएको निरन्तर चासोको म सराहना गर्दछु । मेरो देश यतिबेला चुनौतिपूर्ण संक्रमणकालमा छ र यस्तो समयमा कार्टर सेन्टरको सहयोग पाउँदा म हर्षित छु । यहाँको सेन्टरले अप्रिल १२, २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण गर्नु र नेपालमा आफ्नो दीर्घकालीन उपस्थितलाई कायम राखेको छ । म संविधान निर्माणको पर्यवेक्षण गर्न तथा शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनलाई सशक्त बनाउन स्थानीय तहमा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षणको निरन्तर उपस्थितिलगायत यहाँका तर्फबाट भविष्यमा प्रदान हुने सहयोगहरूको स्वागत गर्नेछु ।

भवदीय

पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)
अध्यक्ष
एनेकपा (माओवादी)
काठमाडौं, नेपाल

एनेकपा माओवादीको लेटरहेडमा लेखिएको यो पत्र अनुवाद गरिएको हो । यसको सक्कल अंग्रेजी भाषामा लेखिएको छ ।

मिति: मे ८, २००९

सम्माननीय जेम्स अर्ल कार्टर
संयुक्त राज्य अमेरिकाका ३९ औं राष्ट्रपति
सहसंस्थापक, द कार्टर सेन्टर
मार्फत: द कार्टर सेन्टर-नेपाल
घर नं. ६०८/५०
नक्साल-१, हात्तिसार
काठमाडौं, नेपाल

श्री राष्ट्रपति कार्टरज्यू,

म यहाँको फेब्रुअरी १२, २००९ को पत्रप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । नेपालमा जारी शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाहरुप्रति यहाँको निरन्तर चासोको म सराहना गर्दछु । यतिबेला मेरो देश चुनौतिपूर्ण संक्रमणकालमा छ र यो समयमा कार्टर सेन्टरको सहयोग पाउँदा म हर्षित छु । नेपालमा यहाँको सुखद उपस्थिति तथा कार्टर सेन्टरले अप्रिल १२, २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण गरेको सम्झँदा मलाई खुशी लाग्छ । वास्तवमै कार्टर सेन्टरले नेपालमा एक दीर्घकालीन र लाभदायी उपस्थिति कायम राखेको छ । म संविधान निर्माणको पर्यवेक्षण गर्न तथा शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनलाई सशक्त बनाउन स्थानीय तहमा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षणको निरन्तर उपस्थितिलगायत यहाँको तर्फबाट भविष्यमा प्रदान हुने सहयोगहरुको स्वागत गर्नेछु ।

धन्यवाद

भवदीय

उपेन्द्र यादव
अध्यक्ष, मधेशी जनाधिकार फोरम
काठमाडौं, नेपाल

मधेशी जनाधिकार फोरम नेपालको लेटरहेडमा लेखिएको यो पत्र अनुवाद गरिएको हो । यसको सक्कल अंग्रेजी भाषामा लेखिएको छ ।

सम्माननीय जेम्स अर्ल कार्टर
संयुक्त राज्य अमेरिकाका ३९ औं राष्ट्रपति
द कार्टर सेन्टर
अटलान्टा, अमेरिका ।

श्री राष्ट्रपति कार्टरज्यू,

यहाँको फेब्रुअरी १२, २००९ को पत्रका लागि धन्यवाद । नेपालको जारी शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाहरूप्रति यहाँको निरन्तर चासोको म हार्दिक सराहना गर्दछु । यहाँलाई राम्रो जानकारी छ कि यतिबेला मेरो देश चुनौतिपूर्ण संक्रमणकालमा छ र यस्तो अवस्थामा पनि आफ्नो सहयोगलाई निरन्तरता दिने यहाँको इच्छाप्रति म हर्षित छु ।

कार्टर सेन्टरले यहाँ दीर्घकालीन उपस्थित कायम राखेको सम्बन्धमा मलाई जानकारी छ । यहाँको तर्फबाट लोकतान्त्रिक शान्ति प्रक्रियाको पर्यवेक्षण र सहायताका सम्बन्धमा भविष्यमा प्रदान हुने सहयोगको म स्वागत गर्दछु । नेपाल दीर्घकालीन शान्ति सँगसँगै पूर्ण लोकतन्त्र, स्वतन्त्र न्यायपालिका, स्वतन्त्र संचारमाध्यम, गैरराजनीतिक राष्ट्रिय सेना तथा विश्वव्यापी मानवअधिकारतर्फ लाग्दैगर्दा यहाँको निरन्तर संलग्नता वास्तवमै सहयोगी हुनेछ ।

हार्दिक सम्मानका साथ

(जी.पी. कोइराला)
सभापती
नेपाली कांग्रेस
काठमाडौं, नेपाल

नेपाली कांग्रेसको लेटरहेडमा लेखिएको यो पत्र अनुवाद गरिएको हो । यसको सक्कल अंग्रेजी भाषामा लेखिएको छ ।

मार्च ३, २००९

सम्माननीय जेम्स अर्ल कार्टर
संयुक्त राज्य अमेरिकाका ३९ औं राष्ट्रपति
सहसंस्थापक, द कार्टर सेन्टर
मार्फत: द कार्टर सेन्टर-नेपाल
घर नं. ६०८/५०
नक्साल-१, हात्तिसार
काठमाडौं, नेपाल

श्री राष्ट्रपति कार्टरज्यू,

यहाँको फेब्रुअरी १२, २००९ को पत्रप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । नेपालको जारी शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियाहरूप्रति यहाँको निरन्तर चासोको म सराहना गर्दछु । मेरो देश यतिबेला चुनौतिपूर्ण संक्रमणकालमा छ र यो समयमा कार्टर सेन्टरको सहयोग पाउँदा म हर्षित छु । तपाईंको सेन्टरले अप्रिल १२, २००८ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण गर्‍यो र नेपालमा एक दीर्घकालीन उपस्थित कायम राखेको छ । म संविधान निर्माणको पर्यवेक्षण गर्न तथा शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयनलाई सशक्त बनाउन स्थानीय तहमा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षणको निरन्तर उपस्थितिलगायत यहाँको तर्फबाट भविष्यमा प्रदान हुने सहयोगहरूको स्वागत गर्नेछु ।

धन्यवाद

भवदीय

भलनाथ खनाल
अध्यक्ष

नेकपा एमालेको लेटरहेडमा लेखिएको यो पत्र अनुवाद गरिएको हो । यसको सक्कल अंग्रेजी भाषामा लेखिएको छ ।

अनुसूची च: सन् २००९-२०१४ का प्रतिवेदन र वक्तव्यको विस्तृत सूची

सबै प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरू कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा उपलब्ध छन्:

https://www.cartercenter.org/news/publications/peace/democracy_publications/nepal-peace-reports.html

क. प्रतिवेदनहरू

१	स्थानीय तहको शान्ति प्रक्रिया तथा राजनीतिक प्रवृत्तिहरू	८/२६/०९
२	स्थानीय शान्ति समितिहरूबारे कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षण *	११/६/०९
३	नेपालको सुरक्षा वातावरण	११/२९/०९
४	नेपालमा संघीयता र संवैधानिक मुद्दाहरू: स्थानीय तहका दृष्टिकोण	२/२२/१०
५	निर्वाचन आयोगको नमूना मतदाता दर्ता अभ्यासको मूल्यांकन *	६/१६/१०
६	नेपालको शान्ति प्रक्रियामा भूमिसम्बन्धी प्रतिबद्धताहरू: अहिलेसम्मका उपलब्धिहरू के हुन् ?	६/२२/१०
७	शिविरबाट हटाइएका जनमुक्ति सेनाका लडाकुहरूबारे पर्यवेक्षणहरू *	७/२३/१०
८	स्थानीय राजनीतिक तथा शान्ति प्रक्रियाका प्रवृत्तिहरू	११/२३/१०
९	नेपालको स्थानीय तहमा राजनीतिक विवाद समाधानबारे संक्षिप्त सिंहावलोकन	१२/३०/१०
१०	नेपालमा राजनीतिक दलका युवा समूहहरू	२/२८/११
११	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमको पर्यवेक्षण वक्तव्य	४/१९/११
१२	स्थानीय शान्ति समितिबारे कार्टर सेन्टरको अद्यावधिक	५/१०/११
१३	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे दोस्रो अन्तरिम पर्यवेक्षण वक्तव्य	७/७/११
१४	नेपालमा राजनीतिक खुलापन: हालैका परिवर्तन तथा भावी चुनौतीहरूको एक मूल्यांकन	८/४/११
१५	स्थानीय निकायमा राजनीतिक दलहरूबारे पर्यवेक्षण	११/२३/११
१६	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे तेस्रो अन्तरिम पर्यवेक्षण वक्तव्य	१/३१/१२
१७	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे कार्टर सेन्टरका जानकारी सत्रहरू	५/९/१२
१८	नेपालमा हालै भएका पहिचान-आधारित परिचालनहरूबारे पर्यवेक्षण *	६/८/१२
१९	नेपालको शान्ति प्रक्रियामा भूमिसम्बन्धी प्रतिबद्धताहरू: कार्यान्वयनबारे एक अद्यावधिक	६/२०/१२
२०	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे चौथो अन्तरिम पर्यवेक्षण वक्तव्य	७/२६/१२
२१	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे पाँचौं अन्तरिम पर्यवेक्षण वक्तव्य	२/२८/१२
२२	नेपालमा पहिचान आधारित राजनीतिक गतिविधि तथा परिचालनको पर्यवेक्षण	३/१३/१३
२३	निर्वाचन आयोग, नेपालको मतदाता दर्ता कार्यक्रमबारे छैटौं अन्तरिम पर्यवेक्षण वक्तव्य	१०/१/१३
२४	नेपालको सन् २०१३ को संविधानसभा निर्वाचनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको निर्वाचनपूर्वको वक्तव्य	१०/३१/१३
२५	नेपालको सन् २०१३ को संविधानसभा निर्वाचनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण नियोगको प्रारम्भिक तथ्य तथा निष्कर्षहरूबारेको वक्तव्य	११/२१/१३
२६	नेपालमा स्थानीय शासन: सार्वजनिक सहभागिता र अनुभूति	२/२८/१३
२७	नेपालको सन् २०१३ को संविधानसभा निर्वाचनको पर्यवेक्षण: अन्तिम प्रतिवेदन	५/१६/१४
२८	सन् २०१३ को संविधानसभाको निर्वाचनपछिको नेपाल	६/२६/१४

ख. अवस्था अद्यावधिकहरू

१	एकीकृत पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरू, मे १६-१८, २०१२*	५/२०/१२
२	एकीकृत पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरू, मे १९-२१, २०१२*	५/२१/१२
३	एकीकृत पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरू, मे २१-२३, २०१२*	५/२३/१२
४	एकीकृत पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरू, मे २३-२५, २०१२*	५/२५/१२
५	एकीकृत पर्यवेक्षक प्रतिवेदनहरू, मे २६-२९, २०१२*	५/२९/१२

ग. सार्वजनिक वक्तव्यहरू

१	कार्टर सेन्टरले नेपालको शान्ति प्रक्रियालाई सघाउन जारी राखेको छ	७/१०/०९
२	पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टरद्वारा नेपालका जनताका लागि खुला पत्र	२/४/१०
३	कार्टर सेन्टर नेपालमा पत्रकारहरूमाथि भएको आक्रमणको भर्त्सना गर्दछ	३/५/१०
४	गिरिजा प्रसाद कोइरालाको निधनप्रति पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपतिद्वारा वक्तव्य	३/२२/१०
५	नेपालको संविधानसभाको थपिएको समयावधीबारे कार्टर सेन्टरको वक्तव्य	५/३०/११
६	कार्टर सेन्टर नेपालका राजनीतिक दलहरूले गरेको सहमतिको स्वागत गर्दछ	११/३/११
७	पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टरद्वारा नेपालका जनताका लागि खुला पत्र	३/१४/१२
८	पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपतिद्वारा वक्तव्य	५/२४/१२
९	पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपतिद्वारा लिखित विचार	१/८/१३

(*) चिन्ह भएका सामग्रीहरू राजनीतिक संवेदनशीलता, तथ्यांकमा सीमितता वा अन्य तत्वहरूको कारणले गर्दा लेखनको समयमा पूर्ण सार्वजनिक रूपमा जारी गर्न नहुने सुझाव आएको हुँदा शुरूमा थोरै संख्याका सरोकारवालाहरूका लागि असार्वजनिक रूपमा जारी गरिएको थियो । ती असार्वजनिक प्रतिवेदनहरू अब कार्टर सेन्टरको वेबसाइटमा सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध छन् ।

अनुसूची छः नमूना पर्यवेक्षण फारम र प्रश्नहरू

यो नमूनाको पाक्षिक फारमलाई परियोजनाको अवधिमा सोधिने व्यापक प्रश्नहरूलाई अर्थ दिने गरी रूपान्तरण गरिएको छ । यो फारमलाई परियोजनाको समयावधिमा धेरै पटक संशोधन गरिएको थियो किनभने आधाररेखा तथ्यांक विकसित गरिएको थियो र परियोजना तथ्यांकका आवश्यकता राजनीतिक विकासक्रमअनुसार परिवर्तित हुन्थे ।

दीर्घकालीन पर्यवेक्षकहरूको पाक्षिक प्रतिवेदन

टोली:
समेटीएका मितिहरू:
क्षेत्रमा बिताएका जम्मा दिन:
जिल्ला:

गाविसको नाम	भ्रमणको कारण

भ्रमण गरिएका क्षेत्रहरूमा प्रमुख विकास र प्रवृत्तिहरूबारे बुलेट बुदाहरूमा सारांश लेख्नुहोस् (खण्ड (अ-ई) का हरेक खण्डको कम्तीमा १ बुलेट जसले खण्डका मुख्य तथ्यहरू समेटियुन)

-
-
-
-
-

अ. संविधान निर्माण

१) कृपया १० नागरिकहरूको रयान्डम अन्तर्वार्ता गर्नुहोस् । नागरिकहरूले संविधानबारेको सूचना कहाँबाट पाउँछन् ? कृपया औचित्यअनुसार व्याख्या गर्नुहोस् ।

#	स्रोत
	अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूको कुल संख्या
	रेडियो / टिभी / पत्रिका
	राजनीतिक दल / पहिचान समूह / नागरिक समाज कार्यक्रम (कृपया वयान गर्नुहोस्)
	परिवार / साथीहरू / छिमेकी
	थाहा छैन / यसबारे सुनेको छैन
	अन्य (कृपया व्याख्या गर्नुहोस्) -

२) संघीयताबारे सुनेका नागरिकहरूका लागि, यसबारे उनीहरूको धारणा के छ ? नागरिकहरूसँग सकारात्मक, नकारात्मक र मिश्रित धारणाहरू किन छन् ? (व्याख्या गर्नुहोस्)

#	धारणा
	अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूको कुल संख्या
	सकारात्मक
	नकारात्मक
	मिश्रित
	तटस्थ (थाहा छैन / भन्न सकिदैन)

३) शान्ति र संवैधानिक प्रक्रियाहरूबारे नागरिकहरू के भन्छन् ? के जारी बहस र हालैका सहमतिहरूप्रति उनीहरूको कुनै प्रतिक्रिया छ ?

४) संवैधानिक प्रक्रियासँग सम्बन्धित कुनै अन्य उल्लेख्य बुँदाहरू ?

आ. पहिचान समूहहरू

कृपया आफ्नो तथ्यलाई दर्शाउन प्रत्यक्ष बनाई तथा विशिष्ट उदाहरणहरू उल्लेख गर्नुहोस् र स्रोत खुलाउन निश्चित गर्नुहोस् ।

- ५) कृपया यो जिल्लामा पहिचान समूहहरूसँग भएको कुनै उल्लेख्य राजनीतिक विकासको वर्णन गर्नुहोस् (कार्यक्रम, हडताल, घटना, नयाँ गठबन्धनहरू, कुनै पनि समूहको गम्भीर रूपमा बढेको वा घटेको गतिविधि वा उपस्थिति, सांस्कृतिक समूहहरूको राजनीतिकरण भैरहेको, राजनीतिक दल र उसको भंगिनी जातीय समूहबीच तनाव आदि) । जिल्लामा विभिन्न पहिचान संस्थाहरूबीच वा पहिचान संस्था तथा राजनीतिक दलहरूबीचको सम्बन्ध कस्ता छन् ? के पहिचान समूहहरूका बीच संघीयतावारे छलफलहरू भएका छन् ?
- ६) के विद्यमान साम्प्रदायिक सम्बन्धहरूमा संघीयतावारेका बहसहरूको प्रभाव थियो ? यदि थियो भने, वर्णन गर्नुहोस् र सम्भव भएसम्म विशिष्ट उदाहरणहरू दिनुहोस् ।
- ७) पहिचान समूह वा पहिचान राजनीतिसँग सम्बन्धित अन्य कुनै उल्लेखयोग्य बुँदाहरू ?

इ. शान्ति प्रक्रिया

कृपया आफ्नो तथ्यलाई दर्शाउन प्रत्यक्ष बनाई तथा विशिष्ट उदाहरणहरू उल्लेख गर्नुहोस् र स्रोत खुलाउन निश्चित गर्नुहोस् ।

- ८) कृपया जिल्लामा कब्जा जग्गा फिर्ताको अवस्थावारे वर्णन गर्नुहोस्:
 - क. जिल्लाहरूमा टोलीको पछिल्लो भ्रमण भएदेखि कब्जा जग्गाको अवस्थामा केही परिवर्तन भएको छ ? यदि छ भने, वर्णन गर्नुहोस् । (नोट - यदि परिवर्तन भएका छन् भने त्यसलाई पछ्याउनका लागि निश्चित प्रश्नहरू निर्माण गर्न काठमाडौँ मुख्यालयको सहयोग लिन सक्नुहुन्छ //)
 - ख. के जिल्लामा नयाँ जग्गा कब्जाका कुनै ताजा विवरण आएका छन् ? यदि छ भने, त्यो कस्तो जग्गा हो (सार्वजनिक वा निजी) र कसले कब्जा गरेको आरोप लगाइएको छ ?
 - ग. के जिल्लामा कुनै अन्य गम्भीर जग्गा मुद्दाहरू पनि छन् जुन द्वन्द्वकालीन जग्गाकब्जासँग सम्बन्धित छैनन् (कृपया सारांशमा मात्र उल्लेख गर्नुहोस्) ?
- ९) कृपया तपाईंको भ्रमणको समयको स्थानीय शान्ति समितिको समग्र मूल्यांकन निम्नमध्ये एक वर्गीकरणमार्फत गर्नुहोस् (नोट: यदि तपाईंले अन्य गतिविधिहरू वा गाविस “हो” लेख्नुभयो भने, कृपया व्याख्या गर्नुहोस्):

चिन्ह	अवस्था	सीएपी एप्स ? CAP Apps?	अन्य गतिविधिहरू ?	गाविस स्थानीय शान्ति समितिहरू ?
	गठन गरिएको / मृत			
	गठन गरिएको तर नियमित बैठक नभएको / निष्क्रिय			
	गठन गरिएको र नियमित बैठक हुने / काम गरिरहेको			
	गठन गरिएको र सकारात्मक प्रभाव पारिरहेको / सक्रिय			

- क. व्याख्या गर्नुहोस्
 - ख. स्थानीय शान्ति समितिको प्रभावकारी कार्यसंचालनमा यदि कुनै चुनौतीहरूले असर पारिरहेका छन् भने (निर्देशनको अभाव, संयोजकको पदमा विवाद, भूमिका/दायित्ववारे आदि) ति के हुन् ? के सबै तलहरू सहभागी भैरहेका छन् ? कुनै प्रमुख घटक छुटेका छन् ? के एनेकपा(माओवादी) का नेताहरू स्थानीय शान्ति समितिलाई बहिष्कार गरिरहेका छन् ?
 - ग. स्थानीय शान्ति समितिका भूमिकावारे प्रमुख जिल्ला अधिकारी र/वा प्रहरी के सोच्छन् ? दल/समूहहरू स्थानीय शान्ति समितिबारे के सोच्छन् ? के नागरिकहरू स्थानीय शान्ति समितिबारे जानकार छन् ? यदि छन् भने उनीहरू त्यसको भूमिका के हो भन्दाछन् ? के नागरिकहरू स्थानीय शान्ति समितिले काम गरिरहेका कुनै मुद्दा वा क्रियाकलापवारे जानकार छन् ?
- १०) द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूका लागि राहत
- क. कतिवटा आवेदनहरू भरिएका छन् ? कतिवटा आवेदनहरूको जाँच र/अथवा स्वीकृत गरिएको छ ? यदि जारी छ भने, कतिवटा आवेदनहरूको जाँच प्रक्रिया पूरा गरिदिएछ ?
 - ख. कुन समूहका जनताले राहत/क्षतिपूर्ति पाएको छन् ? उनीहरूले के पाएका छन् ? कुन समूहले राहत/क्षतिपूर्ति पाउन अझै बाँकी छ ? के यो सूचनालाई विश्वसनीय मान्न सकिन्छ ?
 - ग. प्रक्रियाका बारेमा कुनै गुनासोहरू भए ती के हुन् ? तपाईंले पर्यवेक्षण गरिरहेका चुनौतीहरू के हुन् ?
 - घ. द्वन्द्व प्रभावित जनताहरूद्वारा सरकारसँग कुनै सहयोगको अनुरोध गरिएको छ भने ती के हुन् ?
 - ङ. अन्य कुनै उल्लेखयोग्य विकास वा प्रवृत्ति भए वर्णन गर्नुहोस्:

घ. सुरक्षा अवस्था

कृपया आफ्ना तथ्यहरू दर्शाउन प्रत्यक्ष भनाइहरू र विशिष्ट उदाहरणहरू दिनुहोस् र स्रोत दर्शाउनुहोस् ।

११) वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू गएको वर्षमा जिल्लाको सुरक्षास्थितिमा कस्तो परिवर्तन आएको ठान्दछन् (एउटा छान्नुहोस्):

उल्लेख्य सुधार आएको
सुधार आएको
यथावत रहेको
विप्रेको
उल्लेख्य विप्रेको
सामान्यीकृत गर्न नसक्ने खालका धारणाहरू आएका

आफ्नो छनौटको कारण व्याख्या गर्नुहोस्:

- १२) जिल्लाको समग्र सुरक्षा वातावरणलाई तपाईं कसरी विश्लेषण गर्नुहुन्छ ? तपाईंले धेरै तत्वहरूको ख्याल राख्न सक्नुहुन्छ: सुरक्षा र प्रहरीमा सर्वसाधारणको विश्वास, परिवेशमा हालै आएका परिवर्तनहरूको प्रमाण (घटनाको बारम्बारता र गम्भीरताद्वारा मापन गरिएको), प्रहरी उपस्थिति वा आचरणमा परिवर्तन आदि ।
- १३) जिल्लामा हिंसा र/वा डरधम्की मार्फत असुरक्षाका लागि कुन समूहले सबैभन्दा बढी भूमिका खेलेको ठान्दछ ? कुन समुदायहरू (जस्तै, नागरिकहरू, व्यवसायीहरू, सरकारी अधिकारीहरू) सबैभन्दा बढी प्रभावित भएका छन् ?
- १४) दलीय युवा समूह वा त्यस्तै अन्य कुनै संगठित समूहहरू सक्रिय देखिएका छन् ? के सुरक्षा वातावरणमा तिनीको कुनै प्रभाव छ ?
क. दलका युवा समूहहरू टेन्डर प्रक्रियाहरूमा हस्तक्षेपमा संलग्न भएका हालैका घटनाहरूको कुनै प्रमाण छ ? युवा समूहहरूको संलग्नताको प्रवृत्ति बढेको, घटेको वा उस्तै रहेको बताइन्छ ? सम्भव भएसम्म विशिष्ट उदाहरणहरू दिनुहोस् ।
- १५) वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू भविष्यमा निर्वाचन हुँदा जिल्लाको कुन भाग (निर्वाचन क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र आदि) सबैभन्दा बढी सुरक्षा चुनौतीपूर्ण हुने बताउँछन् र त्यसको कारण के दिन्छन् ? के यो जिल्ला निर्वाचनको अवधिमा समस्या हुने सम्भावना भएको जिल्ला हो ?
- १६) सुरक्षाका सम्बन्धमा अन्य कुनै उल्लेख्य बुँदाहरू छन् ?

ड. शीघ्र प्रत्युत्तर

यो खण्ड शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियासँग सम्बन्धित जारी गतिविधि/परिवर्तनहरूबारेका नयाँ र समयसापेक्ष प्रश्नहरूलाई तत्काल जाँच गर्नका लागि हो ।

१७) कृपया नागरिकता प्रमाणपत्रको पहुँचबारे सोध्नुहोस्:

- क. नागरिकता प्रमाणपत्रको पहुँचका सम्बन्धमा वार्ता गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरू के भन्छन् ? के त्यो पहुँचलाई समस्याको रूपमा हेरिएको छ ? यदि हो भने, कुन समूहका व्यक्तिहरूका लागि ?
- ख. के जिल्ला निर्वाचन कार्यालय वा जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रतिनिधिहरू नागरिकता प्रमाणपत्रमाथिको पहुँच एउटा मुद्दा भएको मान्दछन् ? के उनीहरूले नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने विषयमा कठिनाई भोगिरहेका व्यक्तिहरूका लागि ती कागजपत्र जारी गर्न सहज बनाउने कुनै कदम चालेका छन् (जस्तै घुम्ती सेवा प्रदान टोलीहरू) ?
- ग. नागरिकहरू नागरिकता प्रमाणपत्रका बारेमा के भन्छन् ? के उनीहरू र उनीहरूका साथीहरूसँग त्यो छ ? के उनीहरूलाई कोसँग नागरिकता छैन भन्ने थाहा छ ? यदि छ भने, उनीहरूसँग नागरिकता नहुनुको कारण के हो ?

प्रतिक्रियाहरू

कृपया सरोकारवालाहरूले संस्था, कर्मचारी, विगतका परियोजना वा वर्तमान परियोजनाकाबारेमा तपाईंलाई बताएका सकारात्मक र नकारात्मक कुनै पनि प्रतिक्रिया उल्लेख गर्नुहोस्

सरोकारवाला	प्रतिक्रिया

कार्यसञ्चालन

कृपया आगामी दुई हप्ताका लागि तपाईंको योजना पठाउनुहोस्

कृपया यो विवरणसँगै तपाईंको कार्टर सेन्टर साप्ताहिक बैठक लग पठाउनुहोस्

स्पष्ट रिपोर्ट (स्थलगत विवरण) - माथि पर्याप्त नसमेटिएको कुनै प्रमुख घटना, प्रवृत्ति वा मुद्दाबारे

पूरक पर्यवेक्षण फारम: जग्गा फिर्ता र सुधार

समूह:

कार्य मितिहरू:

क्षेत्रमा बिताइएका जग्गा दिनहरू:

जिल्ला:

गाविसहरू:

१. कृपया जिल्लामा जग्गासम्बन्धी अवस्थाको एक सारांश प्रदान गर्नुहोस् । द्वन्द्वको दौरानमा कति जग्गा कब्जा भएको थियो र कसले गरेको थियो ? कति जग्गा फिर्ता गरिएको छ ? कति फिर्ता हुन बाँकी छ ? कृपया आधिकारिक तथ्यांक प्राप्त गर्ने सब्दो प्रयास गर्नुहोस् ।

२. हाल विद्यमान जग्गा मुद्दाहरूमा कुनै उल्लेखनीय प्रवृत्तिहरू छन् ? (जस्तै फिर्ता नभएका जग्गा, भर्खरै कब्जा भएका आदि)

३. कृपया, यदि तपाईंको जिल्लासँग सम्बन्धित रहेको भए तल उल्लेखित हरेक वर्गका मुद्दाहरूलाई पछ्याउनुहोस् । (कृपया नोटका निश्चित मुद्दाहरूबारे निर्णय गर्न कार्टर सेन्टरको मूख्य कार्यालयसँग समन्वय गर्नुहोस्)

अ. फिर्ता गरिएको (जस्तै जग्गाधनीलाई जग्गा फर्काएर त्यसको पूर्ण नियन्त्रण राख्न दिइएको):

आ. शर्तपूर्वक फिर्ता गरिएको (जस्तै जग्गाधनीलाई बेचन अनुमति नदिएको, बालीको प्रतिशत दिनुपर्ने, आदि):

इ. फिर्ता नगरिएको (जस्तै माओवादीहरूले विस्तृत शान्ति सम्झौताअघि नै जग्गा कब्जा गरेको, नेपाली सेनाले लिएको आदि):

ई. भर्खरै कब्जा गरिएको (जस्तै विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि कब्जा भएको, नेकपा(माओवादी)मातृका यादव आदिद्वारा):

अ. यदि जग्गा फिर्ता भएको भए

क) यो कस्तो प्रकारको जग्गा हो (कृषियोग्य, औद्योगिक, धार्मिक, अन्य) ?

ख) प्रक्रियाले कसरी काम गर्‍यो ? प्रक्रिया कसले शुरू गर्‍यो ?

ग) फिर्ता कहिले भयो ?

घ) के अहिले सबै सन्तुष्ट छन् ? अन्य कुनै चासोहरू छन् ?

आ. यदि जग्गा शर्तपूर्वक फिर्ता भएको भए

क) यो कस्तो प्रकारको जग्गा हो (कृषियोग्य, औद्योगिक, धार्मिक, अन्य) ? यसको स्वामित्व कोसँग छ ?

ख) शर्तहरू कस्ता छन् ? शर्तपूर्वक फिर्ता गर्ने गरी कब्जा गरेकाहरूले के कारण दिएका छन् ?

ग) के जग्गाधनी जिल्लामै छन् ? जग्गाधनीले अवस्थालाई निराकरण गर्न कुनै प्रयास गरेका छन् ?

घ) जग्गाको भोगचलन कसले गरिरहेको छ ? अवस्थाप्रति उनीहरूको धारणा के छ ?

ङ) यो अवस्थाका कारण द्वन्द्व हुने सम्भावना कति छ ? के द्वन्द्वका कुनै घटना भएका छन् ?

इ. यदि जग्गा फिर्ता नभएको भए

क) यो कस्तो प्रकारको जग्गा हो (कृषियोग्य, औद्योगिक, धार्मिक, अन्य) ? यसको स्वामित्व कोसँग छ ?

ख) जग्गा फिर्ता नहुनुको कारण के हो ?

ग) के जग्गा अहिले भोगचलन भैरहेको छ ? यदि छ भने, कोद्वारा (भूमिहीन किसान, दलका कार्यकर्ता आदि) ?

घ) जग्गा धनीबाट जग्गा पुनः प्राप्त गर्न कुनै प्रयास भएको छ भने कस्तो प्रयास हो ? यदि प्रयास भएको भए ति प्रयासहरू किन असफल भए ?

ङ) यो अवस्थाका कारण द्वन्द्व हुने सम्भावना कति छ ? के द्वन्द्वका कुनै घटना भएका छन् ?

ई. यदि जग्गा भर्खरै कब्जा भएको भए

क) यो कस्तो प्रकारको जग्गा हो (कृषियोग्य, औद्योगिक, धार्मिक, अन्य) ? यसको स्वामित्व कोसँग छ ?

ख) कब्जाका लागि कसलाई जिम्मेवार बताइएको छ ? त्यही जग्गा कब्जा हुनुको पछाडि के कारण दिइएको थियो ?

ग) के जग्गा अहिले भोगचलन भैरहेको छ ? यदि छ भने, कोद्वारा (भूमिहीन किसान, दलका कार्यकर्ता आदि) ? जग्गा भोगचलन गर्नेहरूलाई के नाम दिइएको छ ?

घ) जग्गा धनीबाट जग्गा पुनः प्राप्त गर्न कुनै प्रयास भएको छ भने कस्तो प्रयास हो ? यदि प्रयास भएको भए ति प्रयासहरू किन असफल भए ?

ङ) यो अवस्थाका कारण द्वन्द्व हुने सम्भावना कति छ ? के द्वन्द्वका कुनै घटना भएका छन् ?

४. कृपया जग्गा कब्जाका लागि पाउने समर्थन कति छ त्यसको स्तर वयान गर्नुहोस् । के नागरिकहरू समर्थक, सहानुभूति राख्ने, उदासीन, मतलब नगर्ने वा विरोध गर्ने छन् ?

५. यदि तपाईंले रिपोर्ट गरेको जग्गा कब्जासम्बन्धी कुनै मामिला संचारमाध्यममा पनि आएको थियो भने, के संचारमाध्यमले घटनाको वास्तविकता देखायो वा घटनालाई समग्रमा यथेष्ट वयान नगर्न प्रस्तुत गर्‍यो ?

६. कृपया माथिका प्रश्नहरूमा सम्बोधन नभएका अन्य कुनै उल्लेखयोग्य जग्गासम्बन्धी मुद्दाहरूबारे वयान गर्नुहोस् । मुद्दाको प्रकृति र किन महत्वपूर्ण छ भन्ने कारणहरू वर्णन गर्नुहोस् ।

पूरक पर्यवेक्षण फारम - कार्यक्रम आधारित पर्यवेक्षण

समूह:

मिति(हरू):

जिल्ला:

नगरपालिका/गाविस:

कार्यक्रमको प्रकार (एक वा बढी छान्नुहोस्, आफ्ना छनोटलाई बोल्ड गर्नुहोस्)

अन्तरक्रिया कार्यक्रम

बन्द/हलुताल

कार्यशाला

आन्तरिक बैठक

जनसभा

सरकारी कार्यालयमा धर्ना

अन्य (वर्णन गर्ने):

स्थान:

आयोजक संघसंस्था:

कार्यक्रमको विषय वा निर्दिष्ट उद्देश्य:

उपस्थितिको अनुमानित संख्या:

- १) कार्यक्रमको सामान्य शैली (जस्तै: शान्तिपूर्ण वा आक्रामक) र उपस्थित/दर्शक श्रोतको उत्साहको स्तर (उच्च, न्यून, मिश्रित)
- २) मूल बसोबास (शहर/गाउँ), उमेर, वर्ण/जातीयता, लिङ्ग, स्पष्ट शैक्षिक स्तर, सम्बन्धित संस्थासँग सम्बन्धको मात्रा वा अन्य कुनै सान्दर्भिक विशेषताको सन्दर्भमा दर्शक श्रोताको मिश्रणको वर्णन गर्नुहोस्। छोटोमा, को सहभागी भए ?
- ३) कार्यक्रमलाई कसले नेतृत्व वा सम्बोधन गर्‍यो ? संक्षेपमा, उनीहरूले कुन मुद्दाहरूमा छलफल गरे र के के मागहरू राखे ?
- ४) झडप, हिंसाका दृष्टान्त वा अन्य तनावहरू पनि भए ? कृपया के भएको थियो र को संलग्न थिए वर्णन गर्नुहोस्।
- ५) के प्रहरी उपस्थित थिए र उनीहरूको आचरण उचित थियो ?
- ६) कार्यक्रमबारे तपाईंको समग्र विश्लेषण प्रदान गर्नुहोस्। के यसले स्थानीय राजनीतिक परिवेश, सांगठनिक सशक्तता वा साम्प्रदायिक सम्बन्धहरूबारे केही संकेत गर्छ ?
- ७) कम्तीमा १० जना रयान्डम आधारमा छानिएका उपस्थित व्यक्तिहरूसँग निम्न प्रश्नहरूको सम्बोधन गर्नका लागि सावधानीपूर्वक अन्तर्वार्ता गर्नुहोस् (सांख्यिक विश्लेषणभन्दा वर्णानात्मक सारांश असल हुन्छ, तर संख्या पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ):

अन्तर्वार्ता गरिएका उपस्थित व्यक्तिहरूको संख्या:

- क) उपस्थित व्यक्तिहरूलाई उपस्थित हुन कसरी (जस्तै, कुन सञ्जालमार्फत) परिचालित गरिएको थियो ? उनीहरूले कार्यक्रमबारे कसरी थाहा पाए ?
 - ख) उपस्थित हुनका लागि उनीहरूले कुन कारण दिएका थिए ?
 - ग) के आयोजकहरूले उपस्थित हुनेहरूको खर्च कुनै प्रकारले जस्तै बस भाडा, यात्रा भत्ता आदि दिएर बेहोरे ?
 - घ) के उपस्थित हुनेहरूलाई उपस्थित हुनका लागि धम्क्याइएको वा उनीहरू उपस्थित नभएमा हुने परिणामबाट त्रसित रहेको कुनै प्रमाण पाइयो ?
- ८) अन्य उल्लेख्य बुँदाहरू ?

कार्टर सेन्टरबारे एक भ्रलक

कार्टर सेन्टर १९८२ मा अमेरिकी पूर्व राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर तथा उहाँकी धर्मपत्नी रोजालिनद्वारा इमोरी विश्वविद्यालयसँगको साभेदारीमा विश्वमा शान्ति तथा स्वास्थ्यको प्रबर्द्धन गर्न स्थापित भएको हो । लाभरहित उद्देश्यको एक गैरसरकारी संस्था, कार्टर सेन्टरले द्वन्द्व समाधान, लोकतन्त्र, मानवअधिकार तथा आर्थिक अवसरको प्रबर्द्धन, रोग निवारण, मानसिक स्वास्थ्यसम्भारको सुधार गर्दै ८० भन्दा बढी देशका नागरिकको जीवनस्तर उन्नति गर्न सहयोग गरेको छ ।

कार्टर सेन्टरबारे थप जान्नका लागि कृपया www.cartercenter.org मा जानुहोस् ।

